

RAPPORTAGE

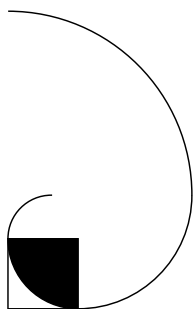
Een onderzoek naar de voorraad en conditie van interieurs van
rijksmonumenten in Nederland

MONUMENTALE INTERIEURS IN NEDERLAND: VERBORGEN & KWETSBAAR ERFGOED

Een onderzoek naar de conditie
en voorraad van interieurs van
rijksmonumenten in Nederland

**MONUMENTALE INTERIEURS IN NEDERLAND:
VERBORGEN & KWETSBAAR ERFGOED**

GELDERS GENOOTSCHAP

Gelders Genootschap

Vereniging tot bevordering
en instandhouding van de
schoonheid van stad en land.

Project

CH.RCE-voorraad en conditie
interieurs

Opdrachtgever

Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed;
contactpersoon: H.G. Schuit MA,
Projectleider project Voorraad
en conditie van interieurs

Projectleider

Ir. M.A. van Bleek

Teksten

Ir. Martin van Bleek,
Drs. Roger Crols

Fotografie

Beeldbank RCE,
Gelders Genootschap

Sector Cultuurhistorie

Zypendaalseweg 46
Postbus 68, 6800 AB Arnhem
Telefoon: [026] 442 17 42
Fax: [026] 442 94 04
www.geldersgenootschap.nl

Datum

30 juni 2016

Ontwerp

www.studio026.nl

INLEIDING	03
1 DE VOORRAAD & CONDITIE VAN INTERIEURS	06
1.1 INLEIDING	06
1.2 DEFINITIE INTERIEURS	06
1.3 BELANGRIJKSTE BRONNEN EN WERKWIJZE	07
2 HET INTERIEUR IN HET NEDERLANDSE ERFGOEDVELD	08
2.1 INLEIDING	08
2.2 AANDACHT VOOR HET INTERIEUR VAN GEBOUWD ERFGOED	09
2.3 PROJECTEN VOORRAAD INTERIEURS 1990-2015	12
2.4 PROJECTEN CONDITIE INTERIEURS 1990-2015	20
3 DEELONDERZOEKEN 7 BRABANTSE GROTE MONUMENTENGEMEENTEN	24
3.1 INLEIDING	24
3.2 SAMENVATTING WERKWIJZE ONDERZOEK VOORRAAD INTERIEURS IN NOORD-BRABANT	25
3.3 ANALYSE RESULTATEN DEELONDERZOEKEN	27
3.4 CONCLUSIES M.B.T DE VOORRAAD	28
4. CONDITIE GEÏNSPECTEERDE INTERIEURS INTERIEURWACHT NOORD-BRABANT	30
4.1 INLEIDING	30
4.2 SAMENVATTING WERKWIJZE INTERIEURWACHT NOORD-BRABANT	31
4.3 AANBEVELINGEN EN CONCLUSIES MONUMENTENWACHT BRABANT REGULIERE INSPECTIES	31
4.4 ANALYSE M.B.T. DE RESULTATEN REGULIERE INSPECTIES	32
4.5 SAMENVATTING WERKWIJZE MONUMENTENWACHT BRABANT BIJ NIEUW GEÏNSPECTEERDE INTERIEURS	39
4.6 CONCLUSIES M.B.T. DE RESULTATEN NIEUW GEÏNSPECTEERDE INTERIEURS	40
4.7 OVERIGE ZAKEN CONDITIE	44
5 SYNTHESE RESULTATEN & VERTALING NAAR VOORRAAD NEDERLAND	46
5.1 INLEIDING	46
5.2 VERTALING VAN DE NOORD-BRABANTSE CIJFERS NAAR NEDERLAND ALS GEHEEL	47
5.2.1 VOORRAAD	47
5.2.2 CONDITIE	52
6. CONCLUSIES – SAMENVATTING EERDERE HOOFDSTUKKEN	54
6.1 INLEIDING	54
6.2 VOORRAAD INTERIEURS IN DE ZEVEN BRABANTSE GEMEENTEN	55
6.3 ANALYSE RESULTATEN REGULIERE INTERIEURINSPECTIES BRABANT	56
6.4 CONCLUSIES M.B.T. RESULTATEN NIEUW GEÏNSPECTEERDE INTERIEURS	57
6.5 VOORRAAD INTERIEURS IN NEDERLAND	59
6.6 GEVAAR VOOR DE INTERIEURS?	59
6.7 KENNIS OVER INTERIEURS BIJ GEMEENTEN	62
7. AANBEVELINGEN	64
7.1 INLEIDING	64
7.2 AANBEVELINGEN VOORRAAD	65
7.3 AANBEVELINGEN CONDITIE	66
7.4 AANBEVELINGEN FINANCIËN	67
7.5 AANBEVELINGEN KENNIS	68
7.6 AANBEVELINGEN OPLEIDING	69
7.7 AANBEVELINGEN OVERIGE	70
B BIJLAGEN	72
LITERATUUR & BRONNEN	72
LIJST AFBEELDINGEN EN FIGUREN	74
BIJLAGE BIJ HOOFDSTUK 2	76

'De buitenzijde - hoe zorgvuldig en fraai soms ook vormgegeven - is er vooral om de binnenzijde, het interieur te beschermen'¹

Gelders Genootschap heeft van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) de opdracht gekregen tot het schrijven van een rapportage over de voorraad en conditie van interieurs op basis van door de RCE aangeleverde gegevens en literatuur en het na analyse en synthese vertalen van de betekenis van deze informatie vanuit de provincie Noord-Brabant en andere bronnen voor heel Nederland. Het doel is tweeledig. Het beoogt enerzijds een antwoord te geven op de onderzoeksvraag:

'Wat is de voorraad van waardevolle interieurs en interieurelementen in de Nederlandse rijksmonumenten en in welke staat verkeren deze?'

Anderzijds fungeert de rapportage op basis van de genoemde analyse en synthese als basis voor concrete beleidsadviezen aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

De aandacht voor de interieurs is in een stroomversnelling gebracht door de reacties vanuit het veld en de behandeling van de concept Erfgoedwet in de Tweede Kamer. Als gevolg hiervan is het onderwerp interieur steviger in de wet terecht gekomen en is besloten een Programma Interieurs bij de RCE op te starten.²

Een van de projecten binnen dit programma is het project 'Voorraad en conditie van interieurs'. Een eerste resultaat hiervan is het door Elian Bogers, MSc opgestelde rapport 'Herkennen is waarderen'. Dit onderzoek was bedoeld om in de vorm van 24 interviews met betrokkenen uit het erfgoedveld meer inzicht te krijgen in de voorraad en conditie van interieurs van rijksmonumenten. De

interviews hebben geresulteerd in een beeld van de omgang met en bescherming van van rijkswege beschermde interieurs. Dit rapport wordt afgesloten met diverse aanbevelingen die een bijdrage hebben geleverd aan de verdere voortgang van het project 'voorraad & conditie' binnen het interieurprogramma van de RCE. Omdat in Noord-Brabant als enige provincie middels de Interieurwacht kennis over de conditie van interieurs van de verschillende gebouwcategorieën aanwezig is, is besloten deze provincie te gebruiken voor het vervolgonderzoek.

In opdracht van de RCE werden twee deelprojecten gestart in Noord-Brabant. Het eerste betrof het in kaart brengen van de voorraad interieurs van zeven Brabantse grote Monumentengemeenten. Het tweede deelproject betrof de analyse van inspectierapporten van de Interieurwacht van Monumentenwacht Brabant; tevens zijn aanvullende inspecties uitgevoerd van locaties die nog nooit eerder bezocht zijn. De inspecties hebben betrekking op de technische conditie van interieurs van geïnspecteerde rijksmonumenten.

In het onderhavige onderzoek is de collectie interieurs van rijksmonumenten het onderwerp. Naast de 61.487 gebouwde rijksmonumenten (Erfgoedmonitor 06-02-2016) kennen we in Nederland ook bijna 56.000 provinciale (Noord-Holland en Dren-

[1] E. Koldewij, M. Dolfin, 'Herkenning, erkenning en waardering', in: H. Schuit (red.) **Behoud van Binnen, preventieve conservering van interieurs**, Amersfoort/Zwolle 2013, p.30.

[2] Voor meer informatie zie: www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/interieurs. (geraadpleegd dd. 21-02-2016)

the) en gemeentelijke monumenten. In deze monumenten kunnen ook waardevolle interieurs aanwezig zijn. Daarnaast is ook nog sprake van niet-beschermd monumenten met soms ook waardevolle interieurs. Deze laatste categorie betreft nog niet als zodanig herkende objecten. Dit betreft enerzijds objecten in gemeenten zonder gemeentelijke monumentenlijst dan wel objecten in gemeenten die wel over een dergelijke lijst beschikken, maar die nog niet is aangevuld met erfgoed uit de naoorlogse periode (Wederopbouw 1940-1965). Tenslotte is het van belang hier te vermelden dat er ook nog sprake is van (mogelijk) belangwekkende interieurs die nooit toegankelijk waren of zijn, dan wel eenvoudigweg door iedereen over het hoofd gezien zijn.

In **hoofdstuk 1** worden diverse begrippen met betrekking tot het thema interieurs nader toegelicht alsmede de gebruikte door de RCE aangereikte bronnen. **Hoofdstuk 2** geeft in kort bestek een beeld van de ontwikkelingen en initiatieven ten aanzien van het historisch interieur in de periode 1996-2016. Het gaat in deze zowel om ontwikkelingen als projecten ten aanzien van de kennis van de voorraad aan interieurs, maar betreft ook onderwerpen die betrekking hebben op de instandhouding van interieurs zoals de oprichting van de Interieurwacht Noord-Brabant. In **hoofdstuk 3** worden de in Noord-Brabant uitgevoerde deelonderzoeken naar de voorraad in zeven grote monumentengemeenten nader onder de loep genomen en geanalyseerd. Vervolgens worden in **hoofdstuk 4** de inspectierapporten van de Interieurwacht Noord-Brabant toegelicht en geanalyseerd. Dit leidt in **hoofdstuk 5** tot een synthese van de resultaten en een vertaling van de Noord-Brabantse cijfers naar Nederland als geheel. In de hoofdstukken 2 tot en met 6 worden de verschillende gegevens gevisualiseerd in de vorm van infographics en diagrammen. Ten behoeve van de leesbaarheid is gekozen voor een sobere uniforme vormgeving. De **hoofdstukken 6 en 7** bevatten respectievelijk de samenvatting van de conclusies en de concrete aanbevelingen.

Het Gelders Genootschap heeft met veel plezier aan deze opdracht gewerkt waarbij dankbaar gebruik is gemaakt van de binnen de organisatie sinds de jaren '80 opgebouwde expertise en kennis op dit terrein in de provincie Gelderland. Onze missie is sinds de oprichting in 1919 de bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land in Gelderland en tegenwoordig ook in een aantal Limburgse gemeenten. Gelders Genootschap adviseert over ruimtelijke kwaliteit in brede zin. Vanuit een integrale visie adviseert de organisatie onder meer over cultureel erfgoed in de meest brede zin des woords, waaronder planadvisering en waardenstellend onderzoek, haalbaarheidsstudies ten behoeve van herbestemming, bestemmingsplannen, beeldkwaliteitsplannen, grootschalige infrastructuur, landschappelijke en stedenbouwkundige ontwikkelingen, over de identiteit van plekken, herstructurering van woonwijken, provinciale streekplannen en mogelijke ontwikkelingen in een gebied op lange termijn.

Het voorliggende rapport is samengesteld door ir. Martin van Bleek en drs. Roger Crols, adviseurs cultuurhistorie van het Gelders Genootschap. Een bijzonder woord van dank aan projectleider Harrie Schuit MA, voor zijn deskundige begeleiding en waardevolle adviezen. De projectgroep binnen de RCE bestond uit: Robert Berkovits MSc, mevr. drs. Marceline Dolfin, mevr. ing. Annet Kock-Rood en ing. Arno Schut. Tenslotte leverde Dr. Eloy Koldewij waardevolle en heldere informatie ten aanzien van de ontwikkeling van het vakspecialisme Interieurs binnen de RCE.

Gelders Genootschap
Arnhem, juni 2016

[afb. 1]

Verwijderde waardevolle betegeling in de gang van een herenhuis. Interieuronderdelen kunnen ongekend verdwijnen (foto uit B. Laan, Wonen in een monumentaal huis, p. 16)

1

DE VOORRAAD & CONDITIE VAN INTERIEURS

1.1 inleiding

In bouwkundige termen wordt met het begrip interieur de binnenkant van een gebouw bedoeld.

Het begrip interieur heeft echter een bredere betekenis. De historische binnenruimte is ook de drager van een brede verzameling verhalen die het resultaat zijn van een (lange) bouw-, bewonings- en gebruiksgeschiedenis. Zonder historische interieurelementen wordt een monument teruggebracht tot niet meer dan een decorstuk. Om deze verhalen ook in de toekomst te kunnen blijven vertellen, is het van groot belang niet alleen meer inzicht te verkrijgen in de voorraad aan historische interieurs, maar ook in de staat waarin deze verkeren. De betreffende kennis is tevens van belang om de bewustwording bij eigenaren van waardevolle interieurs te stimuleren, zodat zij enthousiast en op een zorgvuldige wijze met hun bijzondere interieurafwerkingen omgaan.

De navolgende definities zijn door de RCE opgesteld om het waardevolle interieur nader te duiden.³ Als zodanig zijn ze gebruikt voor de deelonderzoeken in de Noord-Brabantse gemeenten en voor de analyses van deze gegevens betreffende de voorraad van interieurs in het voorliggende rapport. De begrippen worden waar relevant eveneens gehanteerd in de overige teksten.

1.2 definities en categorieën interieurs

Het interieur betreft:

Het samenstel van één of meer ruimtes: structuur, onderlinge relaties en ruimtelijke verhoudingen, de afwerking van die ruimten, zoals wanden, vloeren en plafonds en de vaste bestanddelen, zoals deuren, schouwpartijen, installaties en ingebouwd meubilair alsmede de aanwezige roerende zaken zoals meubels en losse wanddecoraties.

OMSCHRIJVING WAARDEVOL

Over het algemeen wordt een interieur als waardevol beschouwd als:

- de karakteristieke, kenmerkende elementen, zoals bijvoorbeeld: de structuur van een pand, de afwerking en de inrichting, een 'gave' eenheid vormen;
- er bijzondere materialen en technieken met veel vakmanschap zijn toegepast;
- decoratieve elementen en (toegepaste) kunst aanwezig zijn;
- de aanwezige interieuronderdelen in goede conditie verkeren;
- het om een zeldzaam interieurelement gaat met weinig vergelijkbare 'exemplaren';

[3] Het onderwerp ensembles is nader uitgewerkt in het rapport **Van object naar samenhang. De instandhouding van ensembles van onroerend cultureel erfgoed, 2004.**

[afb. 2a]

Interieur van de voormalige kleermakerij in Rozendaal (Gld.). Zeldzaam ensemble vanwege de nog complete (roerende) inventaris en de historische relatie met de familie Van Pallandt van kasteel Rosendaal. Hoewel het object in de tweede helft van de jaren '90 van de vorige eeuw werd geselecteerd als rijksmonument, is het ensemble korte tijd later, op een enkel onderdeel na, volledig uit elkaar gevallen (foto: Gelders Genootschap, 1997)

- het van uitzonderlijk (kunst-)historische betekenis is;
- het een interessant verhaal vertelt over het gebruik en de gebruikers van de ruimte.

INTERIEURENSEMBLES

In de Erfgoedwet is hierover het volgende opgenomen:

“Artikel 3.13. Aanwijzing als ensemble: Onze Minister kan ambtshalve besluiten een rijksmonument tezamen met cultuurobjecten aan te wijzen als ensemble, indien het geheel van rijksmonument en de cultuurobjecten in onderlinge samenhang van bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis is.”

De term verdient nog een nadere toelichting. Een interieurensemble is een samenhangend geheel van onroerende en roerende zaken van (cultuur)historisch, artistiek, wetenschappelijk of technisch belang. Hieronder wordt een gebouw en/of een of meer vertrekken met de bijbehorende inrichting verstaan. In sommige gevallen is hierbij sprake van een samenhang van objecten met een gebouw, ruimte of plaats, waarbij de objecten zich elders bevinden. Het begrip kan nader verfijnd worden aan de hand van een viertal categorieën zoals opgenomen in het rapport ‘Van object naar samenhang’ uit 2004 te weten:

- samenhang door historische continuïteit;
- samenhang door samenstelling;
- samenhang door totaalontwerp;
- samenhang door herkomst.

Kort gezegd betreft het zowel ‘Gesamtkunstwerken’ als door de tijd heen gegroeide ensembles.

[afb. 2b]

Woudagemaal, Lemmer, UNESCO Werelderfgoed. Detail stoomturbine met gereedschap, 1918-1920

[afb. 3]

Imposant interieur uit de late negentiende eeuw in neorenaissancestijl. Het vertrek bevindt zich in kasteel Eijsden en is een goed voorbeeld van een interieurensemble dat grotendeels tot stand is gekomen als het resultaat van een totaalontwerp. De kariatiden van de schouw dateren uit de zeventiende eeuw (foto: Beeldbank RCE)

rapportage onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

1.3

belangrijkste bronnen

Het onderzoek naar en rapportage over de voorraad en conditie van interieurs heeft plaatsgevonden aan de hand van onder meer de volgende door de RCE aangeleverde informatie over :

- het totale Rijksmonumentenbestand;
- Rijksmonumenten in 7 grote Brabantse monumentengemeenten die in potentie een interieur kunnen bevatten;
- de conditie en onderhoudsstaat van het casco;
- verkennend onderzoek ‘Herkennen is waarderen, een kwalitatief onderzoek naar de voorraad en conditie van waardevolle rijksmonumentale interieurs;
- deelprojecten voorraad van interieurs (zeven Brabantse grote monumentengemeenten);
- analyse inspectierapporten (Interieurwacht Noord-Brabant);
- aanvullende interieurinspecties van niet eerder geïnspecteerde interieurs (Interieurwacht Noord-Brabant);
- Overzicht eerste resultaten met data Inventarisatie Stichting Interieurs in Fryslân;
- Beschrijving Interieurmanifestatie 2001 (E. Koldewij).

Tevens is gebruik gemaakt van aanvullende kennis van medewerkers van de RCE, evenals eigen kennis binnen het Gelders Genootschap.

HET INTERIEUR IN HET NEDERLANDSE ERFGOEDVELD

2.1 inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op het belang van waardevolle interieurs, de stijgende aandacht voor interieurs en de noodzaak tot het hebben van inzicht in de aard en omvang van dit waardevolle cultuurbezit en de conditie. De aandacht is zowel vanuit het professionele veld, de overheden en de politiek stijgende.

Specifieke aandacht wordt besteed aan de gevolgen van de debatten over de Erfgoedwet in Tweede en Eerste Kamer. Tevens worden de inhoudelijke aspecten besproken van projecten die sinds 1990 een bijdrage hebben geleverd aan de kennis van de voorraad en de conditie van interieurs. Hierbij is een zeker onderscheid gemaakt tussen enerzijds lopende en anderzijds afgesloten projecten en activiteiten.

Aan de orde komen uiteenlopende onderwerpen als het inventarisatieproject Stichting Interieurs in Fryslân, het onderzoek van de Stichting Historische Interieurs in Amsterdam, het project Kasteelinterieurs Limburg, de Interieurwacht van de Monumentenwacht Noord-Brabant en het Programma Interieurs van de RCE.

Ten behoeve van de leesbaarheid is uitgebreidere informatie over enkele in dit hoofdstuk genoemde onderwerpen en een aantal aanvullende relevante thema's opgenomen in de bijlage. In principe worden met name de nog lopende projecten **hoofdstuk 2** besproken. Afgesloten projecten zijn in de bijlage opgenomen.

2.2

Aandacht voor het interieur van gebouwd erfgoed

REGISTEROMSCHRIJVINGEN RIJKSMONUMENTEN

Met de totstandkoming van de Monumentenwet in 1961 werd de mogelijkheid geschapen daadwerkelijk over te gaan tot de aanwijzing van rijksmonumenten. In de registeromschrijvingen van Rijksmonumenten is over het algemeen voor wat betreft de van vóór 1850 daterende monumenten nagenoeg geen informatie opgenomen over het interieur. De omschrijvingen zijn meestal beperkt tot enkele regels die slechts een indruk geven van het exterieur. Enerzijds begrijpelijk, anderzijds opmerkelijk omdat in de publicatiereeks **Voorlopige lijst der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst**, (1903-1933) | informatie over het interieurs is opgenomen.⁴

Bij het beschrijven van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, zoals dat heeft plaatsgevonden in de delen der Geïllustreerde Beschrijving, is vaak meer informatie over de objecten te vinden. In de oudste delen, zoals die over Maastricht, is bij de objectbeschrijvingen op onregelmatige basis informatie over het interieur opgenomen. In een supplement is tevens een lijst van interieurs van woonhuizen opgenomen waarin melding wordt gemaakt van bijzondere interieuronderdelen.⁵ Latere delen, zoals

twee in 1989 over de woonhuizen in Utrecht verschenen delen, bevatten meer informatie die o.a. is gebaseerd op het inmiddels toegenomen bouwhistorisch onderzoek.⁶ De aandacht gaat daarbij vooral uit naar de structuur en constructieve aspecten en in mindere mate naar de interieurafwerking.

De uitbreiding van de lijst met Jongere Bouwkunst (1850-1940), in het kader van het in de tweede helft van de jaren negentig van de vorige eeuw uitgevoerde Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP), bracht hierin verandering. Ten behoeve van de selectie, waardering en beschrijving is van veel objecten, maar zeker niet alle, het interieur onderzocht. De redengevende omschrijvingen bevatten meestal een korte signalering van interieuronderdelen.

[4] In het begin van de vorige eeuw werd in opdracht van de rijksoverheid een begin gemaakt met de inventarisatie van het Nederlandse monumentenbestand van vóór 1850. De resultaten van de inventarisatie werden gepubliceerd tussen 1903 en 1933.

[5] **De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht**, 's-Gravenhage 1926-1953 (Arnhem, ongewijzigde herdruk 1974), p.778.

[6] Zie: M.J. Dolfin, E.M. Kylstra, J.M.H. Penders, **De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: geïllustreerde beschrijving uitgegeven in opdracht van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. De provincie Utrecht, De gemeente Utrecht, deel IIIA, Utrecht: de huizen binnen de singels: beschrijving en deel III B, Utrecht: de huizen binnen de singels: overzicht**, Den Haag/Zeist 1989.

[afb. 4]

het interieur in het
nederlandse erfgoedveld

Een goed voorbeeld is de beschrijving van het bij het Gelderse Vierhouten gelegen landhuis Noorderheide. In de redengevende omschrijving is hierover de volgende tekst opgenomen:

'Het INTERIEUR van het landhuis is vrijwel gaaf bewaard gebleven en bijzonder rijk en in kostbare materialen naar ontwerp van Eschauzier uitgevoerd. Het interieur van het landhuis kan als een der best bewaarde en belangrijkste woonhuisinterieurs van Eschauzier worden beschouwd. Zo bezit de vestibule een vloer met marmerintarsia uitgevoerd naar ontwerp van Nel Klaassen, is de gang naar de woonkamer voorzien van een zandstenen gewelf en zijn de vloeren van diverse kamers voorzien van parketvloeren. De woonkamer bezit een forse schouw waarvan de boezem voorzien is van een reliëf van de hand van Han Richters voorstellende St. Joris en de draak. Tussen woon- en eetkamer bevinden zich met wit leer beklede schuifdeuren. De verbindingsruimtes zijn voorzien van glas-in-lood naar ontwerp van Erna van Osselen. Verder is het huis onder meer voorzien van balustrades in smeedwerk en een keukeninrichting uit de bouwtijd!'¹⁷

Een dergelijke beschrijving van het interieur geldt ook voor de recentelijk aangewezen nieuwe rijksmonumenten die representatief zijn voor de wederopbouwjaren. Interieurs speelden bij deze beide selecties zelden een toonaangevende rol; het werd doorgaans als een additionele waarde beschouwd. Overigens was voor wat betreft Noorderheide het sinds de bouwtijd nauwelijks gewijzigde en bijzonder rijk uitgevoerde interieur een belangrijk argument om het huis voor te dragen als rijksmonument.

SUBSIDIE TEN BEHOEVE VAN DE INSTANDHOUDING VAN RIJKSMONUMENTEN

Het rijk kent een aantal financieringsinstrumenten ten behoeve van de instandhouding van rijksmonumenten. In het verleden hanteerde men de termen onderhoud en restauratie, tegenwoordig spreekt men over instandhouding en restauratie. De eigenaren ervoeren deze regelingen als tamelijk ingewikkeld. Reden waarom men sinds 2006 werkte aan een eenvoudiger subsidiesysteem. Deze vereenvoudiging kwam in een stroomversnelling terecht als gevolg van de 2de pijler in de MoMo-brief van minister Plasterk: krachtiger en eenvoudiger regelgeving.⁸ Eén van de maatregelen die hier bij hoorde, was een 'krachtiger en eenvoudiger subsidiesysteem'. In eerdere brieven aan de Tweede Kamer had minister Plasterk al vergaande verbeteringen van het Besluit rijkssubsidieering instandhouding monumenten (Brim) aangekondigd. Deze maatregelen moeten het voor de eigenaren eenvoudiger maken subsidie te krijgen, doordat de administratieve lastendruk aanzienlijk wordt verminderd. Bovendien krijgen eigenaren meer vrijheden en kunnen ze nu kiezen welke financieringsvorm zij wensen (subsidie of een laagrentende lening).

Op dit moment bestaan de volgende varianten van financiering van rijksmonumenten:

1. de subsidieregeling voor instandhouding, Besluit Rijkssubsidiëring Instandhouding Rijksmonumenten (Brim, sinds 2006), voornamelijk gericht op het onderhoud van ruim 24.000 rijksmonumenten niet zijnde woonhuismonumenten;
2. het Revolving Fund (sinds jaren negentig twintigste eeuw ondergebracht bij het Nationaal Restauratie Fonds -NRF), gericht op de eigenaren van ruim 30.000 woonhuismonumenten die een laagrentende lening kunnen aanvragen;
3. een Revolving Fund plus (sinds 2011) voor laagrentende leningen voor grote restauraties en herbestemmingen;
4. subsidie voor restauratie, gericht op eigenaren met incidentele restauratieopgaven. Sinds 2012 wordt dit door provincies verdeeld en wordt door OCW via het provinciefonds jaarlijks € 20 miljoen subsidie voor restauratie

[afb. 5&6]

Woonkamer en keuken landhuis Noorderheide te Vierhouten (gemeente Nunspeet), MSP-object Gelderland (Beeldbank RCE)

van Rijksmonumenten beschikbaar gesteld (met aanvullende budgetten van de provincies);

5. fiscale aftrek voor het onderhoud aan rijksmonumenten zijnde woonhuizen (sinds begin jaren zeventig twintigste eeuw);
6. subsidie voor het uitvoeren van haalbaarheidsonderzoek naar herbestemming en het wind- en waterdicht maken van monumenten die op herbestemming wachten.

Als gevolg van MoMo betekent het Brim 2013 de grootste vereenvoudiging ten opzichte van eerdere financiële regelingen. Dit heeft onder andere te maken met een eenvoudiger financieringsgrondslag, de overheveling naar het Restauratiefonds (meer lenen is krachtiger) en de subsidiëring via provincies.

Er zijn bijna 62.000 rijksmonumenten in ons land. Woonhuizen zijn uitgesloten van het Brim, zodat ongeveer 24.000 gebouwde monumenten een beroep kunnen doen op het Brim. Niet alle eigenaren dienen een aanvraag in. Eigenaren van kerkelijke monumenten en molens maken veel gebruik van de regeling, maar eigenaren van agrarische gebouwen het minst.

Aangezien de instandhouding van de nagelvaste interieurelementen in monumenten ook onder het Brim valt, kunnen eigenaren Brim-subsidie ook inzetten voor herstel van het interieur. Het zou goed zijn om te onderzoeken hoeveel van het Brim-geld of de laagrentende leningen daadwerkelijk naar de instandhouding van interieurs gaat. Waarschijnlijk gaat het meeste geld naar het wind- en waterdicht houden van het exterieur van de monumenten.

Het Brim 2013 kent een afgeschermd budget voor de groene monumenten. Voor 2013 konden eigenaren van groene monumenten ook wel gebruik maken van het Brim, maar hierover bestonden veel onduidelijkheden en er werd weinig gebruik van gemaakt. Sinds 2013 is er per periode vijf miljoen euro beschikbaar voor de instandhouding van groene monumenten op basis van een specifiek 'groen' beoordelingskader. Sinds vorig jaar lijken de eigenaren van deze monumenten de weg naar de groene Brim te vinden. Voor de instandhouding van woonhuismonumenten kunnen de eigenaren gebruik maken van fiscale aftrek. Ook hier is het nuttig te onderzoeken welk deel van deze aftrek dient voor de instandhouding van interieurs.

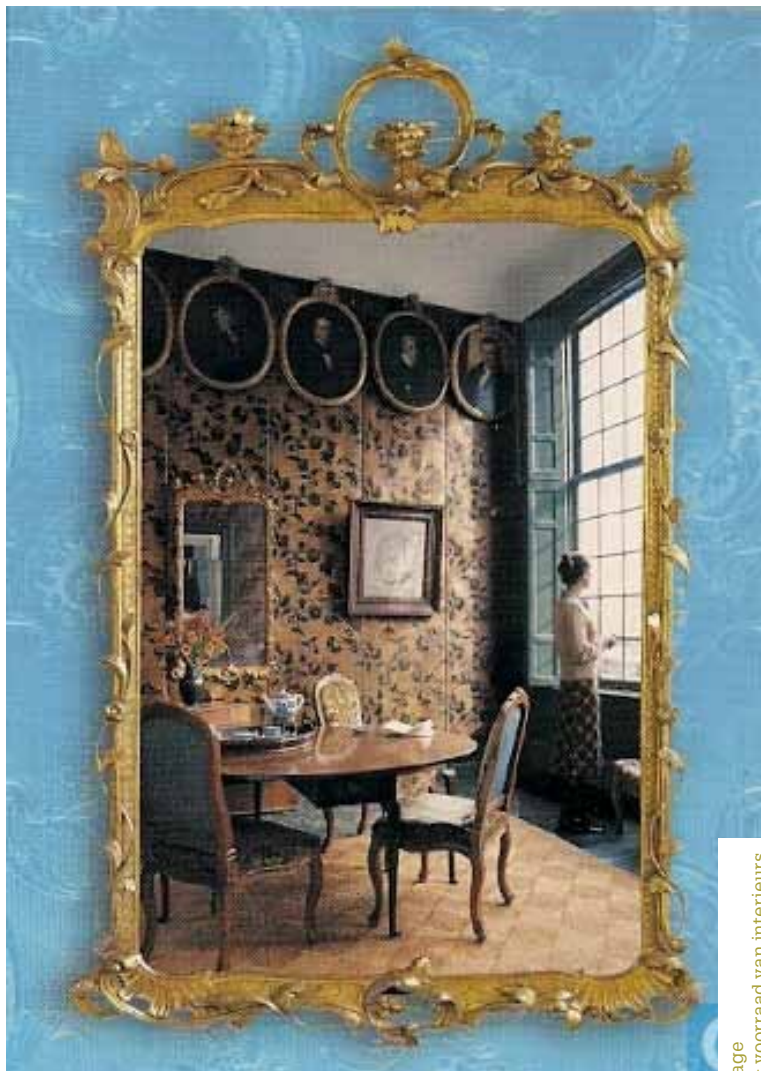
De restauratiesubsidies die via de provincies worden verdeeld, worden op dit moment ingezet voor de restauratie van de categorieën monumenten die de provincie belangrijk vindt. Dit kan variëren van landhuizen/buitenplaatsen tot herbestemming van industrieel erfgoed. De restauratie van nagelvaste interieuronderdelen valt ook onder de subsidiëring, maar exacte cijfers hierover lijken nog te ontbreken.

Op 29 juni 2015 heeft minister Bussemaker een brief aan de Tweede Kamer gestuurd met informatie en cijfers over de werking van het Brim.⁹ Hieruit zijn de effecten van de subsidieregeling op te maken.

Feit is dat het Brim 2013 (en zijn voorgangers) en de andere financieringsinstrumenten een sterke impuls hebben gegeven aan de verbetering van de conditie van de rijksmonumenten in het algemeen. De component interieur blijft in deze echter nog onduidelijk.

STICHTING HET NEDERLANDSE INTERIEUR

Een belangrijke impuls voor de totstandkoming van een breed kennisnetwerk was de oprichting in 2001 van de Stichting Het Nederlandse Interieur (SHNI). Hoewel het Nederlandse historische interieurveld al gespecialiseerde kleine stichtingen kende, waaronder de Stichting Historische Behangzels, ontbrak het aan een stichting die streefde naar een bredere integrale en multi-disciplinaire studie van het interieur. De SHNI heeft als doelstelling "de bevordering van de belangstelling voor vormgeving, functie

rapportage
onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

en betekenis van het bestaande Nederlandse interieur van woonhuizen, kerken, nuts- en andere gebouwen uit alle perioden tot heden".¹⁰ Sinds haar oprichting heeft de SHNI bijgedragen aan kennisuitwisseling tussen professionals door het organiseren van allerlei activiteiten waaronder studiedagen, excursies en lezingen. Media als een website, LinkedIn-groep en de uitgave van een nieuwsbrief dragen er aan bij dat de begunstigers en andere geïnteresseerden op de hoogte worden gehouden van actuele zaken, publicaties en onderzoek. Vanaf het begin heeft SHNI in brede zin bijgedragen aan de aandacht voor het onderwerp. Zo wordt in de eerste uitgave van de nieuwsbrief aandacht gevraagd voor een bijzonder doch niet beschermd woonhuisinterieur uit 1938 van de fabrikant Buisman in Zwartsluis. Tijdens excursies en studiedagen wordt onder meer aandacht gevraagd voor uiteenlopende objecten als het Paleis op de Dam, het Luxor theater in Arnhem en de restauratie van meubels.

[7] Zie de registeromschrijving van monumentnummer: 523969 - Noorderheide Elspeterbosweg 179 8076 RB te Vierhouten in het monumentenregister op www.cultureelerfgoed.nl.

[8] MoMo-beleidsbrief van minister Plasterk, OCW november 2009.

[9] Brim-brief van minister Bussemaker, 29 juni 2015 naar de Tweede Kamer gestuurd; <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/06/29/kamerbrief-over-subsidieregeling-instandhouding-rijksmonumenten-brim>.

[10] Voor meer informatie zie website SHNI: www.shni.nl (geraadpleegd dd. 24-02-2016).

MODERNISERING MONUMENTENZORG

Minister Plasterk heeft in november 2009 zijn Beleidsbrief MoMo Modernisering Monumentenzorg (Ministerie OCW, 2009), uitgebracht. Hierin zet hij zijn voornemens voor het nieuwe rijksbeleid uiteen. Voor meer achtergrondinformatie over MoMo wordt verwezen naar de bijlage.

Relevant voor dit onderzoek zijn de volgende onderdelen uit de beleidsbrief.

In Hoofdstuk 3: 'Krachtiger en eenvoudiger sectorale regelgeving' wordt de eigenaar als spil aangegeven. Op pagina 58 wordt aangegeven dat kennis voor monumenteneigenaren van groot belang is om hun bijdrage te kunnen leveren aan een kwalitatief goede monumentenzorg. Toegankelijkheid en beschikbaarheid van informatie zijn voor eigenaren dus een must.

(NB auteurs: In deze passage van de beleidsbrief wordt niet ingegaan op de soort kennis, maar betreft het kennis in de breedte, dus ook kennis over de interieurs.)

De RCE heeft bij het beschikbaar stellen van kennis een belangrijke positie als gezaghebbend kenniscentrum en speelt een actieve rol in de verbetering van de kennisinfrastructuur. Hoofdstuk 5 van de beleidsbrief is daarom geheel gewijd is aan de kennisinfrastructuur die nodig is voor een modern monumentenbeleid.

Op dit vlak is al het nodige bereikt, zoals de Erfgoedmonitor en specifieke website onderdelen op de site van de RCE over bijvoorbeeld herbestemming, religieus erfgoed en relevante brochures die te downloaden zijn. In het kader van dit onderzoek wordt hier echter niet verder op ingegaan.

Wel is van belang dat de minister op pagina 59 aandacht besteedt aan de interieurs als 'kwetsbaar onderdeel van de monumentenzorg'. De positie van de eigenaar is doorslaggevend bij de zorg van cultuurhistorisch waardevolle interieurs, meer nog dan bij het exterieur van het erfgoed.

Beleidsbrief

MoMo Modernisering Monumentenzorg

De minister geeft ook duidelijk aan dat hij de verbreding wil bezien van het initiatief van verschillende provincies om te werken met een 'interieurwacht'. Helaas is deze verbreding door allerlei redenen nog steeds niet geëffectueerd, maar de positieve effecten van de inspecties van de Brabantse Interieurwacht op de conditie van de geïnspecteerde interieurs onderstrepen het belang van een landelijke Interieurwacht. Het rapport 'Landelijke Interieurwacht, een publieke zaak' uit 2010 biedt hiervoor, wellicht met enkele kleine aanpassingen, nog steeds een goede basis.

Informatie over de volgende onderwerpen en aanvullende informatie over MoMo is opgenomen in de bijlage van dit hoofdstuk:

- **Aandacht voor het interieur binnen de RCE na 1995**
- **Manifestatie Historisch Interieur 2001**
- **Modernisering Monumentenzorg**

2.3

Projecten voorraad interieurs

1990-2016

PROJECT 'VAN GRACHTENHUIS TOT VILLA IN HET GROEN'

Het succes van het onderzoek in Amsterdam-Zuid van de **Stichting Historische Interieurs in Amsterdam** (zie bijlage) heeft geleid tot een vervolg in de vorm van het onderzoeksproject 'Van grachtenhuis tot villa in het groen'. Dit project richt zich op de woonhuizen van welgestelde Amsterdammers in de periode 1875-1945. Maar nu staan drie andere gebieden centraal: de Amsterdamse binnenstad, Kennemerland-Zuid en het Gooi. Van dit laatste project wordt een weblog bijgehouden met huizenportretten waardoor de verzamelde informatie snel wordt ontsloten.¹¹

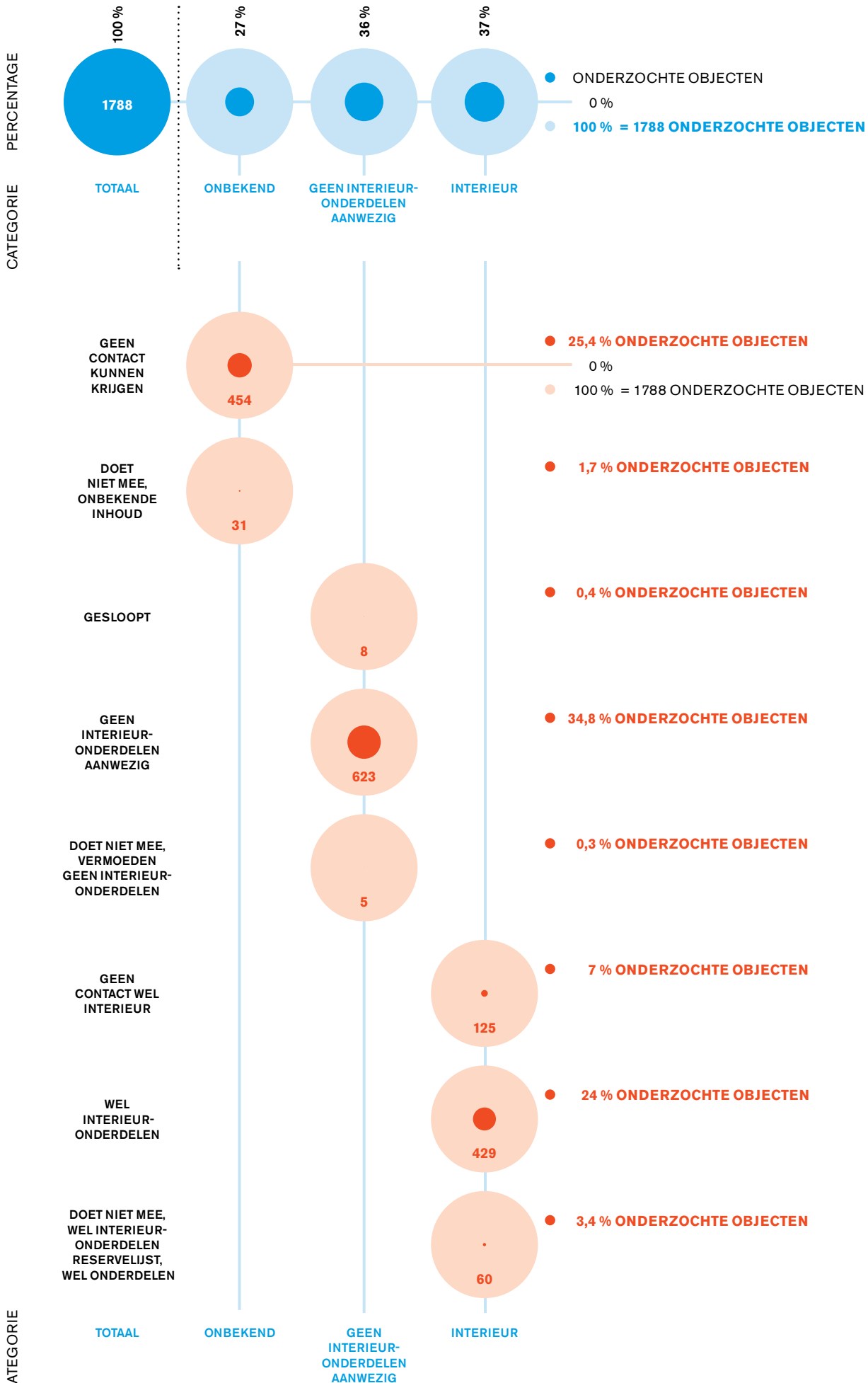
HET INVENTARISATIEPROJECT STICHTING INTERIEURS IN FRYSLÂN

In juli 2013 is de Stichting Interieurs in Fryslân opgericht. Deze vanuit particulier initiatief opgerichte Stichting heeft tot doel de bevordering van de kennis, de kunde en de zorg van en voor interieurs - in de brede zin van het woord - in Friesland.¹² Door samenwerking, inventarisaties en onderzoek in bestaande archieven wordt de rijkdom, diversiteit en culturele waarde van de interieurs vastgelegd. De inventarisaties worden ingezet om te laten zien wat er allemaal is, wat bekend is (en niet bekend) en dit in kaart te brengen om op basis daarvan het verhaal over het Friese interieur te vertellen. Dit gebeurt op een website en in losse en kleine(re) publicaties en presentaties. Het primaire doel van de Stichting Interieurs in Fryslân is het bevorderen van een bewustzijn van de waarde van (historische) interieurs. Door het bevorderen van belangstelling wordt een bijdrage geleverd aan een verantwoord behoud en beheer van de interieurs. Het project wordt onder meer ondersteund door de Ottema-Kingma Stichting en de Provincie Friesland. De Stichting wordt terzijde gestaan door een Raad van Advies waarin één van de twee interieurspecialisten van de RCE zitting heeft, evenals hoogleraar dr. Johan de Haan van de Radboud Universiteit in Nijmegen.

11] Zie hiervoor: www.historischeinterieursamsterdam.nl (geraadpleegd dd. 12-02-2016).

12] Zie voor verdere informatie: www.interieursinfryslan.nl (geraadpleegd dd. 12-02-2016).

INTERIEURONDERZOEK IN DE GEMEENTE SÚD- WEST FRYSLÂN

[figuur 2]

Weergave van resultaten van interieuronderzoek in de gemeente Súd-West Fryslân. De infographic betreft een weergave van het percentage onderzochte objecten waar nog historische interieuronderdelen kunnen worden aangetroffen. De cijfers zijn gebaseerd op 7 van de in totaal 11 onderzochte clusters.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor tvotaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over het aantal. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. Deze getallen staan onder de cirkel vermeld. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

Het betreft zowel rijks- en gemeentelijke monumenten als panden zonder een monumentale status waar sprake kan zijn van een waardevol interieur.

Men is begonnen met een pilot in IJlst.¹³ Na de Pilot is men verder gegaan met de hele gemeente Súd-West Fryslân. Deze grote gemeente, die ontstaan is na samenvoegingen van een groot aantal kleinere gemeenten, omvat maar liefst 77 kernen en maakt deel uit van de Federatie Grote Monumentengemeenten. Voor dit project is de gehele gemeente in elf clusters verdeeld. De inventarisatie van de gemeente Súd-West Fryslân is recentelijk afgerond.

De onderstaande grafiek geeft op hoofdlijnen een beeld van de resultaten. Overigens zijn de betreffende gegevens niet verder verfijnd ten aanzien van de omvang van interieurbestanddelen (ensembles, samenhangend interieur, enkele onderdelen etc.).¹⁴ Wel kunnen op basis van deze gegevens voorzichtige conclusies getrokken worden. Ca. 30% van de onderzochte gebouwen (RM, GM niet monumenten) bevat geen waardevolle interieurelementen, ca.30% bevat nog interieuronderdelen en in ca. 30% van de gevallen is het onbekend of er nog interieuronderdelen aanwezig zijn. Als we deze cijfers vergelijken met de resultaten van bijvoorbeeld het onderzoek naar de voorraad aan interieurs van rijksmonumenten in Noord-Brabant, waar in ca. 66% van het aantal rijksmonumenten sprake is van interieurelementen, is de ca.37 % aan gesignaleerde interieurs in de gemeente Súd-West Fryslân aan de lage kant. Dit komt waarschijnlijk voort uit het gegeven dat niet alleen rijksmonumenten onderzocht zijn, maar ook gemeentelijke monumenten en niet-monumenten. Uit de ervaringen die het Gelders Genootschap heeft opgedaan met het samenstellen van gemeentelijke monumentenlijsten, is gebleken dat deze twee laatste categorieën over het algemeen minder rijk bedeeld zijn met historische interieuronderdelen.

De data betreffen de totaalscore, waarbij geen onderscheid is gemaakt tussen de diverse categorieën (rijks- en gemeentelijk monument, niet-monument).¹⁵ Naar verluidt wordt in de loop van 2016 Harlingen geïnventariseerd. Als deze inventarisatie achter de rug is heeft men een kwart van de Friese rijksmonumentale woonhuizen en boerderijen geïnventariseerd.

Het jaar 2018, wanneer Leeuwarden culturele hoofdstad is, zal worden wordt aangegrepen om op diverse wijzen de resultaten van het onderzoek nader onder de aandacht brengen.

Het project is een interessant voorbeeld van een combinatie van het verzamelen van gegevens door enthousiaste vrijwilligers en afgestudeerde kunst- of architectuurhistorici, bouwhistorici, historici, bouwkundigen of andere personen met affiniteit voor het onderwerp. Op deze wijze worden vrijwilligers ingeschakeld en wordt tegelijkertijd gewerkt aan het vergroten van het draagvlak en bewustwording voor en van het historisch interieur. Het betreffende onderzoek kan naar mening van de auteurs onzes inziens zeker mede als voorbeeld dienen voor het nader in kaart brengen van historische interieurs in ons land.

KERKENPROJECT LIMBURG

Het "Projectplan voor behoud en beheer van het Limburgs religieus kunstbezit" uit december 2015 geeft de volgende doelen weer:

"Doel van het project is om het religieus kunstbezit in de provincie Limburg te inventariseren en waarden, cultuurhistorische informatie te ontsluiten, te inspecteren en blijven monitoren, waardoor het gericht nemen van maatregelen voor beheer, behoud en veiligheid mogelijk wordt.

Het project gaat uit van de volgende definitie van het religieus kunstbezit:

Alle kunstvormen, zowel roerend als nagelvast, aanwezig in en aan het voor de openbare eredienst bestemde gebouw van de geloofsgemeenschap, voor zover deze betrekking hebben op de historie en liturgie van die geloofsgemeenschap en eigendom zijn van die geloofsgemeenschap.

Om er voor te zorgen dat we deze unieke collectie topstukken op de korte en lange termijn kunnen behouden, is het noodzakelijk dat er enerzijds een verhoogd bewustzijn komt bij de kerkbestuurders van de risico's waaraan de kerk en haar inboedel zijn blootgesteld en anderzijds dat deze potentiële risico's worden beoordeeld middels een nulmeting en daarna structureel gemonitord, met als doel dat preventieadviezen op het gebied van veiligheid, onderhoud en beheer en omgevingscondities structureel worden aangeleverd en uitgevoerd en er zo structureel grip ontstaat op de dynamische collectie."

Het Huis voor de Kunsten in Roermond heeft in nauwe samenwerking met onder meer het bisdom een plan van aanpak opgesteld voor het toekomstig beheer van het roerend religieus erfgoed in het licht van komende sluitingen van kerken. De Mondriaan Stichting heeft inmiddels een subsidie toegezegd. Op 18 maart 2016 hebben Provinciale staten van Limburg het beleidskader goedgekeurd waarin de provinciale bijdrage aan het project is opgenomen. De uitvoering kan nu worden voorbereid.

De conclusies van een eerder uitgevoerde pilot in Limburg hebben geleid tot dit Plan van Aanpak.

Op basis van de gegevens van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland (SKKN - 1977-2012) is in samenwerking met het Museum Catharijne Convent in Utrecht (opvolger voor een deel van de taken van de SKKN) een aantal kerken geïnspecteerd. Doel was de kunstcollectie in beeld te krijgen, een onderdeel van de interieurensembles, binnen de waardevolle kerkinterieurs. Bij deze pilot bleek dat 70% van de objecten op de lijst van de SKKN zich niet meer in de aangegeven kerken bevonden. De objecten zijn in een projectdatabase geregistreerd en deze kennis is gedeeld met het Catharijne Convent. Directie Erfgoed en Kunsten van het ministerie van OCW en het Restauratie Atelier Limburg hebben de pilot gemonitord.

Het aantal Limburgse objecten in kerken op de lijst van de Wet Behoud Cultuurbezit (WBC) is 737 waarvan 5 verzamelingen in 5 Limburgse kerken (zoals de Sint Servaas te Maastricht en de St. Amelberga te Susteren) en 13 losse objecten in 8 andere kerken, een klooster en twee musea.

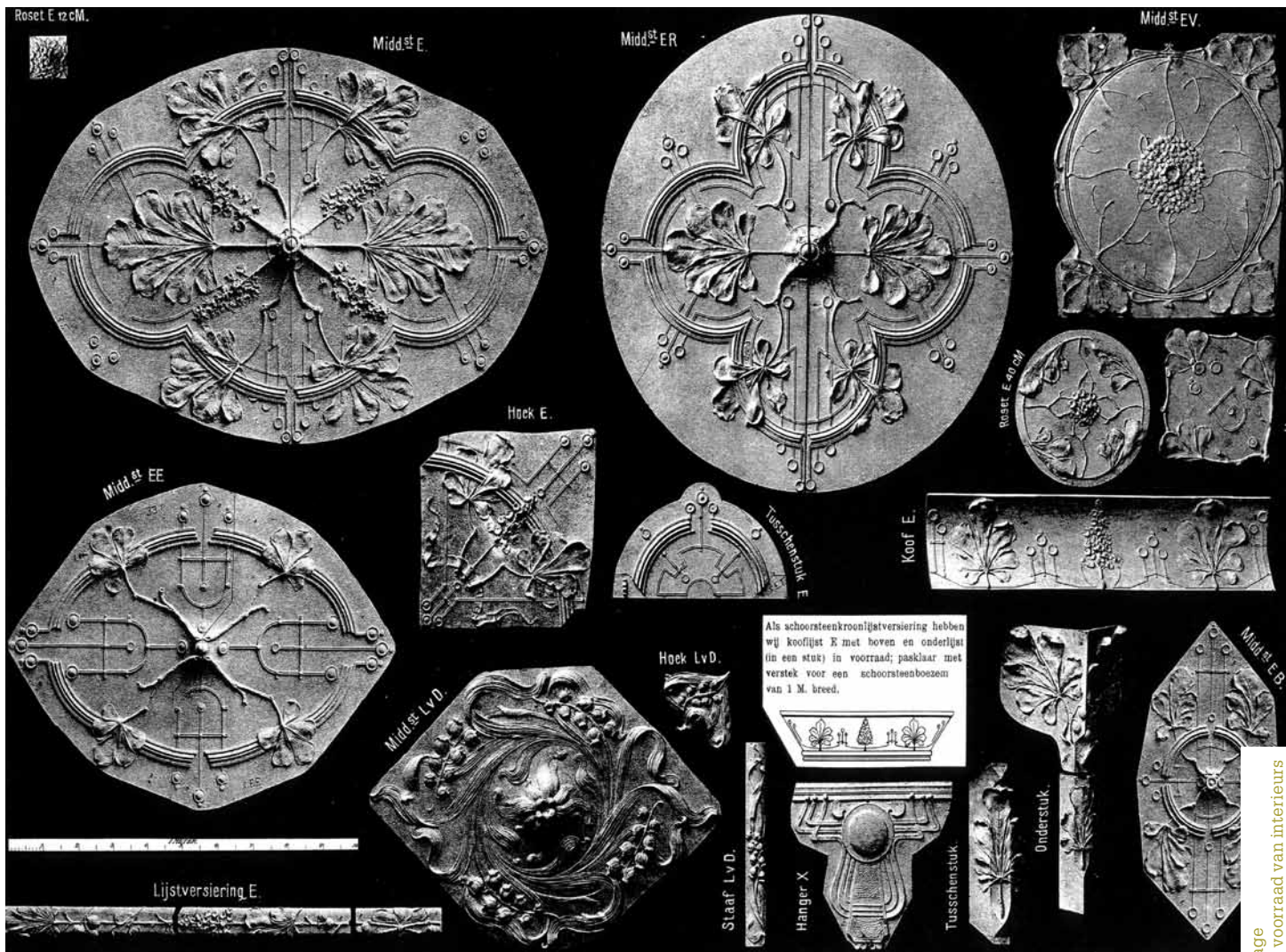
De pilot had ook als doel zicht te krijgen op de collectie en een ordening in de objecten aan te brengen, zodat uit het geheel een kerncollectie kon worden geformeerd in aanvulling op de WBC-lijst. De coördinatie is in handen van het bisdom in samenwerking met de andere partners.

Op deze wijze kunnen de belangrijke onderdelen die tot de waardevolle interieurensembles behoren in kaart worden gebracht.

[13] De resultaten hiervan zijn middels een presentatie onder meer aan het projectteam 'Voorraad en conditie van interieurs' van de RCE in het voorjaar van 2015 gepresenteerd.

[14] De door de stichting aangeleverde gegevens "totaalscore cluster A t/m G" van de gemeente bevat alleen de aantallen objecten ingedeeld in de hoofdcategorieën gestript, onbekend en interieur aanwezig met een verdere onderverdeling.

[15] NB: De categorieën onderaan de pagina die tot interieur gerekend worden zijn deels discutabel. De categorieën H t/m K zijn nog niet (= ca. 13% van de te bezoeken locaties in hele gemeente) gereed.

rapportage onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

[afb. 9]
 Catalogusblad van de fabrikant van stucornamenten Silberling & Zoon. Vanaf het vierde kwart van de 19de eeuw worden geornamenteerde plafonds door de seriematige productie van prefab stucdecoraties voor grotere doelgroepen bereikbaar, een tegenwoordig gewaardeerd onderdeel van het interieur. Veel van deze plafonds maar ook vlak afgewerkte waren oorspronkelijk voorzien van subtiele kleurstellingen en gesjablonerde decoraties. Achter talloze wit afgewerkte plafonds gaat nog een schat aan waardevolle kleurige decoratieve afwerkingen schuil. Een aspect dat bij veel eigenaren van monumenten niet bekend is.

[afb. 10]
 Extérieur St. Amelberga te Susteren (foto HvdK te Roermond)

[afb. 11]
 Interieur St. Amelberga te Susteren (foto HvdK te Roermond)

het interieur in het
nederlandse erfgoedveld

2008 JAAR VAN HET RELIGIEUS ERFGOED EN DE AGENDA TOEKOMST RELIGIEUS ERFGOED 2014-2016

2008 was het Jaar van het Religieus Erfgoed. In dat jaar werd de problematiek rondom vrijkomende kerken en kloosters vanuit verschillende gezichtspunten belicht. Tijdens allerlei manifestaties en studiedagen werd onder meer aandacht besteed aan de instandhouding van kerken, de financiering van onderhoud en restauratie, nevenfuncties en herbestemming. De resultaten zijn neergelegd in het Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed.¹⁶ Hierin zijn aan de hand van de beschreven problematiek aanbevelingen gedaan voor de toekomst van het religieus erfgoed.

Instandhouding van de kerken voor de uitoefening van de eredienst is de eerste prioriteit, al dan niet in combinatie met nevenfuncties. Deze functies zijn uiteraard van belang voor de financiële ondersteuning van de instandhouding, maar helaas sneuvelen bij het geschikt maken van kerken voor deze aanvullende activiteiten vaak waardevolle onderdelen van het interieuresemble. Het Strategisch Plan is aan het eind van het themajaar aangeboden aan minister Plasterk.

Voor uitgebreidere informatie over het Themajaar en relevante aanbevelingen wordt verwezen naar de bijlage.

Alhoewel het Strategisch Plan van het Jaar van het Religieus Erfgoed uit eind 2008 dateert, duurt het tot 2014 voor een volgende landelijk initiatief wordt georganiseerd. Op 26 juni 2014 wordt in Amersfoort de **Agenda Toekomst Religieus Erfgoed** officieel door de hierin samenwerkende partners gepresenteerd. Deze Agenda wordt gedragen door een brede coalitie van partijen die door ondertekening ervan hebben aangegeven zich de komende jaren in het kader van die Agenda actief te willen inzetten voor een goede toekomst voor het religieus erfgoed. De Agenda bestaat uit zeven punten, die bij elkaar alle aandachtspunten en kansen omvatten in relatie tot onroerend en roerend religieus erfgoed, zowel in voortgaand gebruik, in de 'tussentijd' alsook in nieuw gebruik. Deze agendapunten worden door de zeven werkgroepen vertaald in tastbare acties met heldere doelstellingen, die de komende jaren leiden tot concrete resultaten.

Het agendapunt 'Waarde in meervoud' zet met name in op het perspectief voor de toekomst van religieuze gebouwen en hun inventaris. Ook hier is weer het belang van een goede inventarisatie, documentatie en registratie van de roerende en onroerende onderdelen van de ensembles van groot belang.

Eind 2016 zullen de resultaten van de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed worden gepresenteerd.

Zie ook www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Voor een artikel van de Taskforce Kerkgebouwen van 22 december 2015 over het aantal kerkgebouwen dat de deuren moet sluiten, wordt verwezen naar de bijlage.

VERKOOP RELIGIEUZE EN ANDERE ENSEMBLES

Het buiten gebruik raken van gebouwen met een interieur en ensembleonderdelen heeft vaak tot gevolg dat de roerende onderdelen een zwervend bestaan gaan leiden. Wanneer een kerk wordt herbestemd, is er in het algemeen geen plek voor de roerende onderdelen van de interieuresembles en andere onderdelen die specifiek met de uitoefening van de liturgie te maken hebben. Sommige onderdelen kunnen worden verkocht en verdwijnen dan van het toneel of leiden een zwervend bestaan. Een voorbeeld is de verkoop naar het buitenland van het 17de eeuwse zilver van de kapel van de voormalige RK ziekenhuis in Haarlem. Delen van dit complex, inclusief de kapel, zijn nu herbestemd tot woningen.

[afb. 12]

Interieur Kathedrale basiliek H. Bavo in Haarlem na restauratie in 2015 (foto GG)

[afb. 13]

Krantenartikelen over de verkoop van het interieuresemble uit het bisschoppelijk paleis te Haarlem en de verkoop van adellijk bezit

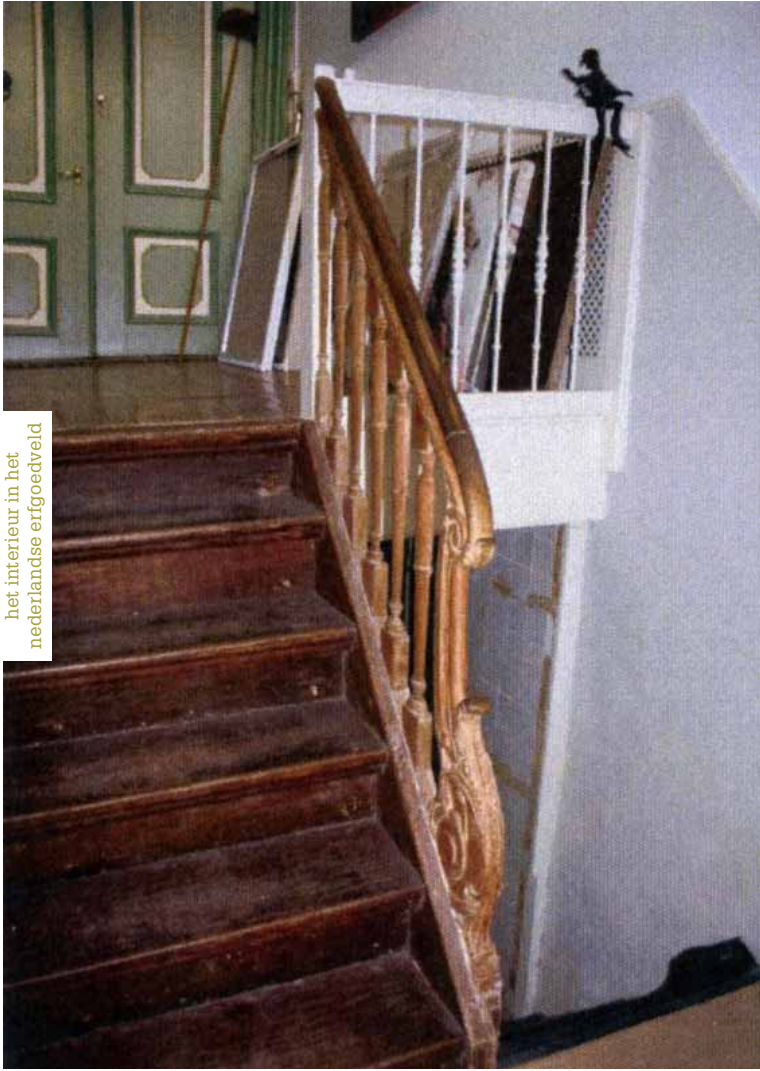

Onder het koor van de kathedrale basiliek St. Bavo in Haarlem is een nieuw museum - de schatkamer - gemaakt voor kerkelijke kunst en liturgische objecten. Ook is als noodmaatregel een forse, beveiligde opslag gerealiseerd voor belangrijke objecten die vrijkomen als kerken in het bisdom hun functie verliezen. Hier kunnen in ieder geval wel de belangrijkste objecten worden opgeslagen. De doelstelling is echter wel belangrijke interieuresembles bij elkaar te houden.

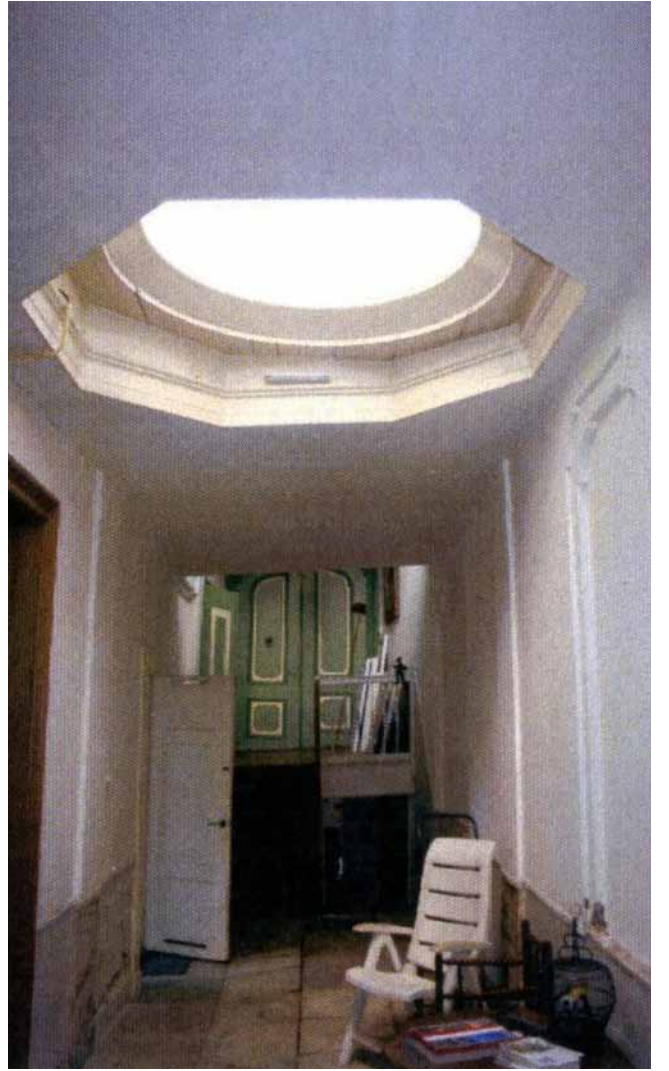
Het bisschoppelijk paleis in Haarlem is onlangs verkocht omdat de bisschop vond dat, in deze tijd van bezuiniging, het niet paste om in een dergelijk paleis te wonen terwijl de kerken werd gevraagd te bezuinigen. Een begrijpelijk standpunt, maar helaas is daarbij de gehele inboedel van ca. 150 jaar bewoning bij Sotheby's in Londen op 19 januari 2016 geveild. Op deze wijze zijn deze ensembleonderdelen van het complex voorgoed verdwenen en blijven alleen de nagelvaste interieuronderdelen achter. De unieke en zeer kwetsbare penanttafels in de tuinzaal lijken gelukkig nog wel ter plekke bewaard gebleven te zijn. (**artikelen Haarlems Dagblad 15 & 19-01-2016**)

Zoals gezegd is het niet mogelijk alles te behouden en dat is ook niet nodig, maar het zou een grote verworvenheid zijn als de interieur- en ensembleonderdelen van buiten gebruik rakende gebouwen geïnventariseerd en geregistreerd zouden worden, zodat de belangrijkste onderdelen als ensemble behouden kunnen worden,

[16] Prof. dr. N. Nelissen, 'Geloof in de toekomst', Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed, Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed, z.p. 2008

het interieur in het
nederlandse erfgoedveld

18/10

analoog aan de wijze waarop de kerk- en kasteelinterieurs in Limburg worden bekeken.

Gelukkig zijn er al goede voorbeelden. Het bisdom Breda bezit bijvoorbeeld van bijna alle kerken een rapport van de aanwezige inventaris. Een eerste inventarisatie is in het verleden opgezet door de SKKN. Op dit moment wordt door de Decentrale Commissie Kerkelijk Kunstbezit geïnventariseerd in hoeverre de eerste inventarisatie nog actueel en compleet is.

Ook het bisdom Den Bosch kent een inventaris per kerk, waarvan de basis al in de jaren '60 van de vorige eeuw is gelegd. In hoeverre deze beide inventarisaties actueel zijn, is niet duidelijk.

De verkoop van interieurenssembles blijft niet beperkt tot kerken, kloosters en bisschoppelijke paleizen. Wanneer bijvoorbeeld een adellijk huis wordt verkocht, heeft dit ook meestal het uiteen- vallen van het interieurenssemble tot gevolg.

INDUSTRIEEL ERFGOED EN MOLENS

Interieuronderdelen van industrieel erfgoed en molens horen bij het productieproces en de techniek. Deze machinerieën en werktuigen vormen samen ook een ensemble dat het productieproces in fabrieken zichtbaar houdt. Bij herbestemming van industrieel erfgoed delven deze elementen in het algemeen het onderspit. Reden waarom het zaak is de interieurs, inclusief machinerieën en gereedschappen te documenteren en indien mogelijk ook als onderdelen van het ensemble in situ te behouden, of tenminste een representatief deel daarvan zodat het productieproces zichtbaar blijft.

Voor meer informatie wordt verwezen naar de bijlage.

2012 JAAR VAN DE HISTORISCHE BUITENPLAATS

Tijdens dit themajaar zijn er verschillende momenten geweest dat er aandacht is besteed aan het interieur en methoden voor het conserveren daarvan. Om reden dat het interieur door de gebruikte materialen en het mobiele karakter van vele onderdelen vaak zeer kwetsbaar is. In het themajaar is het interieur van buitenplaatsen aangeduid als het goud van de buitenplaats, naast de rode en groene onderdelen.

Evenals in andere categorieën monumenten verdwijnen soms de historische interieurs, als gevolg van modernisering door eigenaren. Sommige buitenplaatsen zijn opengesteld, zodat de slijtage door bezoeken, direct door de persoonsbewegingen en indirect vanwege de wisselende luchtkwaliteit door bezoekers, ook zijn sporen achterlaat. Ook andere invloeden, zoals ongedierte als muizen, tapijtkever en dergelijke, hebben een negatieve invloed op de kwetsbare interieuronderdelen. Vaak komt dit pas aan het licht als er al grote schade is aangericht. Natuurlijk komt dit ook voor bij andere bouwcategorieën.

Tijdens de werkconferentie over het interieur is aandacht besteed aan het werk van de Interieurwacht. Door vroegtijdige en regelmatige inspecties uit te voeren kunnen zij helpen schades te voorkomen. Zij kunnen in een vroeg stadium problemen oplossen of eerste hulp bieden bij een geconstateerd probleem. Bovenal vraagt het goede kennis van het gebouw en de interieurs om de instandhouding te begeleiden.

Reden waarom in het Eindverslag van het themajaar aangegeven wordt dat het van belang is dat in alle provincies een Interieurwacht actief wordt en niet alleen in Noord-Brabant en Limburg.¹⁷

PROJECT HISTORISCHE INTERIEURS AMSTERDAM CENTRUM

In opdracht van stadsdeel Centrum van de gemeente Amsterdam heeft het Bureau Monumenten en Archeologie (BMA) in 2014 opnieuw een inventarisatieonderzoek van historische interieurs

uitgevoerd. Dit onderzoek is een vervolg op vergelijkbare onderzoeken die door het BMA in de jaren 2011-2013 zijn uitgevoerd in Amsterdam.

Aanleiding voor dit project was de raadsnotitie 'Een betere bescherming voor historische Interieurs' van 18 februari 2010. In deze notitie wordt door een aantal raadsleden aangedrongen op de bescherming van de grote hoeveelheid interieurs in de Amsterdamse binnenstad. Zij stellen daarin ook dat een goede bescherming alleen mogelijk is als deze monumentale interieurs vakkundig zijn gedocumenteerd en beschreven.

Sinds 2001 vormt het beschrijven van monumentale interieurs een structureel onderdeel van de werkzaamheden van BMA. Deze beschrijvingen van ex- en interieurs worden opgesteld in het kader van verbouwplannen waarvoor een monumentenvergunning is aangevraagd. Dit heeft geleid tot de beschrijving van ca 1700 monumenten met hun interieurs in de periode 2000-2014. Op zich een mooi aantal, maar het totale Amsterdamse monumentenbestand bedraagt wel 8000. Deze gemeentelijke benadering is uniek voor Nederland. De meeste gemeenten zouden dit door gebrek aan capaciteit, prioriteit en soms kennis niet kunnen realiseren.

Het in 2014 uitgevoerde project volgde dezelfde werkwijze als gehanteerd in de voorgaande periode, waarbij aangesloten wordt bij het programma voor Casco Funderingsonderzoek (CFO) van het stadsdeel Centrum. De in het kader van dit funderingsproject CFO door Bouwtoezicht geselecteerde projecten in de binnenstad, zijn door de monumentenadviseurs van BMA samen met de inspecteurs Bouwtoezicht bezocht.

De beschrijvingen zijn opgesteld op basis van hetzelfde stramien als door BMA voor de eerder beschrijvingen was ontwikkeld.

Het uitvoeren van dit project in combinatie met CFO heeft meerdere positieve resultaten opgeleverd. Niet alleen is het aantal (interieur)beschrijvingen behoorlijk vergroot, in feite is de jaarproductie zelfs verdubbeld ten opzichte van de periode daarvoor, omdat BMA ook is doorgegaan met de beschrijvingen in het kader van de vergunningprocedures. Ook bleek dat veel bezochte panden in een matige of slechte staat verkeerden, zodat op korte termijn ook restauraties te verwachten waren. De kennis van de monumentale waarden van deze objecten is ook van groot belang voor het beoordelen van dergelijke aanvragen.

Uiteraard is de belangrijkste doelstelling van deze inventarisaties en beschrijvingen het vergroten van de kennis van het gebouwde erfgoed in de Amsterdamse binnenstad. Voor BMA betekent betere kennis niet alleen een betere bescherming van het erfgoed, maar maakt dit het ook mogelijk op kennis- en instandhoudingsvragen van eigenaren te kunnen reageren of door te verwijzen.

Het aantal panden dat in het kader van CFO is bezocht en beschreven bedraagt in 2014 in totaal 70.

In totaal zijn in de periode 2011 t/m 2014 door BMA 292 panden onderzocht en beschreven, waarvan 183 Rijksmonument of gemeentelijk monument.¹⁸

De samenwerking tussen BMA (belast met de beoordeling van verbouw- en restauratieplannen van rijks- en gemeentelijke monumenten) als adviseur van de Commissie Welstand en Monumenten) en de afdeling Bouwtoezicht (belast met het toezicht op de uitvoering van de werkzaamheden conform de monumentenver-

[17] René W. Chr. Dessing e.a., 2012 Jaar van de Historische Buitenplaats, **Eindverslag, Heemstede, 2013, p 29 - Interieur.**

[18] Bron zijn alle rapporten van Bureau Monumentenzorg Amsterdam uit de periode 2011-2014.

gunning) is door dit project ook geïntensiveerd. Door de samenwerking en uitwisseling van kennis zijn de inspecteurs Bouwtoezicht ook beter in staat de waardevolle onderdelen te herkennen en zullen ze makkelijker te rade gaan bij BMA. In veel andere gemeenten is dit echter een knelpunt.

Van groot belang in dit project is de borging en overdracht van kennis. Alle beschrijvingen zijn opgeslagen in de databank van BMA en zijn gekoppeld met de databank van Bouwtoezicht. De eigenaren van de bezochte panden krijgen eveneens een exemplaar van de beschrijving zodat ook zij op de hoogte zijn van de aanwezige waarden. In het kader van de terugtrekkende overheid worden steeds meer verantwoordelijkheden bij de burgers zelf gelegd. Dit is in lijn met het MoMo-principe: de eigenaar als spil.¹⁹ BMA speelt hier op in door deze kennisoverdracht.

HET PROGRAMMA INTERIEURS VAN DE RCE

In het kader van de Erfgoedwet heeft de RCE het Programma Interieurs opgesteld. Dit heeft de volgende doelstellingen:

- Het faciliteren en ondersteunen van belanghebbenden bij de zorgvuldige omgang met interieurs en interieuresembles;
- Een breed veld bewust maken van het belang van interieurs;
- Initiëren van projecten naar de inventarisatie van belangrijke interieurs;
- Het digitaal ontsluiten van beschikbare en informatie over de waarde en omgang met interieurs (is stopgezet i.v.m. structurele tekorten (budget en tijd) bij digitalisering).

In de praktijk betekent dit voor de komende jaren onder meer aandacht voor:

- Interieuresembles (n.a.v. politieke opdracht opstellen van digitale toonbeeldenlijst en vervolgens een interieuresembleregister);
- Kennis en kennislacunes (wat is het kennisniveau op het gebied van de interieurs: gebouwcategorieën, stijlperiodes, onderdelen etc.);
- Voorraad en conditie van interieurs;
- Monumentale interieurs (de nieuwe discussie-website);
- Workshops met 'het veld';
- Moderne interieurs;
- Brochures (aanvulling op de reeks cultuurhistorische en ook enkele technische brochures);
- Binnenhof van binnen (publicatie i.s.m. Gemeente Den Haag en Rijks Vastgoed Bedrijf over het belang van deze locatie);
- Friese woonhuis interieurs;
- 'From Isolation to Coherence' (samen met o.a. TU-Delft zie ook: www.fromisolationtocoherence.nl);
- St. Historische interieurs Amsterdam;
- Kerkinterieurs (samenwerking met Museum Catharijneconvent).

Informatie over de volgende onderwerpen en aanvullende informatie over 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed is opgenomen in de bijlage bij dit hoofdstuk:

- **Groeiend bewustzijn**
- **Project 'Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland 1600-1940'**
- **Stichting Historische Interieurs in Amsterdam**
- **Taskforce Kerkgebouwen**
- **Industrieel erfgoed en molens**

[afb. 16]

Foto uit het rapport van BMA: Project Historische Interieurs Amsterdam Centrum

2.4

projecten conditie interieurs

1990-2015

INTERIEURWACHT IN NOORD-BRABANT

Monumentenwacht Noord-Brabant heeft sinds het voorjaar van 2006 een specialist op het gebied van historische interieurs. Deze inspecteert interieurs en adviseert de eigenaren aan de hand van de bevindingen over onder meer het behoud en beheer van hun interieur. Deze adviezen zijn zeer veelzijdig. Het kan gaan over het aanpassen van het klimaat, het wijzigen van de reinigingsmethode of advies bij restauratie.

In 2004 heeft Helicon Support in de studie **Binnenste Buiten** onderzocht of in het verlengde van de Monumentenwacht er een bestaansrecht was voor een interieurwacht. Geconcludeerd werd dat er zeker een behoefte en noodzaak was tot het instellen van een interieurwacht. De auteurs stellen dat: 'ondanks de toenemende aandacht bij (kunst)historici en overheden, het historisch interieur in de praktijk (op de werkvloer) nog aan vele bedreigingen bloot wordt gesteld. In de bescherming van het interieur en de daaraan gekoppelde verspreiding en optimalisering van kennis, middelen en materiaal ligt een groot braakliggend terrein'²⁰ Uit een klanttevredenheidsonderzoek dat als onderdeel van het onderzoek Binnenste Buiten is uitgevoerd, blijkt dat het merendeel van de eigenaren positief oordeelt over de interieurinspecties en ook bereid is hiervoor te betalen.²¹ De Noord-Brabantse Interieurwacht is voor andere projecten op het gebied van conditie de belangrijkste inspiratiebron.

VOORBEELD DOET VOLGEN

Na de positieve ervaringen in de provincie Noord-Brabant is Limburg de tweede provincie, en tot nu toe helaas de enige, die structureel interieurinspecties gaat aanbieden, voor elke binnenruimte die van cultuurhistorisch belang is. In tegenstelling tot Noord-Brabant wordt in Limburg in principe alleen het onroerende geïnspecteerd. Ook voor Limburg is de belangrijkste reden om deze nieuwe dienst aan te bieden, dat veel historische interieurs niet de aandacht krijgen die zij verdienen. Daardoor raken ze in verval en kunnen ze op den duur zelfs verloren gaan. Daarmee verdwijnt niet alleen een onvervangbaar onderdeel van het (Limburgs) cultureel erfgoed, maar ook de vaak unieke samenhang tussen exterieur en interieur. De ervaring leert dat, evenals in Noord-Brabant, advies over interieurs ertoe bijdraagt dat eigenaren en beheerders zich meer bewust worden van de waarden en de kwaliteiten van binnenruimten, verkeerde gebruiken stopzetten, meer zorg besteden aan een goede instandhouding én meer plezier beleven aan hun bijzondere bezit. Naar aanleiding van resultaten van de kastelen- en kerkenprojecten in de provincie, is nu de afspraak dat de interieurwachter van Monumentenwacht Limburg zijn tijd gaat verdelen tussen het inspecteren van de interieurs van de kerken enerzijds en het interieur van de kastelen anderzijds. Voor deze categorie monumenten natuurlijk een goede uitkomst, maar voor de interieurs van andere categorieën monumenten natuurlijk niet. De vraag rijst wanneer deze interieurs de aandacht zullen krijgen die ze verdienen.

[19] Beleidsbrief MoMo, OCW, Den Haag, november 2009, pagina 50 & 51: De eigenaar als spil.

[20] Helicon Conservation Support BV, Klanttevredenheidsonderzoek als onderdeel van 'Binnenste Buiten', verkennend onderzoek naar een Interieurwacht in opdracht van Monumentenwacht Noord-Brabant, Alphen aan de Rijn 2004, p.70.

[21] Idem, p.31.

17/07

LANDELIJK NETWERK?

Op basis van de ervaringen in Noord-Brabant spreekt minister Plasterk in zijn MoMo-brief van 2009 de intentie uit te bezien op welke wijze een verbreding kan worden gegeven aan dit initiatief. Eind 2010 stellen de RCE en Monumentenwacht Nederland in het rapport 'Landelijke interieurwacht: een publieke zaak?': "Een landelijk netwerk van interieurwachters kan er namelijk voor zorgen dat de bijzondere interieurs van tienduizenden Nederlandse rijksbeschermden monumenten, zoals kastelen, kerken, woonhuizen, overheidsgebouwen, maar ook boerderijen en scholen, beter behouden blijven".²²

Ondanks het onderkennen van het belang van een landelijke Interieurwacht, is helaas tot op heden het werk van de Interieurwacht beperkt tot de provincies Noord-Brabant en Limburg. Een landelijk dekkend netwerk van provinciale interieurwachten blijft echter van groot belang voor het behoud van de monumentale interieurs.

HET PROJECT KASTEELINTERIEURS IN LIMBURG

Het project is een samenwerking tussen de stichting Limburgse kastelen, Monumentenwacht Limburg en Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) met onder meer inbreng van prof. Anne van Grevenstein (oud-directeur van SRAL, bestuurslid van de Kastelenstichting). Monumentenwacht Brabant heeft Monumentenwacht Limburg geholpen bij het opstarten van de Interieurwacht in Limburg.

Er lopen twee pilots: de restauratie van het goudleer in kasteel Hillenraad in Swalmen en het interieur van kasteel Borgharen bij Maastricht. In het plan zal de schade van de Tweede Wereld-oorlog worden hersteld. De Monumentenwacht maakt het plan en het Restauratie Atelier voert dit uit: van verwijskaart naar uitvoering.

Het Kastelenproject wordt gefinancierd door de provincie Limburg en de Kastelenstichting en heeft tot doel een nulmeting uit te laten voeren door de Monumentenwacht van 100 kastelen. De interieurinspecties worden uitgevoerd door de Limburgse interieurwachter. Op termijn moet deze dienstverlening overigens kostendekkend worden. Afspraak is dat de interieurwachter 50% van zijn tijd besteedt aan de kastelen en de overige 50% van zijn tijd gaat besteden aan de inspectie van de kerkinterieurs.

Het rapport van de nulmeting gaat naar de eigenaar. In het rapport worden de problemen ten aanzien van het interieur aangegeven en aanbevelingen voor de uitvoering gedaan.

Aan de hand van het rapport zal het SRAL samen met de eigenaar een Plan van aanpak opstellen. De aanbesteding van de interieurwerkzaamheden wordt begeleid, evenals de uitvoering.

Naast deze werkwijze wordt ook de optie onderzocht van het subsidiëren van de werkzaamheden van de consulent en de begeleiding, maar de uitvoering extern aan te besteden.

TENSLOTTE

Uit het relatief grote aantal initiatieven dat in dit hoofdstuk de revue is gepasseerd, zou de indruk kunnen ontstaan dat het historische interieur in Nederland nagenoeg volledig in kaart is gebracht. Niets is echter minder waar. Hoewel de genoemde projecten een zeer belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de huidige kennis van het historische interieur, betreft de verzamelde informatie slechts het topje van de ijsberg. Het betreft vooralsnog diverse en versnipperde informatie, zoals bijvoorbeeld historische woonhuisinterieurs in een wijk van de stad Amsterdam of een onderzoek dat een beeld geeft van historische interieurschilderingen in Nederland, maar dat nog om een aanvulling vraagt. De inmiddels vergaarde informatie vraagt enerzijds om verdere completering door partijen in het veld en anderzijds om bundeling van de vergaarde kennis. Dit laatste aspect vraagt om een centrale rol van de RCE als aanjager van het landelijke kennisnetwerk.²³

Informatie over de volgende onderwerpen is opgenomen in de bijlage bij dit hoofdstuk:

- **Symposium en publicatie Behoud van Binnen**

[22] Monumentenwacht Nederland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Publicatie 'Landelijke interieurwacht, een publieke zaak?', Amersfoort 2010.

[23] Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Visie, missie en strategie', OCW december 2013, pagina's 6, 14 & 20.

rapportage
onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

07/177

[afb. 17]
Schutblad rapport 'Landelijke interieurwacht,
een publieke zaak'

[afb. 18]
Eetzaal van kasteel Hillenraad te
Swalmen(foto HvdK, Roermond)

[afb. 19]
Voormalig Interieur kasteel Borgharen (foto
HvdK, Roermond)

DEELONDERZOEKEN

7 BRABANTSE GROTE MONUMENTEN- GEMEENTEN

3

3.1 inleiding

Als uitwerking van de beleidsopdracht om een onderzoek uit te voeren naar de voorraad van waardevolle interieurs in Nederlandse rijksmonumenten en de conditie waarin deze verkeren, heeft de RCE het project 'Voorraad en conditie van interieurs' opgestart.

In een verkennende fase is bekeken wat een geschikte onderzoeksopzet zou zijn, waarbij de omvang van het onderzoek beperkt gehouden zou kunnen worden. Op basis van deze verkenning en het feit dat er in Noord-Brabant een Interieurwacht is die 10 jaar de conditie van de interieurs in kaart brengt, is besloten een steekproef in de provincie Noord-Brabant uit te voeren. Het onderzoeksproject bestaat uit twee deelprojecten, te weten 'voorraad interieurs' en 'conditie van interieurs', met elk ook weer afzonderlijke projecten. Op basis van ervaringen binnen de RCE, evenals de aanwezigheid van de Interieurwacht is het uitgangspunt genomen dat de situatie ten aanzien van de interieurs in Noord-Brabant representatief is voor de situatie in de rest van Nederland.

De steekproef is uitgevoerd in de zeven Brabantse monumentengemeenten, die lid zijn van de Federatie Grote Monumenten Gemeenten (FGM), en wel Breda, Tilburg, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Heusden, Bergen op Zoom en Oss. Tezamen behelst dit ca. 40% van het bestand Rijksmonumenten in deze provincie. Het onderzoek is uitgevoerd door een aantal externe onderzoekers.

3.2

Samenvatting werkwijze onderzoek voorraad interieurs in Noord-Brabant

De onderzoeken in de zeven Brabantse gemeenten bestonden uit twee activiteiten:

- 1 Bureauonderzoek: dit betreft onderstaande digitale bronnen;
- 2 Interview ronden met de monumentenambtenaren van de betreffende gemeenten en de provincie Noord-Brabant als aanvulling op de gegevens welke uit het bureauonderzoek naar voren kwamen.

De doorzochte bronnen waren onder meer het monumentenregister, de Beeldbank van de RCE, gegevens van het project Actualisatie Monumentenregister (AMR), Monumenten in Brabant op dbnl.org, www.funda.nl, de 3D-viewer op de website van [bisdom Den Bosch](http://bisdom-denbosch.nl) en www.reliwiki.nl en een korte zoektocht op het internet.

Aangezien de tijd beperkt was, werd besloten om geen literatuur- en bronnenonderzoek te doen. Dit omdat de RCE voorafgaande aan het onderzoek in de eigen bibliotheek enkele steekproeven heeft gedaan met als conclusie dat de grote tijdsinvestering relatief weinig extra informatie opleverde. Wel zijn twee specifieke publicaties door de RCE doorgenomen, en wel over de kerken in Noord-Brabant en de monumenten van de Wederopbouw in Nederland. Deze gegevens zijn aan de onderzoekers aangeleverd.

Ten behoeve van een kwalificatie per pand is door de RCE voor het deelproject voorraad van interieurs een onderverdeling gemaakt voor het interieur:

- A Interieurenssemble: zowel onroerende als roerende objecten zijn aanwezig die een eenheid vormen, er zijn verschillende ensemblevormen te onderscheiden:
 - samenhang door historische continuïteit;
 - samenhang door samenstelling;
 - samenhang door totaalontwerp;
 - samenhang door herkomst.
- B Samenhangend interieur: het betreft hier een interieur met meer dan vijf waardevolle interieuronderdelen (van de structuur, de afwerking of de bestanddelen). Ter inspiratie hierbij enkele voorbeelden. Dit kan gaan van een vlak stucplafond tot weelderig houtsnijwerk, van schouwpartij tot turfkoker, van bovenlicht tot bakoven, van bellenbord tot smetplaatje, van kaarsennis tot monumentale zerkenvloer. Waardevolle interieuronderdelen kunnen voorkomen in alle monumentencategorieën waar er sprake is van een binnenruimte, dus niet alleen in een buitenplaats, kerk, bestuursgebouw, of woonhuis, maar ook in een molen, watertoren, gemaal, fabriekscomplex etc.
- C Enkele waardevolle interieuronderdelen aanwezig (van de structuur, de afwerking of de bestanddelen) Het gaat hierbij om maximaal vijf waardevolle interieuronderdelen. (zie B voor enkele voorbeelden)
- D Volgens gedateerde bronnen aanwezig (hierbij is het jaar 2001 als grens genomen)

E Niets bekend: tijdens het onderzoek geen informatie over het interieur gevonden in de onderzochte bronnen

F Geen waardevol interieur of interieuronderdelen aanwezig

G Niet van toepassing (namelijk géén interieur mogelijk, vervuiling lijst)

Uit de totale monumentenlijst van elke gemeente is een potentiële voorraad interieurs gedestilleerd.

Vervolgens is het bronnenonderzoek op deze objecten uit deze voorraad uitgevoerd en zijn de objecten voorzien van bovenstaande kwalificatie.

ENKELE ERVARINGEN VAN DE ONDERZOEKERS

In alle zeven gemeenten hebben de onderzoekers ten behoeve van de inventarisatie van de stand van zaken rondom de interieurs contact gehad en een bezoek gebracht aan de monumentenambtenaar. De hoeveelheid informatie die dit opleverde bleek sterk afhankelijk van de lengte van het dienstverband in de gemeente en de persoonlijke kennis van de monumentenambtenaar zelf. Op zichzelf een logisch gegeven. Een ambtenaar die al jaren in een betreffende gemeente werkt, heeft een schat aan informatie en kennis. In gemeenten waar (betrekkelijk) recent een wisseling heeft plaatsgevonden, is deze kennis nog niet opgebouwd. De kennis blijkt persoonsgebonden en wordt in de meeste gevallen helaas niet structureel overgedragen. Dit komt vaker voor.

Voor deze inventarisatieronde hebben de onderzoekers alleen contact gezocht met de monumentenambtenaren / bouwhistoricus van de zeven gemeenten. Indien aanwezig, kan de ingehuurde bouwhistoricus of adviseur ook een belangrijke bron van kennis zijn.

Hetzelfde geldt voor een heldere en overzichtelijke documentatie van het monumentenbestand.

Om de in dit onderzoek opgedane kennis actueel te houden, is een goede kennisuitwisseling en het bijhouden van de documentatie blijvend van nut voor alle partijen.

Uit de interviews in sommige gemeenten is minder informatie naar boven gekomen dan verwacht. Wellicht dat het gebrek aan tijd om alles goed door te nemen het onderzoek hier parten speelde. Bovendien beperken de registerbeschrijvingen van oude aanwijzingen zich vaak tot enkele regels en geven ze al helemaal geen informatie over het interieur. De registerbeschrijvingen uit de tijd van het Monumenten Selectie Project (MSP) zijn wel uitgebreider en vermelden ook vaak de interieurs. (NB. In de provincies Limburg en Gelderland zijn tijdens de uitvoering van het MSP ook alle interieurs bezocht en indien nodig beschreven; dit geldt ook voor de uitvoering van het MSP in enkele andere provincies)

Dergelijke verschillen in het basismateriaal en de diversiteit van de gemeenten bepalen deels de resultaten van de onderzoeken. De huidige zienswijze van de RCE is overigens dat de registeromschrijvingen niet meer dan een identificatie van de plaats van het monument hoeven te zijn. Hierbij wordt de overige informatie, inclusief lange(re) beschrijvingen, waarderingen e.d., naar het kennisdeel van het monumentenbestand verplaatst.

De grootste gemeenten konden in tegenstelling tot één van de kleinere, als gevolg van de grote hoeveelheid panden, niet aangeven of de MSP-gegevens nog actueel waren.

Enkele gemeenten, waaronder Breda en Den Bosch, hebben een groot aantal bouwhistorische rapporten, die echter in de beschikbare, korte tijd niet konden worden doorgenomen. Deze rapporten zijn wel beschikbaar voor de RCE voor nader onderzoek. Helaas zijn niet bij alle gemeenten dergelijke rapporten voorhanden.

Eén van de kleinere gemeenten bleek relatief veel documentatie over de objecten te hebben, als gevolg van bezoeken aan deze monumenten. Deze informatie heeft buitengewoon veel aanvullingen voor de ruwe versie van de inventarisatie opgeleverd, tot een bijna compleet ingevulde categorie-indeling. (NB. Ook in andere provincies hebben de steunpunten de ervaring dat enkele kleine(re) gemeenten hun kennis en documentatie van het monumentenbestand goed op orde hebben. Dit zijn helaas echt uitzonderingen; in steeds meer kleine(re) gemeenten worden ambtenaren wegbezuinigd of wordt het aantal fte's sterk verminderd. De Erfgoedinspectie heeft deze constatering in hun onderzoeksrapporten ook opgenomen.)

De onderzoekers hebben alle panden op de overeengekomen werkwijze onderzocht. Een kanttekening hierbij was dat het meer tijd aan de internetcheck besteden niet altijd meer informatie opleverde. De concept-gegevens zijn daarna aan de desbetreffende gemeente en provincie gestuurd en door hen van aanvullende informatie voorzien. Na de gesprekken met alle ambtenaren is het definitieve databestand aan de RCE overgedragen. De contacten met de gemeenten waren in alle gevallen zeer waardevol.

Als bijvangst werd waar mogelijk ook de datering genoemd. De gemeente Breda gaf aan dat datering op basis van de gebruikte bronnen lastig was en veel meer onderzoek vergde. Deze datering was echter bijzaak in het kader van de onderzoeksvraag. Reden waarom alleen 'harde' data uit bronnen zijn opgenomen. Overigens bleek bij jongere panden de datering van het interieur wel eenvoudiger te koppelen aan het exterieur.

In Heusden viel op dat met name de kleinere, zeer oude panden in de jaren '70 van de vorige eeuw onder de bekende restauratiearchitect Ab Peetoom weliswaar zwaar gerestaureerd waren, maar dat daarbij wel zeer zorgvuldig omgegaan was met waardevolle interieurelementen (veelal categorie enkele bestanddelen). Grotere en/of jongere panden hadden vaak gave interieurs (categorie samenhangend interieur). Overigens bleek bij de onderzoeker van deze gemeente dat uit de vergelijking van geveltekeningen uit de oorlogsjaren met de huidige situatie (door de gemeente) dat de wijzigingen van het gevelbeeld van Heusden kleiner waren dan lange tijd werd vermoed.

Herindelingen en samenvoegingen van gemeenten hebben ook effect op de aanwezige gemeentelijke kennis. Zo ook in de gemeente Oss. Als gevolg van de relatief recente samenvoeging met enkele buurgemeenten, verwacht de monumentenambtenaar bijvoorbeeld dat in veel boerderijen nog zeer oude constructies aanwezig zijn. Ook verwacht de ambtenaar dat veel kerken, kloosters en pastorieën nog waardevolle interieurelementen hebben. De tijd om dit na te lopen was nu echter niet beschikbaar.

De algemene conclusie van de onderzoekers is dat, indien er meer tijd voor een uitgebreider onderzoek naar de panden mogelijk was geweest, er meer informatie over de interieurs was verzameld. Kortom, voor beter gefundeerde en uitgebreidere informatie is aanvullend onderzoek noodzakelijk.

ERVARINGEN VAN DE ONDERZOEKERS MET DE GERAADPLEEGDE BRONNEN

Beeldbank RCE:

Het onderzoek van deze bron leverde helaas relatief weinig op, aangezien veel van de afbeeldingen van de gemeenten gedateerd (van voor 2001) waren. Dat verschilt echter wel per gemeente.

De gegevensbestanden van het Actualiseringsproject Monumentenzorg:

Het project Actualisering Monumentenregister (AMR, 2001-2006) had als doel het inventariseren en beschrijven van alle rijksmonumenten in Nederland in een gestructureerde database, het corrigeren en actualiseren van de kadastragegevens, het aanwijzen of afvoeren van monumenten in een beslis kamer en het ontsluiten van geactualiseerde kennis van het erfgoed.

Op zichzelf een nuttige bron voor met name woonhuizen van vóór 1850. De foto's leverden echter vooral informatie over bestanddelen en weinig zekerheid over de waarde van niet gefotografeerde onderdelen. Het nut van het AMR voor de onderzochte gemeenten bleek zeer verschillend. Van Heusden bijvoorbeeld zijn helemaal geen AMR-gegevens beschikbaar. De AMR-gegevens van Oss zijn niet compleet, aangezien hier geen interieurs bezocht zijn. In Den Bosch bevatten de AMR-gegevens wel informatie, maar geen interieurfoto's. Hier zijn de panden destijds vaak slechts gedeeltelijk bezocht.

Dit strookt met de landelijke ervaring: interieurs zijn bij dit grote project zeer inconsequent bezocht en vastgelegd. Bovendien zijn niet alleen de interieurs niet consequent bezocht, maar ook zijn niet alle gemeenten bezocht. Binnen de gemeenten zijn ook verschillende accenten gelegd.

Internet bronnen (op zichzelf een lastige bron gezien de vluchtigheid van sommige sites):

Funda: de foto's op deze site leverden in sommige gevallen zeer nuttige informatie op, soms ook extra informatie uit de interieurbeschrijving. Kanttekening hierbij is dat de beheerder van de database (vaak de makelaar zelf) bepaalt wat er wel of niet wordt getoond om de verkoopkansen te vergroten

Reliwiki: de informatie op deze site is vaak gelijk aan de RGO maar levert soms foto's en extra geschreven informatie op.

Erfgoed sites van de desbetreffende gemeente: soms nuttig, maar vaak leverde dit reeds bekende informatie op.

Tenslotte, een zoekactie middels browser op betreffende locatie.

De ervaring hierbij was dat wanneer er meer tijd werd besteed aan de internetcheck, dit niet automatisch meer informatie opleverde. Tegenwoordig bestaat het idee dat alles op internet te vinden is. Alhoewel er zeker heel veel informatie via deze weg wel te vinden is, blijkt dat de andere gebruikte onderzoeksmethoden absoluut noodzakelijk blijven om een goed inzicht in de aanwezigheid van waardevolle interieurs te verkrijgen.

Provincie Noord-Brabant:

Alhoewel de provincie de coördinatie over het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) had, zijn bij de provincie van die gemeenten die zelf het MIP/MSP hebben uitgevoerd, maar weinig gegevens van het interieur bekend.

Aanvullend onderzoek bij RCE:

Nadat het onderzoek van de gemeenten was afgerond, zijn de ca-

3.3

analyse resultaten deelonderzoeken

tegorieën 'volgens gedateerde bronnen' en 'niets bekend' door medewerkers van de RCE (regioadviseurs en specialisten) onder de loep genomen.

Dit betrof de categorieën agrarisch erfgoed, religieus erfgoed, molens en gemalen, en overige monumenten. Door de bundeling van de binnen de RCE aanwezige kennis kon aanvullende informatie over de interieurs van deze objecten in de resultaten van het basisonderzoek worden verwerkt en konden daardoor de aantallen van deze categorieën behoorlijk worden beperkt. Opvallend was dat van sommige objecten bij geen enkele partij iets bekend was, dus noch bij de gemeente, noch bij de provincie noch bij de RCE. In andere gevallen was de informatie bij alle partijen bekend.

De 1200 molens in Nederland zijn goed bekend en gedocumenteerd; zo ook de 25 in de zeven gemeenten aanwezige molens. Vanuit de optiek van de molenspecialisten bij de RCE is de aandacht voor het interieur positief. Naar hun mening is het belangrijk dat vóór de waardering voor het interieur kenbaar gemaakt wordt, voordat een molenaar wijzigingen wil uitvoeren.

Bij het agrarisch erfgoed bleek dat behoorlijk wat objecten onder een verkeerd adres geregistreerd staan en dat in sommige gevallen de van rijkswege beschermde schuren inmiddels verdwenen zijn. In sommige gevallen bleken objecten op basis van de kennis van de specialist gelukkig alsnog te traceren.

Het relatief grote aantal kerken speelt de kennis over het religieus erfgoed parten. Vele kerken raken buiten gebruik en komen al dan niet in een herbestemmingstraject terecht. Deze kennis is echter (nog) niet altijd bekend.

Een 'vanwege bescherming', waarbij de bescherming bijvoorbeeld vanwege het monumentale orgel of het bijzondere altaar is opgelegd, betekent niet altijd dat de rest van de kerk of het interieur ook beschermenswaardig is.

Tenslotte zijn alle overige monumenten stuk voor stuk doorgenomen en is uitgezocht of de RCE over actuele informatie over de voorraad beschikte. In veel gevallen was dit het geval en is de kwalificatie in de lijst dan ook aangepast.

Vervolgens zijn de resultaten van het onderzoek in de gemeenten door het Gelders Genootschap in een tweetal sessies met de projectleider van de RCE besproken en is de navolgende analyse en werkwijze voorgesteld en uitgevoerd. Hierbij is de ervaring welke de auteurs hebben opgedaan in Gelderland meegenomen.

De data van de zeven Brabantse gemeenten zijn geanalyseerd en samengevoegd tot één totaalbestand conform de onder 3.2 genoemde indeling van de RCE:

- A Interieurenssemble;
- B Samenhangend interieur;
- C Enkele bestanddelen;
- D Volgens gedateerde bronnen (van vóór 2001);
- E Niets bekend;
- F Geen waardevol interieur;
- G Niet van toepassing (namelijk géén interieur mogelijk, onjuiste informatie in bestand).

Het totaal aantal rijksmonumenten in de gemeenten Breda, Tilburg, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Heusden, Bergen op Zoom en Oss bedraagt **2331** (aantallen gebaseerd op de gegevens van het monumentenbestand van augustus 2015).

De resultaten van het onderzoek in de zeven gemeenten en het aanvullende onderzoek bij de RCE hebben totaallijsten opgeleverd waarbij achter elk adres een kwalificatie van het interieur was aangegeven conform de hierboven genoemde indeling A t/m G. Op deze wijze is het totaal aantal monumenten van 2331 teruggebracht tot de potentiële voorraad van **2120** interieurs (A t/m E). De kwaliteit van de interieurs loopt uiteen.

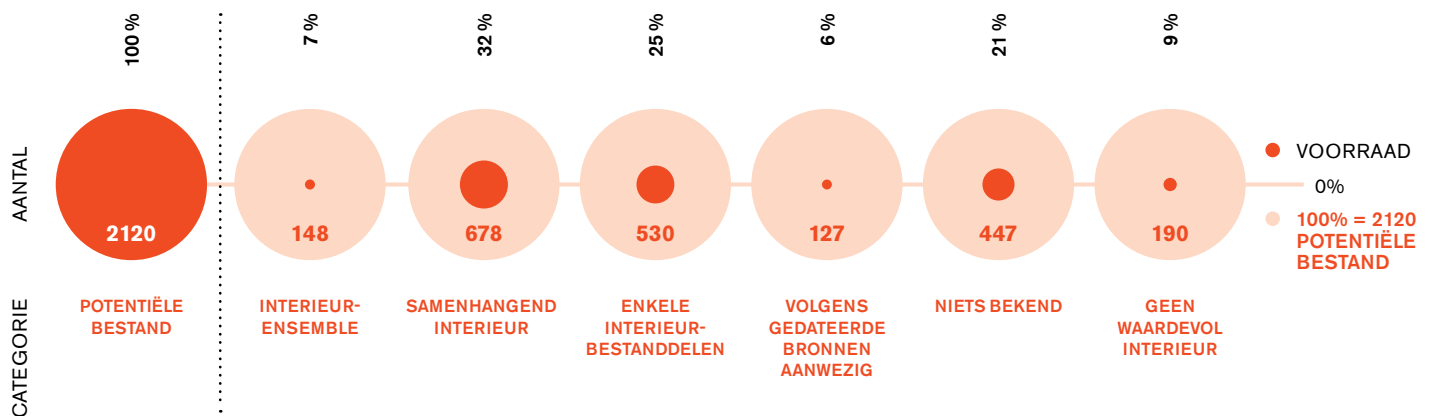
Deze gegevens bieden dus een inzicht in het totale rijksmonumentenbestand van de desbetreffende gemeenten en de potentiële voorraad interieurs verdeeld over de benoemde categorieën.

De aantallen interieurs per beoordeelde categorie zijn daarna geteld en in het diagram verwerkt. Vervolgens is het percentage van elke interieurcategorie ten opzichte van het totaal berekend. Dit levert een verrassend beeld op. Zie onderstaande figuur.

Deze cijfers zullen vervolgens worden gebruikt voor het berekenen van het te verwachten potentieel aan interieurs in Nederland. Dit wordt besproken in **hoofdstuk 5**.

POTENTIËLE VOORRAAD INTERIEURS ZEVEN ONDERZOCHE GEMEENTEN

totaal aantal rijksmonumenten = 2331

[figuur 2]

Overzicht van de voorraad interieurs in de 7 onderzochte Brabantse gemeenten. Cijfers op basis van de aantallen monumenten uit augustus 2015.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over het aantal. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. Deze getallen staan onder de cirkel vermeld. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

3.4

conclusies m.b.t. de voorraad

POTENTIËLE VOORRAAD INTERIEURS ZEVEN ONDERZOCHE GEMEENTEN

totaal aantal rijksmonumenten = 2331

De cijfers geven een beeld van verdeling van de interieurcategorieën over de voorraad interieurs in de onderzochte zeven Brabantse gemeenten. Op basis van deze cijfers zoals in het schijfdiagram hieronder weergegeven, valt een aantal percentages op.

OPVALLENDE AANTALLEN

Op basis van de berekende percentages valt op dat er van 21% van het monumentenbestand niets bekend is, maar dat 32% van het monumentenbestand een samenhangend interieur heeft en 25% van het bestand enkele interieurbestanddelen.

Zoals te verwachten is het aantal waardevolle interieurensembles niet bijzonder groot, maar 7% betekent natuurlijk wel een behoorlijk aantal waardevolle interieurs. Het zijn juist deze interieurensembles welke genoemd worden in de Erfgoedwet en welke in een register moeten worden opgenomen.

Het aantal monumenten zonder een waardevol interieur (9%) of waar niets van bekend is (21%) betreft 30% van het bestand, zodat de conclusie ook is dat in elk geval 70% van de monumenten van de onderzochte gemeenten wél interessante interieuronderdelen bezit. Er van uitgaande dat in de categorie 'niets bekend' nog 5% –enkele- waardevolle interieurelementen aanwezig zijn, is de verwachting dat in circa driekwart van de monumenten met een potentieel interieur nog waardevolle interieurelementen aanwezig zijn.

CONCLUSIES MET BETREKKING TOT DE GEHANTEERDE METHODIEK

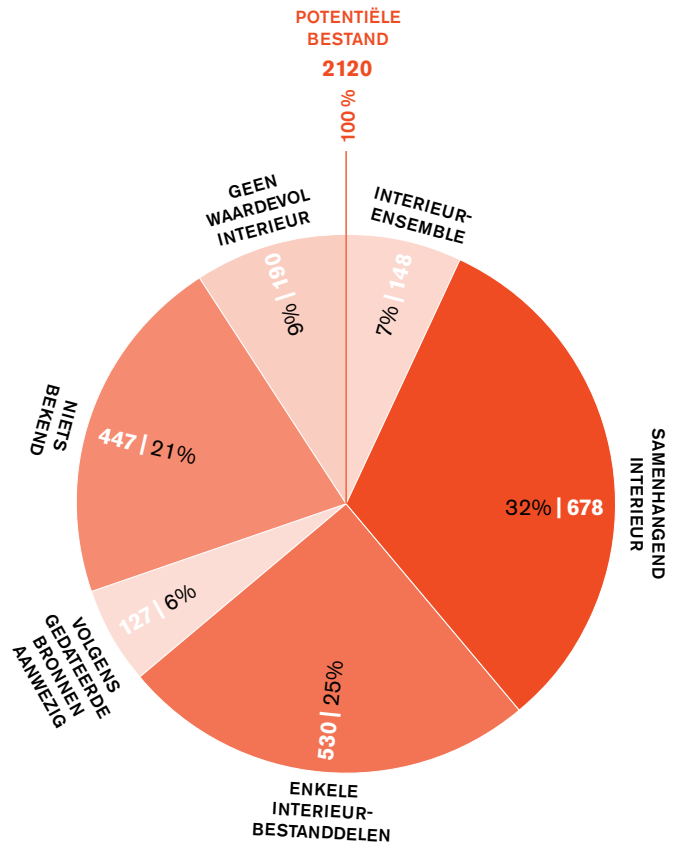
De hiervoor beschreven aanpak van het onderzoek naar de voorraad interieurs in de zeven Noord-Brabantse gemeenten heeft relatief weinig tijd en middelen gekost, maar heeft wel veel kennis en inzicht opgeleverd. Vooraf was daarover weinig of niets bekend. Op basis van deze gegevens kan ook de kennis over het gemeentelijk monumentenbestand verbeterd worden. De contacten tussen alle betrokken partijen en zijn naar verwachting verbeterd als gevolg van de goede samenwerking. Los van de verkregen data hebben alle partijen van dit proces geleerd.

De onderzoeken leveren ook een goede basis voor de overige gemeenten in Noord-Brabant en gemeenten in de overige provincies om een dergelijk onderzoek naar de voorraad van interieurs in hun monumentenbestand uit te voeren. Een dergelijk onderzoek kan ook gezien worden als een soort nulmeting, waarvan de resultaten in de Erfgoedmonitor verder uitgewerkt kunnen worden.

Positief is dat met deze methode bij 70% van de monumenten met potentiële interieurs inderdaad kennis over de interieurs is opgedaan. Hierbij bezit 9% van het potentiële interieurbestand geen waardevol interieur. In totaal is er dus van ca 80% een antwoord op de vraag of er een potentieel interieur aanwezig is. Aangezien hierbij van 450 monumenten (21%) van de voorraad van 2120 potentiële interieurs niets bekend is, of in de onderzochte bronnen geen informatie te vinden is, zal gezocht worden naar een methode om dit aantal drastisch te reduceren.

Al met al heeft dit onderzoek een behoorlijk positief resultaat opgeleverd.

De essentie van deze aantallen wordt meegenomen naar de samenvatting en conclusies en hier volgen aanbevelingen uit.

[figuur 2]

Voorraad interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten. Cijfers op basis van de aantallen monumenten uit augustus 2015.

4

ANALYSE INSPECTIE- RAPPORTEN INTERIEURWACHT NOORD-BRABANT

4.1 inleiding

In dit hoofdstuk worden de gegevens van de analyse van de aangeleverde inspectierapporten van de Noord-Brabantse Interieurwacht evenals speciaal voor dit onderzoek uitgevoerde aanvullende inspecties geïnterpreteerd.

De eerste serie rapporten betreft vooral de conditie, onderhoudsstaat, preventieve conservering en gebruik van interieurs en interieurelementen van rijksmonumenten die al langere tijd (sinds 2006) regelmatig worden geïnspecteerd. De tweede serie rapporten betreft de interieurs die in het kader van dit onderzoek voor het eerst zijn geïnspecteerd. De gegevens van deze inspectierapporten worden schematisch in diagrammen weergegeven. In de resultaten is de bouwkundige staat van die monumenten waarvan inspectierapporten over de interieurs aangeleverd zijn, verwerkt. Een belangrijk gegeven is dat in het algemeen de conditie van het casco van monumenten welke regelmatig door de Monumentenwacht worden geïnspecteerd in een betere staat gekomen is dan monumenten die niet regelmatig worden geïnspecteerd. Hetzelfde geldt naar verwachting voor de staat van de regelmatig geïnspecteerde interieurs.

4.2

samenvatting werkwijze interieurwacht noord-brabant

Monumentenwacht Brabant heeft op verzoek van de RCE een analyse gemaakt van de conditie van geïnspecteerde interieurs van de rijksmonumenten in de CBS-categorieën agrarische gebouwen, gebouwen en woonhuizen, kastelen en landhuizen e.d., overheidsgebouwen en religieuze gebouwen.

Hierbij is de laatste versie van elk inspectierapport doorgenomen. Gezien de beperkt beschikbare tijd en budget is conform het verzoek van de RCE het accent gelegd op de conditie van aard- en nagelvaste interieuronderdelen. Naast de conditie is ook de onderhoudsstaat, de preventieve conservering van het interieur (inclusief de bouwkundige schil) en het gebruik beoordeeld.

De kwalificatie 'onderhoudsstaat algemeen' heeft te maken met de wijze van dagelijks en periodiek onderhoud van het interieur. Voorbeelden hiervan zijn het ter zake kundig reinigen en het op tijd aanbrengen van bijvoorbeeld een beschermende waslaag.

Onder 'preventieve conservering overige' wordt verstaan hoe het interieur beschermd wordt tegen bijvoorbeeld schadelijke invloeden van licht en klimaat. Aangezien een in goede conditie verkerende bouwkundige schil hierbij belangrijk is, weegt deze component zwaar mee in de beoordeling.

Tenslotte heeft het 'gebruik algemeen' een kwalificatie gekregen. Hierbij is gekeken naar de huidige functie versus de toekomstige functie van het monument, inclusief het interieur. Voor het behoud van het monument en zijn interieur is namelijk een passende gebruiksfunctie essentieel. Een andere gebruiksfunctie dan de oorspronkelijke kan mogelijk risico's met zich meebrengen voor het interieur of interieuronderdelen.

De gebruikte kwalificaties voor onder meer de conditie (zeer goed tot zeer slecht) zijn algemeen. Deze zeggen echter niets over de monumentale of cultuurhistorische waarde van een interieuronderdeel. De registratie geeft een algemeen beeld van de technische staat van de verschillende interieuronderdelen op het moment van inspectie; door de datering van het gebruikte rapport kan de conditie afwijken van de huidige conditie.

Sinds 2006 zijn de interieurs van 104 rijksmonumenten door de Interieurwacht geïnspecteerd. De inspecties zijn uitgevoerd in de volgende gebouwcategorieën: overheidsgebouwen, boerderijen, bedrijfspanden, kastelen en landhuizen, religieuze gebouwen en woonhuizen en wooncomplexen. Het aantal keren dat een inspectie op één locatie heeft plaatsgevonden loopt sterk uiteen. Dit varieert van locaties die in de afgelopen jaren slechts één keer bezocht zijn tot locaties, die sinds de eerste inspectie jaarlijks meerdere keren bezocht worden. Deze regelmatige bezoeken zijn geen volledige inspecties, maar betreffen vaak specifieke onderwerpen zoals reinigingsmethoden, restauraties of het klimaat. Tijdens een inspectie worden in principe zowel aard- en nagelvaste interieurelementen als cultuurhistorisch waardevolle interieurobjecten geïnspecteerd.

Bij de inspecties hanteert Monumentenwacht Noord-Brabant voor het interieur de volgende kwalificaties: zeer goed, goed, redelijk, matig, slecht en zeer slecht.

Zeer goed	Geen zichtbare gebreken aangetroffen.
Goed	Eén of maximaal enkele zichtbare kleine gebreken aangetroffen. Deze gebreken belemmeren de functie van het onderdeel in het interieur niet. Interventie kan worden aangeraden om schade te voorkomen.
Redelijk	De aangetroffen gebreken vormen een geringe belemmering vormen voor het functioneren van het interieuronderdeel. Interventie wordt aangeraden om vervolgschade te beperken.
Matig	Functievervulling is in gevaar. De conditie is instabiel en de functievervulling wordt belemmerd door de aanwezige gebreken. Interventie is raadzaam om functievervulling weer optimaal te maken.
Slecht	De conditie is instabiel en de functievervulling is zonder interventie ernstig in gevaar.
Zeer Slecht	Functievervulling is onmogelijk. Interventie is noodzakelijk om functie te herstellen.

4.3

aanbevelingen en conclusies monumentenwacht brabant reguliere inspecties

Het is de eerste keer dat Monumentenwacht Brabant een analyse van de inspectierapporten van zijn eigen Interieurwacht heeft gemaakt. Voor de interpretatie van de gegevens is het van belang te weten dat de kwalificaties voor sommige locaties zijn gebaseerd op één inspectie. Het is dan onduidelijk welke acties en handelingen zijn uitgevoerd naar aanleiding van de gegeven adviezen. Op andere locaties zijn al meerdere bezoeken en inspecties geweest. Daar zijn op advies van de Interieurwacht allerlei maatregelen getroffen en werkzaamheden uitgevoerd, maar hiervoor geldt logischerwijs dat deze nog niet in de kwalificaties zijn verdisconteerd. Gezien de enorme hoeveelheid data kan het ook niet anders. Ditzelfde geldt overigens ook voor de analyses van de conditie en onderhoudsstaat van het casco voor de Erfgoedmonitor. Belangrijk is ook dat de interieurwachter op basis van zijn of haar deskundigheid de conditie en technische staat van interieuronderdelen beoordeelt. Hierdoor kan de score lager uitvallen dan een bijvoorbeeld een geïnteresseerde doch niet deskundige eigenaar met minder kennis van zaken verwacht. Slijtage door intensief of onzorgvuldig gebruik en jarenlang onjuist onderhoud zijn voorbeelden van zaken die de score negatief beïnvloeden en een eigenaar of gebruiker vaak niet opvallen.

Evenals bij de bouwkundige inspecties wordt de cultuurhistorische waarde van interieuronderdelen niet meegewogen in de inspecties. Een consequentie hiervan is dat een interieuronderdeel 'goed' kan scoren omdat het vervangen of gereconstrueerd is. Dit is bij enkele van de geïnspecteerde interieurs het geval. De huidige gegevens laten echter niet zien welke dit zijn. Niet alle eigenaren realiseren zich of houden rekening met het feit dat een (historisch) interieur een onlosmakelijk onderdeel van het monument is. Reden waarom nog veel interieurs worden aangepast zonder een formele procedure te volgen. Hier ligt dus nog een duidelijke taak bij de voorlichting aan eigenaren van monumenten.

Gezien de reikwijdte van de opdracht heeft de Monumentwacht interieuronderdelen niet verder uitgesplitst. Een slecht onderdeel van een groter geheel dat wel in goede staat verkeert, levert een gemiddelde score op van redelijk. Dit ondanks het feit dat dat ene onderdeel het belangrijkste monumentale onderdeel kan zijn. Dit veroorzaakt in de beleving van de interieurwacht bij enkele gevallen een enigszins vertekend beeld.

Het aantal geïnspecteerde objecten binnen de verschillende categorieën monumenten is niet hetzelfde. Het aantal kerken is bijvoorbeeld hoger dan alle andere geïnspecteerde objecten tezamen.

De algemene conclusie van Monumentwacht Noord-Brabant is dat de conditie en de onderhoudsstaat van de geïnspecteerde historische interieurs matig tot redelijk is, binnen de bandbreedte van zeer goed tot zeer slecht. Positief is dat tijdens deze inspecties slechts enkele verwaarloosde interieurs zijn geconstateerd.

De huidige eigenaren onderhouden de geïnspecteerde interieurs in de meeste gevallen naar beste weten en kunnen. Bij de verwaarloosde interieurs was er veelal sprake van een langdurige overgangssituatie in samenhang met een herbesteding. Dit is met name het geval bij kerken die hun functie verliezen, winkels waar een andere uitbater in komt of woonhuizen met oudere eigenaren die geen toekomstplannen hebben voor het pand na hun overlijden.

Met name bij de herbesteding van kerken en overheidsgebouwen is het behoud van het interieur moeizaam. De interieurs zijn met name kwetsbaar bij het wisselen van bestemming, gebruiker of het ontbreken van toekomstplannen. Dit uit zich in de scores van 'Gebruik algemeen'.

De 'Onderhoudsstaat algemeen' geeft de algemene kwalificatie van het interieur aan. In de praktijk blijkt dat veel eigenaren weinig kennis hebben over de juiste reinigingsmethoden en dat onderhoud door specialisten is kostbaar. Het historische interieur wordt veelal behandeld alsof het modern en vervangbaar is. Het gebruik van agressieve reinigingsmiddelen en reparatiematerialen die geen rekening houden met de kwetsbaarheid van het historische materiaal, komt nog te vaak voor.

Het symposium en de gelijknamige publicatie 'Behoud van Binnen' hebben in ons land weliswaar een aanzet gegeven tot het beter verspreiden van kennis over beheer en onderhoud van interieuronderdelen, maar het zal echter nog veel tijd en moeite kosten om deze kennis bij alle monumenteneigenaren te brengen.

De categorie 'Preventieve Conservering' is een breed begrip. Een aparte specificatie voor de bouwkundige schil als een apart criterium zou het inzicht kunnen vergroten, maar was gezien de beperkte tijd en het beschikbare budget niet haalbaar. Op dit moment is het namelijk moeilijk om bij een slechte score van 'Preventieve Conservering' aan te geven of de bouwkundige schil het probleem is, of dat bijvoorbeeld juist het stookbeleid grote klimaatproblemen veroorzaakt met alle gevolgen van dien. De praktijk leert echter dat als de conditie of onderhoudsstaat van het gebouw slecht tot matig scoort, het interieur doorgaans ook slecht tot matig is. Wat wel regelmatig voorkomt, is dat de onderhoudsstaat en de conditie van het casco een goed kunnen scoren terwijl de kwalificatie van het interieur matig is.

Conform opdracht heeft de Interieurwacht de roerende zaken nu niet meegenomen in de analyses. Roerende interieurelementen van interieurenssembles vormen echter essentiële onderdelen van de monumentale waarde van deze interieurs. Om deze reden adviseert Monumentwacht Noord-Brabant deze roerende onder-

delen in een vervolgonderzoek wel mee te nemen. Ook staan zij een verfijning van de resultaten voor waarbij materiaal en oorzaak van de schade duidelijker naar voren komt. Logischerwijs vragen al deze suggesties om een veel groter budget en meer tijd.

Monumentenwacht Noord-Brabant is er echter van overtuigd dat de huidige beschikbare informatie in ieder geval voldoende is om eerste conclusies te kunnen trekken.

De Interieurwacht Brabant raadt aan dit onderzoek eens per vijf jaar te herhalen en dan de resultaten te vergelijken met de huidige resultaten. Het eerste onderzoek fungeert dan als nulmeting. Meer informatie kan ook verkregen worden als in de toekomst de gegevens van de Interieurwacht in Limburg worden meegenomen.

4.4

analyse m.b.t. resultaten van de regulier geïnspecteerde interieurs

De resultaten van de inspectierapporten van de Interieurwacht Brabant voor de vijf onder 4.2. aangegeven categorieën monumenten zijn bekeken en geanalyseerd. Deze zijn in een totaaloverzicht verwerkt, waarbij de kwalificaties 'zeer slecht, slecht, matig, redelijk, goed en zeer goed zijn aangehouden'.

Deze resultaten zijn door het Gelders Genootschap gebundeld tot de volgende hoofdcategorieën:

- C: Conditie;
- PC: Preventieve conservering;
- O: Onderhoudsstaat algemeen;
- G: Gebruik algemeen.

Conditie: hiervoor zijn onder meer de volgende interieuronderdelen per locatie meegenomen: vaste wandafwerking, vaste plafondafwerking, vaste vloerafwerking, trappen/schouwen/binnendeuren etc., beeld- en tekst dragers (aard- en nagelvast), meubelen (aard- en nagelvast), historische installaties (verlichting, verwarming etc.); en grafmonumenten en liturgische objecten (aard- en nagelvast).

Preventieve conservering: hierbij is onder meer gekeken naar brand- en inbraakpreventie en preventieve conservering overige (licht, klimaat, bouwkundige schil etc.).

Onderhoudsstaat algemeen: hierbij wordt conform de bouwkundige inspectie gekeken of en hoe er dagelijks en periodiek onderhoud plaats vindt.

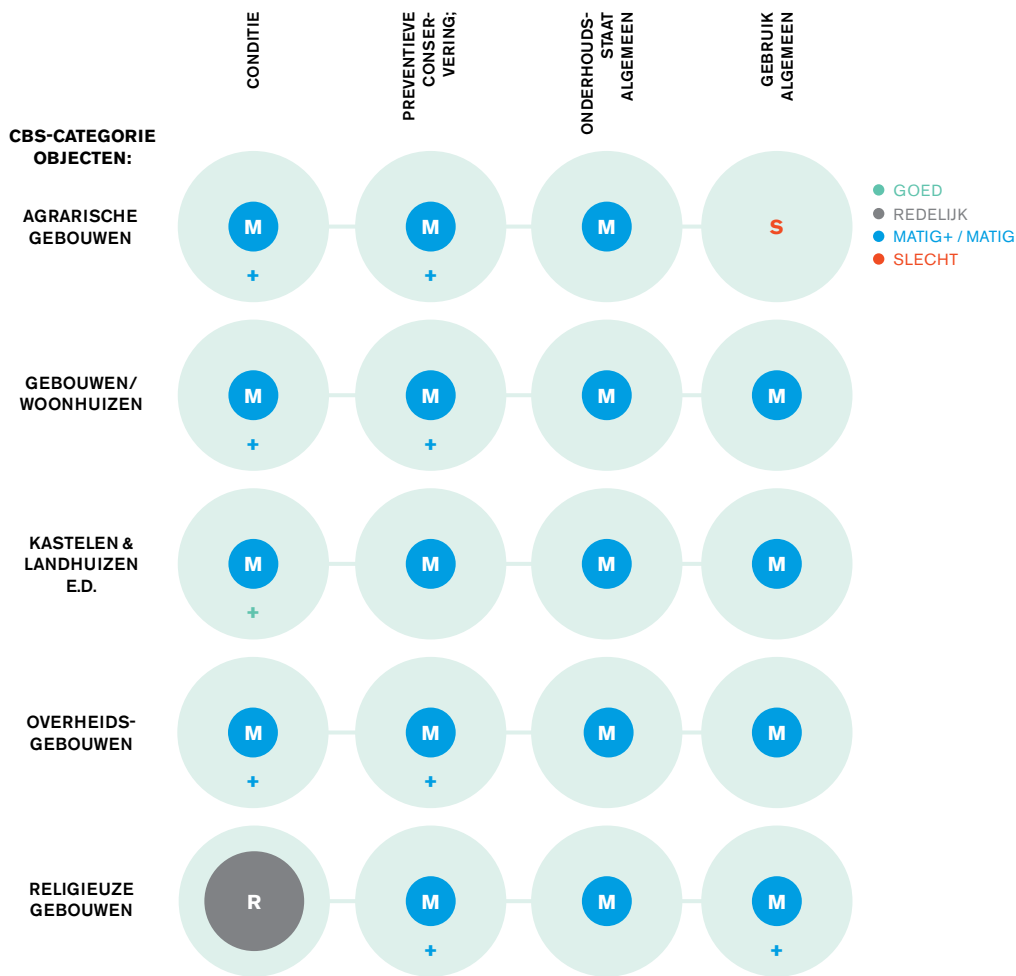
Gebruik algemeen: huidige functie versus toekomst monument.

De resultaten van de geïnspecteerde objecten zijn per CBS-categorie voor de vier onderdelen weergegeven in onderstaand diagram.

Gebruikte kwalificaties van Monumentwacht Brabant:

- G goed
- R redelijk
- M matig
- S slecht

M+beter dan matig, maar minder dan redelijk (deze kwalificatie is door de auteurs toegevoegd als gevolg van resultaten van de analyse)

Bij de analyse van de aangeleverde resultaten van de interieurinspecties vallen enkele zaken op.

CONDITIE

Geen van de interieurs verkeert in een goede conditie, maar gemiddeld in een matig + conditie. Dit is lager dan de bouwkundige conditie van rijksmonumenten in Nederland, aangezien de RCE op de Erfgoedmonitor het uitgangspunt hanteert dat de monumenten zich bouwkundig tenminste in de categorie 'redelijk' moeten bevinden.²⁴ Hierbij is het ook van belang mee te wegen dat deze conditie van matig+ soms bereikt is na regelmatige inspecties en als gevolg daarvan het uitvoeren van werkzaamheden. De oorspronkelijke conditie was dus waarschijnlijk lager. Uit de kwalificaties blijkt dat er in het interieur nog het nodige werk uit te voeren is. Niet alles is in een slechte conditie, maar alles is ook niet in een redelijk conditie. De ervaring leert dat een specialist (conditie is voor een niet-restaurator soms lastig te beoordelen) vaak veel meer ziet. Bijna alle interieurs hebben als ze door een terzake deskundige, zoals de Interieurwacht, bekeken worden, schadebeelden waardoor ze niet de kwalificatie redelijk (tot goed) krijgen. Als deze schadebeelden op tijd behandeld worden, kan in ieder geval vervolgschade worden voorkomen.

Figuur 4 geeft een overzicht van conditie van de interieurs weer aan de hand van resultaten van de regulier door de Interieurwacht Brabant geïnspecteerde interieurs. Onderstaande **figuren 5 a, b, c en d** geven een verdeling van de kwalificaties over de regulier geïnspecteerde CBS-categorieën.

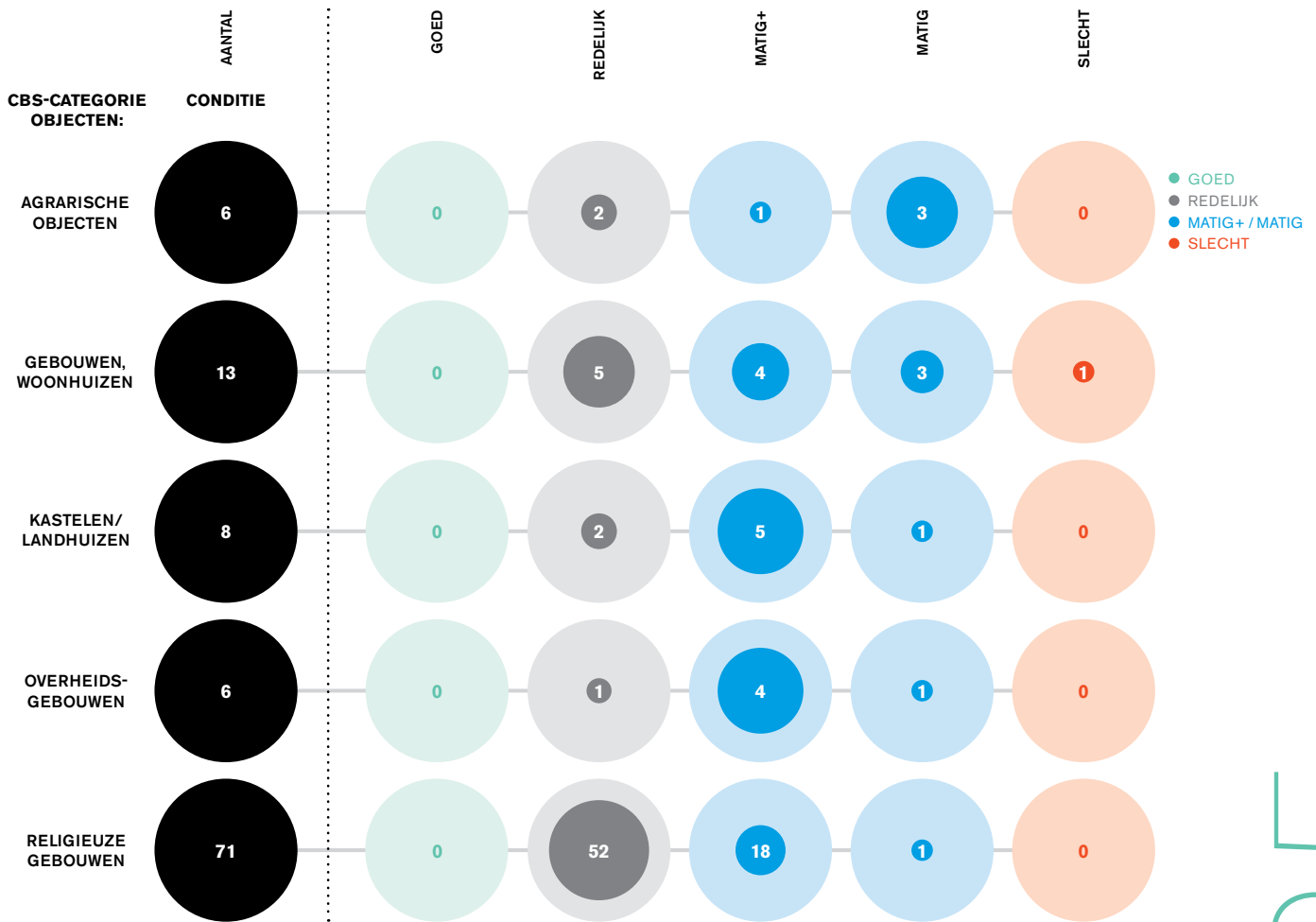
[24] www.erfgoedmonitor.nl/indicatoren/monumentenwacht-risicogroepen - geraadpleegd april 2016

[figuur 4]

Analyse van de inspectierapporten van Monumentenwacht Brabant van de geselecteerde, regulier geïnspecteerde interieurs van objecten in de zeven Brabantse gemeenten. Deze figuur geeft de gemiddelde kwalificatie van de interieurs weer.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

Geen enkel van de geïnspecteerde objecten is in een goede conditie; een klein aantal verkeert in de conditie redelijk, met uitzondering van de categorie religieuze gebouwen waarvan ongeveer 70% van de geselecteerde gebouwen in een redelijke staat verkeert. De interieurs van deze categorie worden bovendien het meest geïnspecteerd.

Het feit is dat de afgelopen decennia door het rijk, provincies en gemeenten veel in de instandhouding van de kerken is geïnvesteerd met een verbetering van de conditie tot gevolg. Ook hebben kerkgenootschappen veel vrijwilligers die zich inzetten voor de instandhouding van deze kerken, hetgeen in de meeste gevallen een positief effect heeft op de conditie. Uiteraard gaat het met de beste bedoelingen ook zo nu en dan mis. Een actieve en breed gedragen impuls heeft dus duidelijk zijn effect gehad. [Figuur 5a]

Geen enkel van de geïnspecteerde objecten scoort goed op preventieve conservering, behalve 1 kerkgebouw; de meeste geïnspecteerde objecten scoren echter wel redelijk, zodat aannemelijk is dat men wel op een adequate wijze omgaat met het interieur. Bij een slechte of matige preventieve conservering kan de conditie echter relatief snel achteruit gaan. [Figuur 5b]

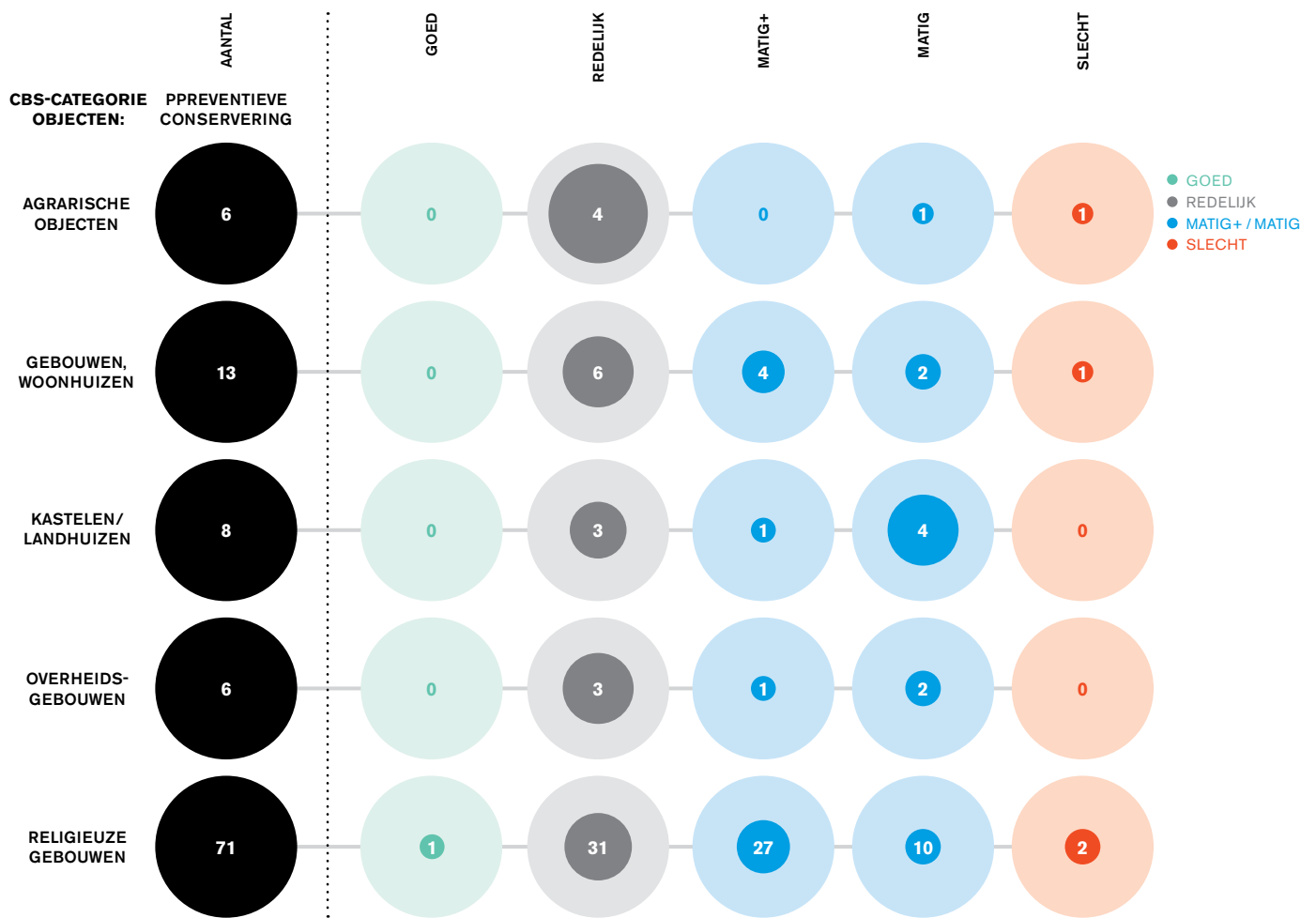
Geen enkel van de geïnspecteerde objecten heeft een interieur in goede staat van onderhoud; de meeste geïnspecteerde interieurs scoren matig en de woonhuizen en kerken met een behoorlijk aantal ook nog redelijk. Bij een kwalificatie van matig of slecht voor onderhoud is er een reële kans dat de conditie van het interieur relatief snel achteruit gaat. [Figuur 5c]

[figuur 5a]

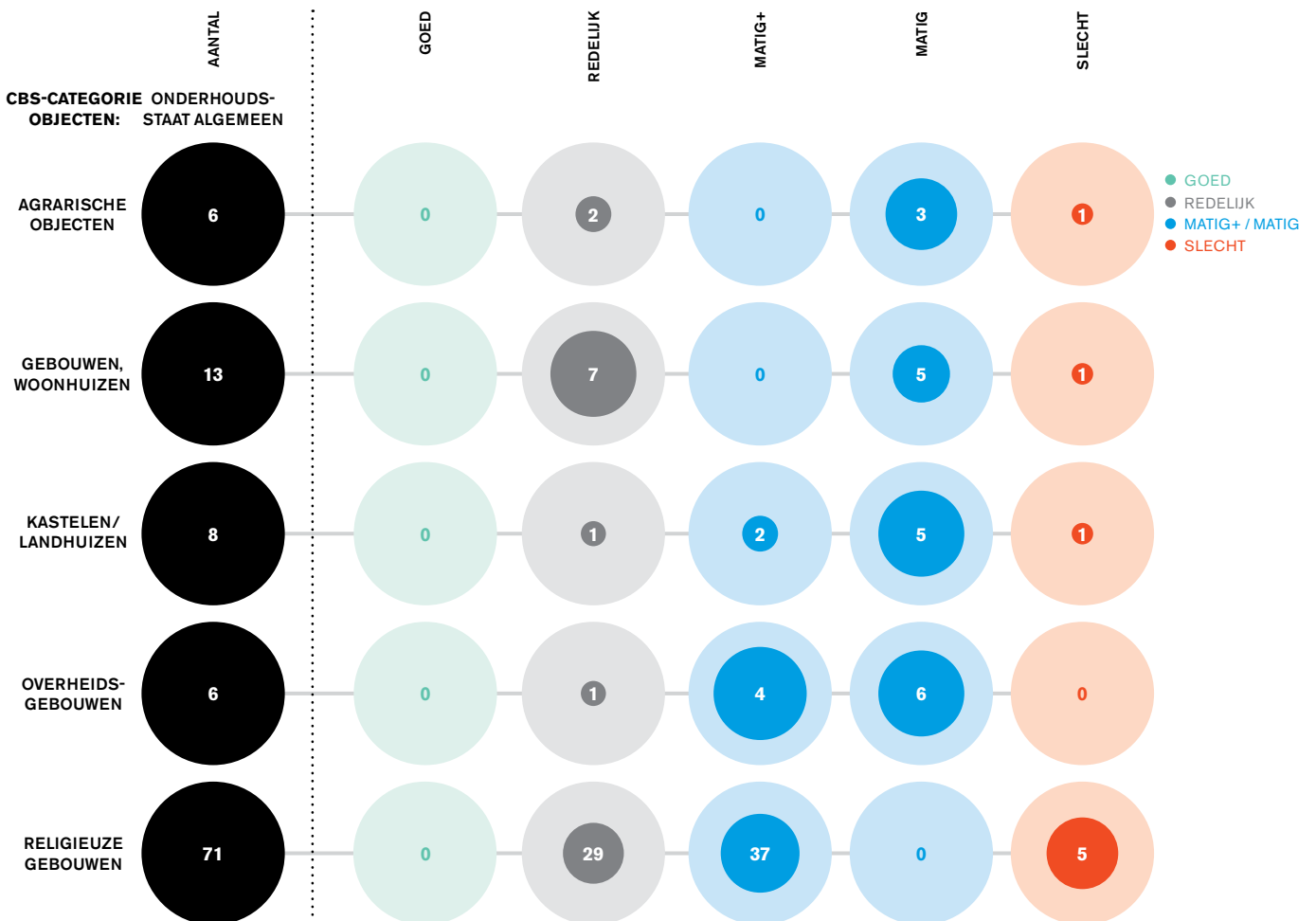
Overzicht van de conditie van de regulier geïnspecteerde interieurs per CBS-categorie

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

rapportage onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

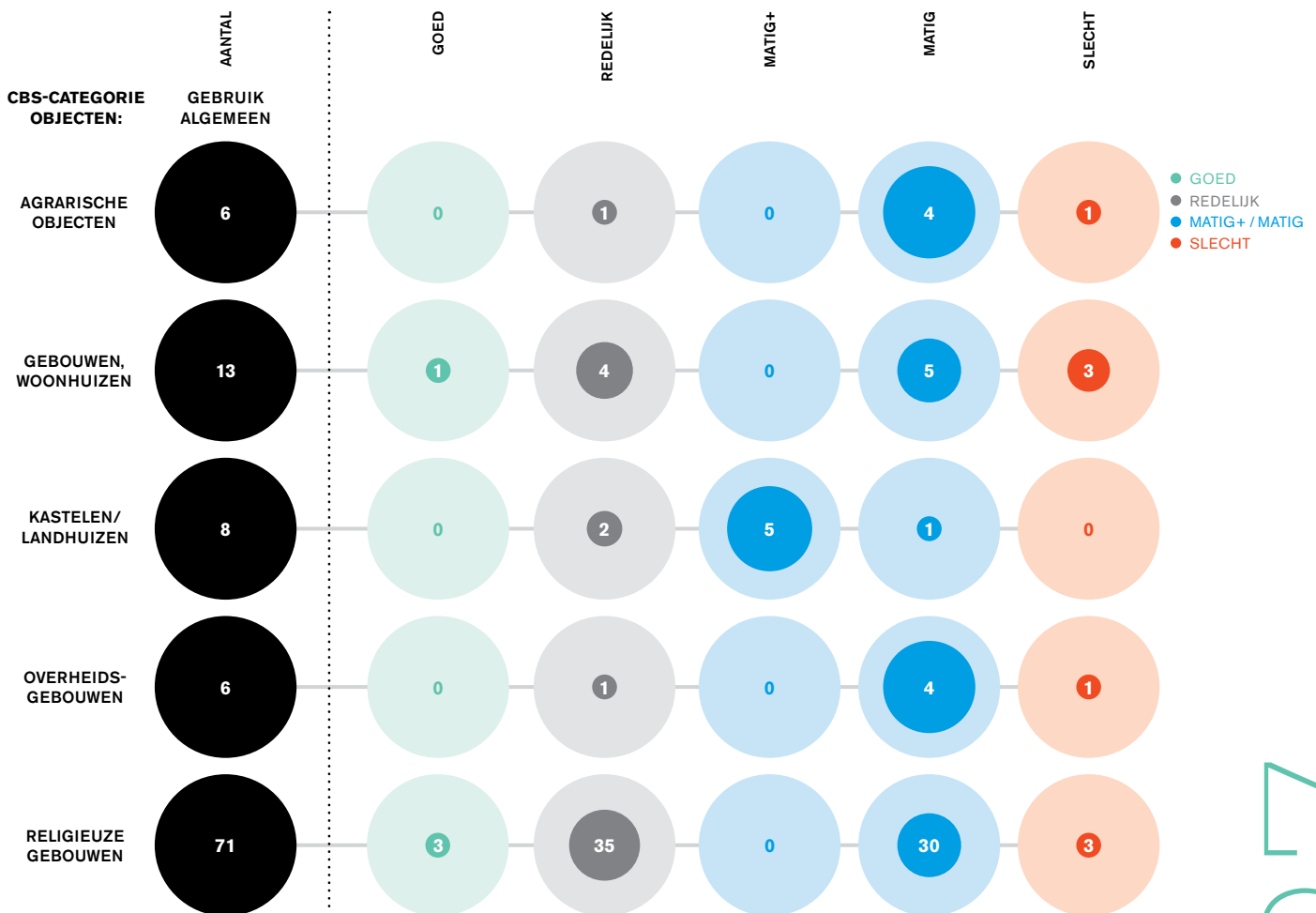

[figuur 5b]

Kwalificatie Preventieve conservering van de regulier geïnspecteerde interieurs. Deze scores geven een inzicht in de wijze waarop omgegaan wordt met het interieur en/ of er preventieve maatregelen te behoeve van de instandhouding worden genomen.

[figuur 5c]

Overzicht van de kwalificatie Onderhoudsstaat algemeen van de regulier geïnspecteerde interieurs.

Vier objecten scoren goed op het Gebruik algemeen en 8 objecten scoren slecht. De overige objecten bevinden zich in het tussengebied. [Figuur 5d]

ANALYSE

Alhoewel het aantal geïnspecteerde objecten - met uitzondering van de kerken - beperkt is, kunnen toch enkele voorzichtige conclusies worden getrokken. Wanneer de resultaten van de geïnspecteerde kerken (71) bij de resultaten van de andere categorieën (totaal 33) worden opgeteld, ontstaat statistisch gezien een behoorlijk aantal inspecties. Echter, de resultaten worden dan wel gedomineerd door de resultaten van de inspecties van de religieuze gebouwen. Reden waarom alleen de gecombineerde resultaten van de geïnspecteerde CBS-categorieën in samenhang worden bekeken en die van de kerken apart.

Het aantal van 33 overige inspecties lijkt gering, maar achter veel kwalificaties van de Interieurwacht Brabant zit een fors aantal kwalificaties die samengevoegd zijn tot één gemiddelde. Neem bijvoorbeeld bij de kastelen/landhuizen: daarin is veelal een fors aantal ruimten geïnspecteerd die allemaal een wandafwerking, plafond en vloer e.d. hebben. Hetzelfde geldt voor de categorie overheidsgebouwen.

Wanneer we de aantallen regulier geïnspecteerde objecten in de categorieën agrarische gebouwen (6), gebouwen/woonhuizen (13), kastelen/landhuizen (8) en overheidsgebouwen (6) bij elkaar optellen, zijn de rapporten van 33 objecten te vergelijken.

Wanneer de conditie van de vaste wandafwerking wordt bekeken, verkeert (15% in een goede conditie, 55% in de conditie redelijk,

27% in de conditie matig en 3% in de conditie slecht. Dit betekent dat de wandafwerking van 30% van de objecten in de gevarenzone verkeert.

De inspectie van de vaste plafondafwerking geeft de volgende resultaten: 18% van de objecten scoort goed, 70% redelijk, 9% matig en 3% van de objecten slecht. De meeste plafonds verkeren dus in een redelijk tot goede staat, alhoewel er natuurlijk individuele plafonds tussen kunnen zitten in een object die wel slecht zijn. De vaste vloerafwerking levert de volgende resultaten op: 6% van de objecten hebben de score goed, 33% redelijk, 55% matig en 6% slecht. Dit betekent dat meer dan de helft van de vloeren in de gevarenzone verkeert.

Ook onderdeel van de conditie is de brand- en inbraakpreventie. Dit levert het volgende beeld op: 12% van de objecten scoort goed, 58% redelijk, 24% matig en 6% slecht. Dit betekent dat de veiligheid van 30% van de objecten te wensen overlaat, hetgeen zeker verbetering behoeft.

De preventieve conservering laat de volgende resultaten zien: 9% van de objecten scoort goed, 33% redelijk, 55% matig en 3% slecht. Dit betekent meer dan de helft van de objecten in de gevarenzone verkeert.

De onderhoudsstaat algemeen geeft het volgende beeld: 0% van de objecten scoort goed, 33% redelijk, 58% matig en 9% slecht. De onderhoudsstaat algemeen van 67% objecten geeft dus reden tot zorg.

Wanneer zowel de preventieve conservering als de onderhoudsstaat algemeen dus matig tot slecht scoren, heeft dit – wanneer deze onderdelen niet worden verbeterd – nadelige gevolgen voor de conditie van de interieurs en zal deze snel achteruit gaan.

[figuur 5d]

Overzicht van de kwalificatie 'Gebruik algemeen' van de regulier geïnspecteerde interieurs.

CATEGORIE KASTELEN / LANDHUIZEN NADER BEKEKEN

Voor een inzicht in de verdeling van de kwalificaties over de Conditie, Preventieve conservering, Onderhoudsstaat algemeen en het Gebruik algemeen, zijn voor de categorieën **Kastelen, landhuizen** en de categorie **Religieuze gebouwen** de percentages uitgerekend.

Voor de categorie **Kastelen, landhuizen** betekent dit bijvoorbeeld dat 0% in een goede conditie, 25% in de conditie Redelijk, 60% in de conditie Matig+, 15% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.

Positief is dat 25% van deze interieurs in een redelijke staat verkeert en zelfs 60% in de staat Matig+. Deze laatste interieurs zullen dus waarschijnlijk met een beperkte inspanning tot de conditie redelijk gebracht kunnen worden. 15% van deze interieurs verkeert echter in een matige conditie en verkeert dus in de gevarenzone. Wanneer de conditie nog verder achteruit gaat, zullen deze interieurs de kwalificatie slecht krijgen. De benodigde inspanning om deze interieurs in een redelijke conditie te krijgen, zal dan behoorlijk groot moeten zijn.

Preventieve conservering scoort voor deze categorie 0% Goed, 38% Redelijk, 12% Matig+, 50% Matig en 0% Slecht.

Voor 38% van de interieurs geldt dat de omgang met en de maatregelen die worden genomen om het interieur in stand te houden redelijk zijn. Een klein aantal van deze interieurs (12% Matig+) kan met een verbetering van de instandhoudingsmaatregelen de kwalificatie Redelijk krijgen.

Alhoewel geen van de geïnspecteerde interieurs in de categorie slecht valt, is er voor 50% van deze interieurs een behoorlijke inspanning nodig om deze naar een redelijke preventieve conservering te krijgen. Wanneer deze interieurs ook nog een slechte of matige staat van onderhoud hebben, is de kans groot dat de algehele toestand de komende periode drastisch verslechtert. Wanneer de score redelijk is, is het risico voor verslechtering echter minder groot.

De Onderhoudsstaat algemeen scoort 0% Goed, 41% Redelijk, 54% Matig+, 0% Matig en 13% Slecht.

Hier geldt dat het grootste deel van de geïnspecteerde interieurs in de staat Matig+ tot Redelijk verkeert. Matig+ is naar verwachting met een normale inspanning te brengen tot redelijk. 13% van de interieurs heeft een slechte onderhoudsstaat en verkeren dus in de gevarenzone.

Het Gebruik algemeen scoort 0% Goed, 25% Redelijk, 62% Matig+, 13% Matig en 0% Slecht.

Deze kwalificatie legt een relatie tussen het huidige gebruik en mogelijk toekomstig gebruik (herbestemming e.d.). Het grootste deel van de interieurs verkeert in de zone Matig+ tot Redelijk (totaal 87%). 13% van de interieurs heeft de kwalificatie Matig en moet men zich zorgen maken voor de toekomst.

CATEGORIE KERKEN NADER BEKEKEN

Het aantal geïnspecteerde kerkinterieurs in de categorie **religieuze gebouwen** is, zoals eerder aangegeven het grootst (71 interieurinspecties). Dit betekent dat de hier geconstateerde kwalificaties een behoorlijk goed beeld geven van deze interieurs en een behoorlijk beeld geven van de kerken in Noord-Brabant.

Voor deze categorie betekent dit dat 0% in een goede conditie, 73% in de conditie Redelijk, 25% in de conditie Matig+, 2% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.

Positief is dat 73% van de geïnspecteerde interieurs in een redelijke staat verkeert; een gevolg van de grote inspanningen van rijk, provincies en gemeenten, tezamen met de vele vrijwilligers, om de conditie van het religieus erfgoed op een beter peil te brengen. Dat 25% van de interieurs zich in de categorie Matig+ bevindt, is ook een positieve constatering. Slechts 2% verkeert in de conditie Matig en verkeert dus in de gevarenzone. Wanneer dit gepaard gaat met andere matige of slechte kwalificaties, zal wel voor het voortbestaan van deze interieurs moeten worden gevreesd.

Op zich lijkt dit allemaal behoorlijk positief, maar wanneer deze gegevens naast het 'Gebruik algemeen' (huidig gebruik versus toekomstig gebruik) worden gelegd, ontstaat een ander beeld.

Preventieve conservering scoort voor deze categorie 0% Goed, 44% Redelijk, 38% Matig+, 15% Matig en 3% Slecht.

82% van deze interieurs verkeert in de zone Matig+ tot Redelijk en scoort dus positief. Aangezien hier in het algemeen veel vrijwilligers bij betrokken zijn, zal een gerichte voorlichting wellicht ook de categorie Matig+ naar Redelijk kunnen brengen. 15% van de interieurs scoren Matig en 3% slecht, waardoor de aanpak rond deze interieurs zorgelijk te noemen is. Wanneer dit gepaard gaat met een slechte conditie of onderhoudsstaat heeft dit grote gevolgen voor deze interieurs.

De Onderhoudsstaat algemeen scoort 0% Goed, 41% Redelijk, 0% Matig+, 53% Matig en 6% Slecht.

In tegenstelling tot de Conditie en Preventieve conservering scoort de Onderhoudsstaat algemeen van de religieuze gebouwen behoorlijk slechter: 53% scoort matig en 6% slecht – totaal 59%. Het merendeel zal dus een grote inspanning vragen om naar de kwalificatie redelijk te kunnen komen. Deze kerken verkeren dus in de gevarenzone. 38% verkeert gelukkig wel in een meer positieve omstandigheid.

Het Gebruik algemeen scoort 4% Goed, 49% Redelijk, 0% Matig+, 42% Matig en 2% Slecht.

Meer dan de helft van deze interieurs heeft een positief score voor wat betreft huidig gebruik versus toekomstig gebruik. Dit zijn waarschijnlijk kerken die niet op de nominatie staan gesloten te worden. Het kerkelijk gebruik van veel religieuze gebouwen staat zoals bekend onder grote druk. Bij hergebruik van religieuze gebouwen zitten de typisch religieuze interieuronderdelen meestal in de gevarenzone, zodat 42% matig en 2% slecht niet echt verassend is.

Naast de bovenstaande generieke benadering van de resultaten van de reguliere inspecties van Interieurwacht Noord-Brabant is het ook goed om enkele onderdelen uit de inspecties van de individuele gebouwen te bekijken.

De belangrijkste onderdelen zijn die elementen die samen de conditie bepalen, de onderhoudsstaat algemeen en de preventieve conservering. Immers, wanneer de onderhoudsstaat algemeen en de preventieve conservering redelijk tot goed zijn, dan zal de conditie van het interieur – afhankelijk van in welke staat het verkeert – waarschijnlijk niet veel veranderen. Andersom geredeneerd kan een interieur in redelijk tot goede conditie in een slechtere staat komen wanneer de preventieve conservering en de onderhoudsstaat algemeen matig tot slecht zijn.

RESULTATEN INSPECTIES KASTELEN/ LANDHUIZEN SPECIFIEK BEKEKEN

Hiervan zijn de gegevens van 8 objecten aangeleverd. Achter elk inspectierapport gaat namelijk een behoorlijke hoeveelheid gegevens schuil. Immers een gemiddeld kasteel heeft al gauw circa 50 vertrekken die allemaal een wandafwerking, plafond en vloer e.d. hebben, zodat de inspectiegegevens behoorlijk uitgebreid zijn. Aangezien de resultaten van de inspectie van alle individuele ruimten gecombineerd zijn, betekent dit dat er binnen het geheel wel ruimten kunnen zijn die zich in de gevarezone bevinden.

Wanneer bijvoorbeeld de conditie van de vaste wandafwerking wordt bekeken, valt op dat deze bij 4 objecten matig is, bij 3 redelijk en 1 goed. Gezien het streven van de RCE om minimaal de kwalificatie redelijk te bereiken, betekent dit dat de helft van de wandafwerkingen in welke vorm dan ook ook zorgelijk is.

De vaste plafondafwerking bij deze objecten geeft een resultaat van 7 redelijk en 1 goed, zodat het niet aannemelijk is dat een plafond snel naar beneden zal komen. Anders is het gesteld met de vaste vloerafwerking: 6 objecten scoren hier matig en 2 redelijk. Ook ten aanzien van de vloeren is de situatie dus bij het merendeel van de objecten zorgelijk.

Ook onderdeel van de conditie zijn de resultaten van de brand- en inbraakpreventie. Deze geven aan dat 4 objecten matig scoren, 3 redelijk en 1 goed. Dit betekent dat het met de veiligheid van 4 objecten niet zo goed gesteld is, hetgeen ook zijn consequenties kan hebben voor de toekomst van het object met zijn interieur.

De resultaten van de preventieve conservering (licht/klimaat/bouwkundige schil etc.) geven aan 5 objecten matig scoren en 3 redelijk. Hieruit blijkt dat er ook op dit onderdeel nog het nodige te verbeteren valt.

Wanneer de onderhoudsstaat algemeen (dagelijks/periodiek onderhoud/overcleaning etc.) wordt bekeken scoren 5 objecten matig, 2 redelijk en 1 slecht. Hetgeen betekent dat er voor 5 objecten reden tot zorg is.

Eén van de geïnspecteerde objecten heeft een interieur met een redelijk tot goede conditie, maar scoort op brand- en inbraakpreventie, preventieve conservering en de onderhoudsstaat algemeen matig. Wanneer deze laatste drie onderdelen niet worden verbeterd, betekent dit dat uiteindelijk de conditie van het interieur hoogstwaarschijnlijk zal verslechteren.

RESULTATEN INSPECTIES RELIGIEUZE GEBOUWEN SPECIFIEK BEKEKEN

Hiervan zijn de gegevens van 71 objecten aangeleverd.

Wanneer evenals bij de kastelen/landhuizen de conditie van de vaste wandafwerking wordt bekeken, valt op dat deze bij 19 objecten goed scoort, bij 39 redelijk en bij 13 objecten matig. Dit betekent dat de wandafwerking in welke vorm dan slechts bij een kleine 20% zorgelijk is.

De vaste plafondafwerking bij deze objecten geeft een resultaat van 1 zeer goed, 34 goed, 35 redelijk en 1 matig. Ook hier is het niet aannemelijk is dat een plafond snel naar beneden zal komen. Een vergelijkbaar beeld geven de inspecties van de vaste vloerafwerking: 14 objecten scoren hier goed, 41 redelijk, 14 matig en 1 slecht en 1 n.v.t. Ten aanzien van de vloeren is de situatie dus bij het ten minste 20% van de objecten zorgelijk.

De resultaten van de brand- en inbraakpreventie geven aan dat 4 objecten goed scoren, 32 redelijk, 30 matig, 1 slecht en 1 n.v.t. Dit betekent dat het met de veiligheid van 31 objecten niet zo goed gesteld is, hetgeen ook de toekomst van het object met zijn interieur kan beïnvloeden.

De resultaten van de preventieve conservering (licht/klimaat/bouwkundige schil etc.) geven aan 7 objecten goed scoren, 43 redelijk, 18 matig en 3 slecht. Hieruit blijkt dat er ook op dit onder-

deel bij een kleine 30% nog het nodige te verbeteren valt.

Wanneer de onderhoudsstaat algemeen (dagelijks/periodiek onderhoud/overcleaning etc.) wordt bekeken scoren o objecten goed, 29 redelijk, 37 matig, 4 slecht en 1 zeer slecht. Dit betekent dat er ten aanzien van dit onderdeel voor bijna 60% van de objecten reden tot zorg is.

Wanneer individuele objecten in zijn geheel bekeken worden kan het voorkomen dat de conditie redelijk tot goed is, maar dat het met de veiligheid, preventieve conservering en onderhoudsstaat algemeen minder goed gesteld is. Dit zal op termijn consequenties hebben voor de conditie van het interieur zelf.

Eén van de objecten scoort op de 3 besproken conditieonderdelen goed, op de brand- en inbraakpreventie en preventieve conservering redelijk, maar op de preventieve conservering matig. Dit betekent dat wanneer de preventieve conservering niet wordt verbeterd, de conditie van de interieuronderdelen zal verslechteren. In dit geval kan de oplossing liggen in het geven van goede voorlichting op die onderdelen die deze score veroorzaken en het aandragen van oplossingen om deze te verbeteren.

VERDERE CONSTATERINGEN

De toekomst voor het interieur van de agrarische gebouwen wordt als slecht ingeschat. Bij herbestemming van boerderijen dreigen inderdaad de karakteristieke interieuronderdelen van een boerderij te verdwijnen onder druk van bijvoorbeeld een totale woonfunctie volgens de 'eisen van deze tijd'. De ervaring leert dat het grote inspanning vraagt van erfgoedcommissies, commissies ruimtelijke kwaliteit en andere plancommissies om bij de beoordeling van herbestedingsplannen voor agrarisch erfgoed de typisch agrarische interieuronderdelen in het woon- en bedrijfsgebied, zoals bedsteden, hilden, voerbakken e.d., overeind te houden.

De resultaten van de inspecties van de 'gebouwen, woonhuizen' zijn matig. De druk op het interieur van woonhuizen komt voornamelijk door de gewenste aanpassingen aan de comfort- en gebruikseisen van deze tijd. Wel is deze druk onderhevig aan de 'mode' van de tijd.

De toekomst voor het interieur van de overige gebouwen, bijvoorbeeld winkels, is echter nog minder rooskleurig. Deze interieurs staan zwaar onder druk – vooral in economisch slechte tijden – door de drang van 'moderne' verkoop- en presentatietechnieken en het 'mee moeten doen' met de winkelstraat.

Met name bij deze categorieën eigenaren is het van belang dat duidelijk wordt gemaakt dat aard- en nagelvaste interieuronderdelen onlosmakelijke onderdelen zijn van het monument en daardoor vergunning plichtig, zodat deze interieurs beter beschermd worden tegen overhaaste vernieuwing en ongeoorloofde aanpassingen als gevolg van onwetendheid - zoals Monumentenwacht Noord-Brabant constateerde in hun inspecties.

Net als bij andere monumenten zijn kasteel- en landhuseigenaren over het algemeen begaan met de conditie van zowel ex- als interieur van hun bezit. Echter, gezien de grote bedragen die met de instandhouding ervan gemoeid zijn, ligt het accent met name op het in redelijk tot goed houden van het exterieur. Het interieur komt vaak daarna pas aan bod. Slechte plafonds, wandbespanningen e.d. hebben veelal een lagere prioriteit. Dikwijls worden deze vertrekken dan afgesloten, wachtend op betere financiële tijden.

Ook de interieurs van overheidsgebouwen staan onder druk in verband met het intensieve gebruik. Gezien hun representatieve gebruik is de algemene toestand van de geïnspecteerde objecten matig. De huidige verwachting voor vele raadhuisen e.d. is echter veel slechter. Als gevolg van de talrijke gemeentelijke herindelings-

4.5

samenvatting werkwijze monumentenwacht Noord-Brabant bij nieuw geïnspecteerde interieurs

gen komen veel raadhuisen vrij of zijn al vrij gekomen en moeten deze een nieuw gebruik gaan krijgen. Veel monumentale raadhuisen hebben speciaal voor deze gebouwen ontworpen interieurs en meubilair. Denk hierbij aan de vele Kropholler raadhuisen met hun karakteristieke interieurs en interieuronderdelen. Naast de interieurs van kerken zijn de interieurs van raadhuisen e.d. als gevolg van de herindelingen ook acuut in de gevarezone terecht gekomen.

In de analyse van de inspectierapporten is dit niet teug te zien. Waarschijnlijk staan de geïnspecteerde gebouwen dan ook niet op de nominatie hun functie in de toekomst te verliezen.

Hetzelfde geldt voor de resultaten van de geïnspecteerde religieuze gebouwen. Gezien de hiervoor verder uitgewerkte resultaten doet vermoeden dat deze inspecties kerken betreffen die niet op de nominatie staan om als kerk gesloten te worden. Immers de resultaten van 2008 Jaar van het Religieus erfgoed en de huidige Agenda Toekomst Religieus Erfgoed laten een ander toekomstbeeld zien, en wel de sluiting van gemiddeld twee kerken per week.

Zoals eerder gesteld geven de resultaten van de inspecties geen inzicht in de waardering van de interieurs. Uiteraard was dit ook geen onderdeel van de vraag en is bovendien de Interieurwacht niet opgezet voor dit doel.

Het is misschien een mooi toekomstbeeld en lijkt het koppelen van een waardering van de interieurs en delen van de interieurs op zich een eenvoudige zaak. Ervaringen bij de Vlaamse Monumentenwachten laten echter een ander beeld zien. In Vlaanderen heeft men een methodiek ontwikkeld waarbij naast de conditie van de interieurs ook een waardering aan de verschillende onderdelen wordt gekoppeld. Op deze wijze kunnen dan de interieurensembles c.q. topstukken worden gescheiden van totaal niet waardevol.

Ondanks een periode van testen, blijkt het zeer moeilijk te zijn hier goede resultaten mee te behalen en bovendien zodanig tijdrovend te zijn, dat dit de effectiviteit van de inspecties nadelig beïnvloedt. Aangezien Monumentenwacht Vlaanderen nagenoeg alleen kerken inspecteert, worden alleen bij de inspecties van deze interieurs nog enige resultaten behaald.

De conclusie is dan ook dat er nog geen methode is ontwikkeld die op een effectieve en relatief snelle manier een dergelijke waardering aan de inspecties kan koppelen, los van het feit dat er weinig mensen zullen zijn die beide expertises op professioneel niveau kunnen combineren.

Om een vergelijking te kunnen maken tussen de resultaten van regulier geïnspecteerde interieurs en niet eerder geïnspecteerde interieurs, heeft de RCE Monumentenwacht Noord-Brabant gevraagd een quickscan uit te voeren in 40 interieurs van rijksmonumenten waarin nooit eerder een interieurinspectie is uitgevoerd.

Hiervoor zijn 10 landhuizen en kastelen, 10 religieuze gebouwen, 10 openbare gebouwen, 10 gebouwen/woonhuizen geselecteerd. De betreffende objecten zijn geselecteerd uit de meer dan 3000 abonnees (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en panden zonder monumentenstatus) van Monumentenwacht Noord-Brabant die regelmatig een bouwkundige inspectie krijgen. Bij de selectie is gezocht naar rijksmonumenten waarvan in de registeromschrijvingen van het Monumentenregister beschreven staat dat er belangwekkende interieuronderdelen aanwezig zijn. Ook is bij de selectie de kennis van de bouwkundige wachters meegenomen. Op verzoek van de RCE is, voor zover mogelijk, de voorkeur gegeven aan panden in de gemeenten Breda, Tilburg, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Heusden, Bergen op Zoom en Oss; dit in verband met het onderzoek naar de voorraad van interieurs in deze grote monumenten gemeenten.

Tijdens de relatief korte afspraken bij elk pand is in een gesprek met de beheerder of eigenaar een beeld verkregen van het onderhoudsstaat en de preventieve conservering van het interieur. Daarnaast is het interieur kort geïnspecteerd. De beoordeelde onderdelen: de conditie, preventieve conservering, onderhoudsstaat en het gebruik algemeen zijn analoog aan de onderzoeken van de regelmatig geïnspecteerde interieurs bekeken. Gezien de beperkt beschikbare tijd zijn er echter geen uitgebreide inspectierapporten opgesteld, maar is het sjabloon van de RCE ingevuld. Tevens zijn er in tegenstelling tot de reguliere inspecties op beperkte schaal foto's gemaakt. Tenslotte heeft de Interieurwacht zich ook hier beperkt tot de conditie van aard- en nagelvaste interieuronderdelen.

In vergelijking met de 104 geanalyseerde locaties zijn enkele zaken opgevallen.

In het algemeen vallen de kwalificaties van de 40 quickscans gemiddeld iets hoger uit.

Hiervoor zijn, naar oordeel van Interieurwacht Brabant, verschillende oorzaken aan te wijzen. De meeste eigenaren van de bezochte objecten waren trots op hun interieur, en droegen er naar beste weten en kunnen zorg voor -ondanks dat ze nog nooit een interieurinspectie hadden laten uitvoeren. De eigenaren missen echter in een groot aantal gevallen kennis en kunde hoe hier mee om te gaan. Ze zijn vaak onbewust onbekwaam en vervangen daardoor bijvoorbeeld te snel onderdelen zoals met name vloeren en plafonds in plaats van deze te conserveren of restaureren; veelal op aanraden van een door hun ingeschakeld bedrijf zonder kennis van conservering en restauratie van interieurs. De vervangen onderdelen zijn dan technisch in goede staat, maar het resultaat zegt niets over de algemene cultuurhistorische conditie van het interieur.

De snelheid van de inspectie kan ook hebben bijgedragen aan de iets positievere resultaten. Bij een complete interieurinspectie worden de onderdelen namelijk uitgebreider op gebreken nagelopen. Hierdoor zal men meer constateren en documenteren waardoor de kwalificatie logischerwijs lager uit kan vallen.

Onderstaande **figuren 7 a, b, c en d** geven een verdeling van de kwalificaties over de nieuw geïnspecteerde CBS-categorieën.

Geen enkel van de nieuw geïnspecteerde objecten is in een goede conditie, maar het grootste gedeelte scoort wel redelijk. [Figuur 7a]

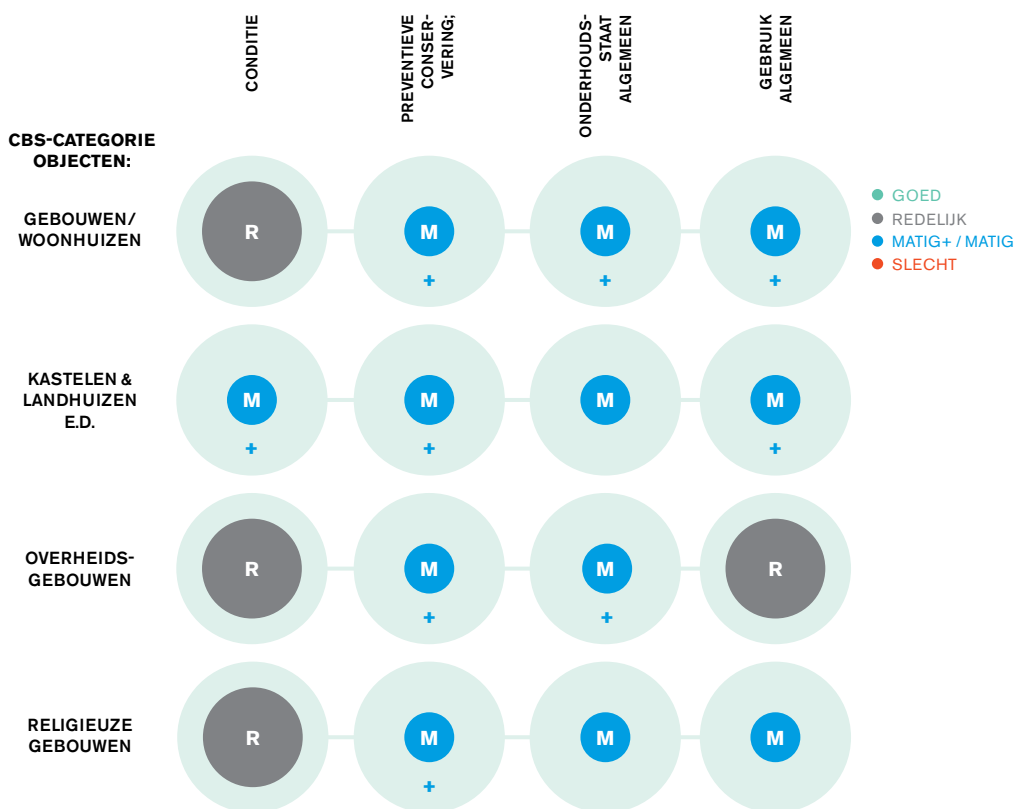
Geen enkel van de geïnspecteerde objecten scoort goed op preventieve conservering, behalve 1 kasteel/landhuis, maar meer dan de helft scoort redelijk. [Figuur 7b]

4.6

conclusie m.b.t. de resultaten nieuw geïnspecteerde interieurs

Analoog aan de analyse van de regulier geïnspecteerde interieurs zijn de resultaten van de nieuw geïnspecteerde interieurs voor de onder 4.3 categorieën gebouwen ingedeeld, waarbij de kwalificaties 'zeer slecht, slecht, matig, redelijk, goed en zeer goed zijn aangehouden'. [Figuur 6]

NB Er zijn geen aanvullende inspecties bij agrarische gebouwen uitgevoerd. Reden waarom deze categorie niet in deze figuur is opgenomen.

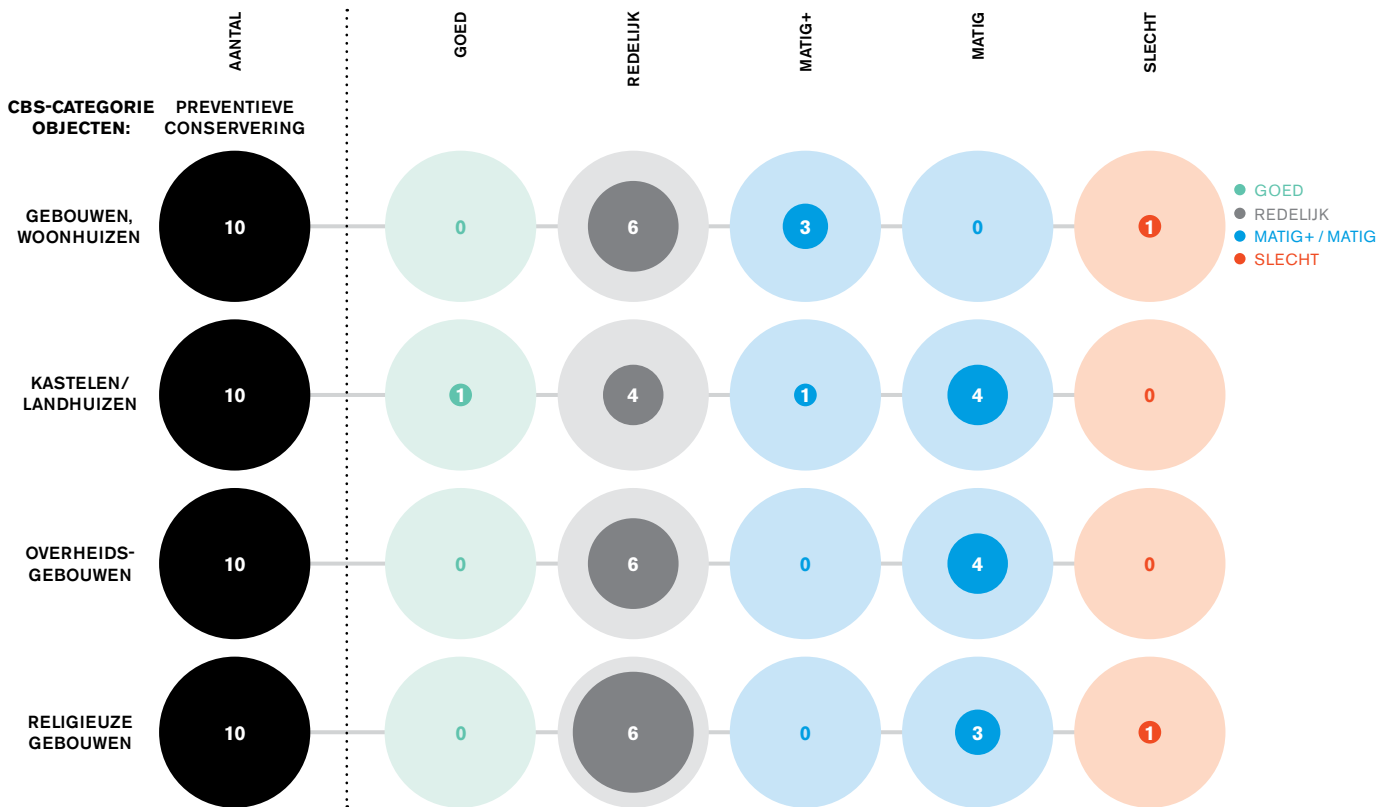
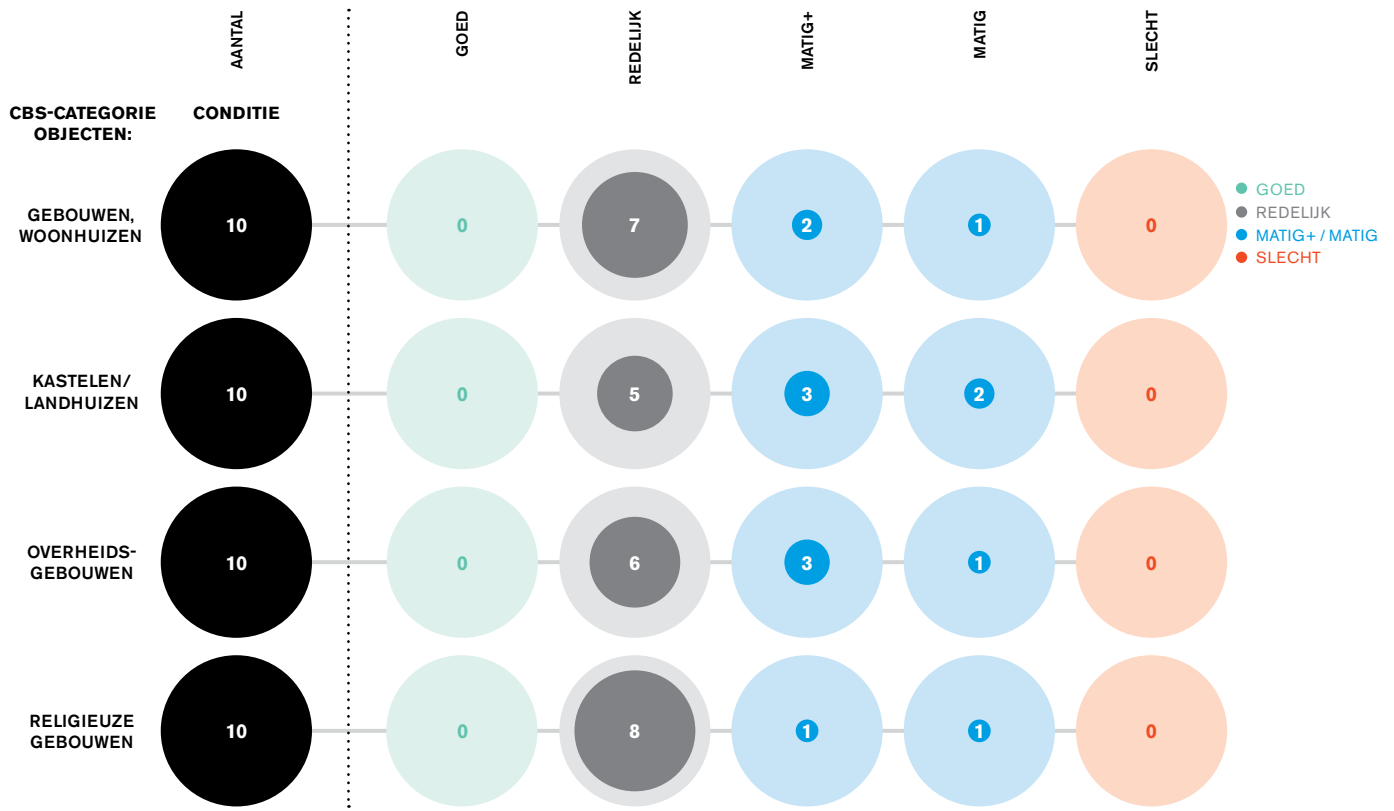
[figuur 6]

Overzicht van de gemiddelde conditie van de interieurs aan de hand van resultaten van de nieuw door de Interieurwacht Brabant geïnspecteerde interieurs.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

[figuur 7a]

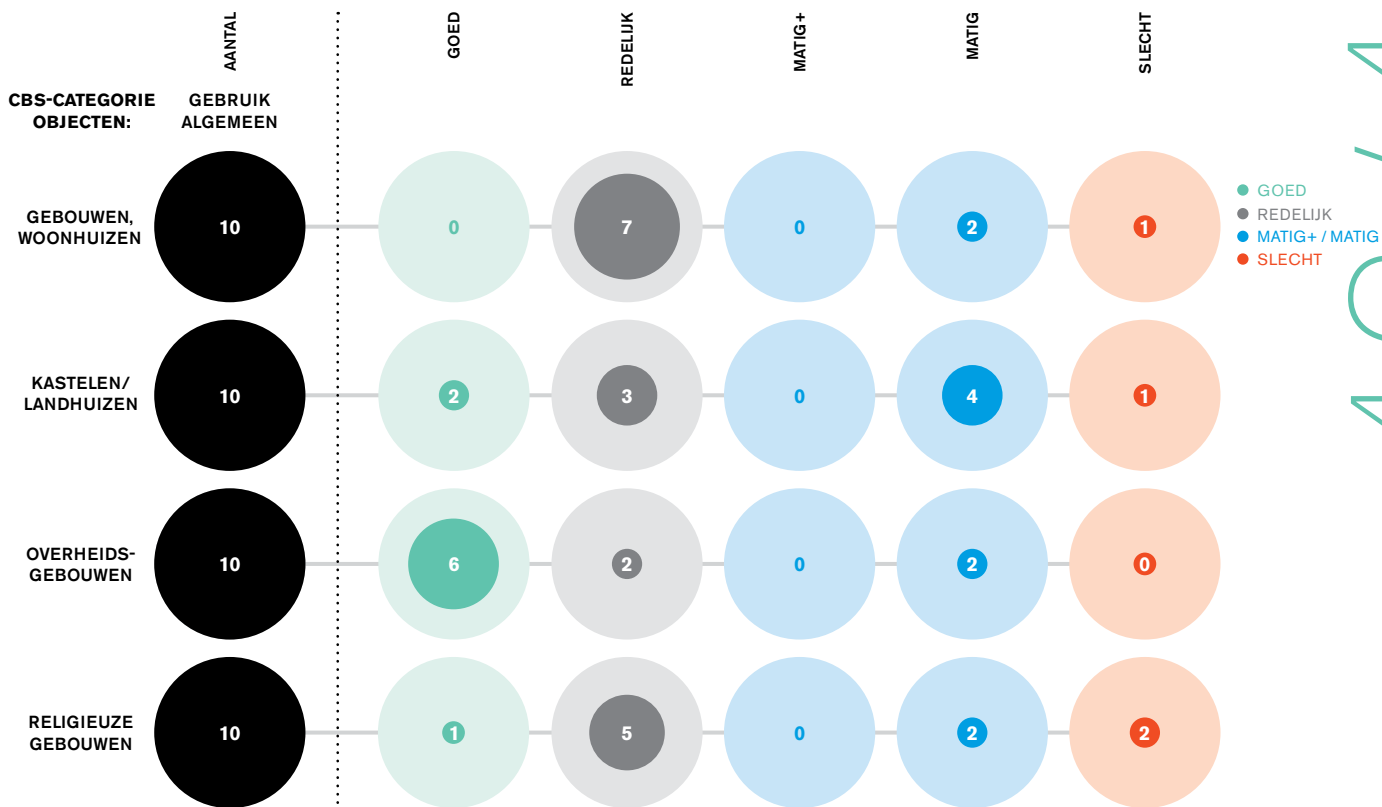
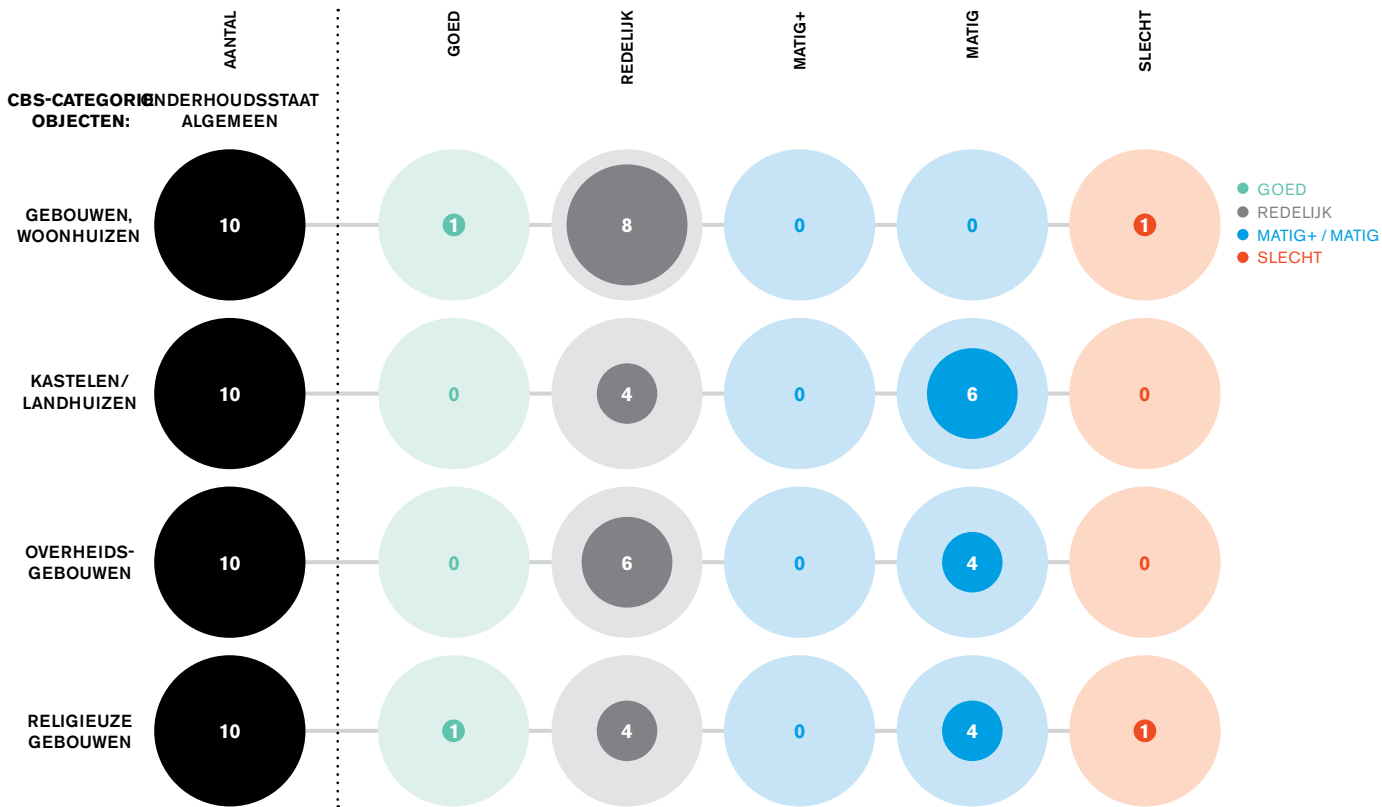
Overzicht van de conditie van de nieuw geïnspecteerde interieurs per CBS-categorie.

[figuur 7b]

Overzicht van de kwalificatie Preventieve conservering van de nieuw geïnspecteerde interieurs per CBS-categorie.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

[figuur 7c]

Overzicht van de kwalificatie Onderhoudsstaat algemeen van de nieuw geïnspecteerde gebouwen per CBS-categorie.

[figuur 7d]

Overzicht van de kwalificatie Gebruik algemeen van de nieuw geïnspecteerde interieurs.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

De helft van de interieurs heeft een redelijke Onderhoudsstaat algemeen, met uitzondering van 1 woonhuis en 1 kerkgebouw die goed scoren; 2 interieurs verkeren in een slechte staat. [Figuur 7c]

6 overheidsgebouwen scoren goed, evenals 2 kastelen en 1 kerkgebouw. 17 objecten scoren redelijk, 10 matig en 4 slecht. [Figuur 7d]

Voor de categorie Kastelen, landhuizen betekent dit bijvoorbeeld dat 0% in een goede conditie, 50% in de conditie Redelijk, 30% in de conditie Matig+, 20% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.

Preventieve conservering scoort voor deze categorie 10% Goed, 40% Redelijk, 10% Matig+, 40% Matig en 0% Slecht.

De Onderhoudsstaat algemeen scoort 0% Goed, 40% Redelijk, 0% Matig+, 60% Matig en 0% Slecht.

Het Gebruik algemeen scoort 20% Goed, 30% Redelijk, 0% Matig+, 40% Matig en 10% Slecht.

- Voor de categorie Religieuze gebouwen betekent dit dat 0% in een goede conditie, 80% in de conditie Redelijk, 10% in de conditie Matig+, 10% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.
- Preventieve conservering scoort voor deze categorie 0% Goed, 60% Redelijk, 0% Matig+, 30% Matig en 10% Slecht.
- De Onderhoudsstaat algemeen scoort 10% Goed, 40% Redelijk, 0% Matig+, 40% Matig en 10% Slecht.
- Het Gebruik algemeen scoort 10% Goed, 50% Redelijk, 0% Matig+, 20% Matig en 20% Slecht.

De gemiddelde resultaten van deze 40 inspecties bevinden zich tussen Matig+ en Redelijk, met slechts een paar onderdelen Matig. Dit laat zich waarschijnlijk verklaren door het feit dat de eigenaren van de geïnspecteerde objecten – na selectie door de Monumentenwacht – vrijwillig mee hebben gewerkt aan dit onderzoek.

De 'conditie' van alle categorieën is dan ook Redelijk, met uitzondering van die van de Kastelen, landhuizen e.d., deze is Matig+.

De 'preventieve conservering' scoort in alle categorieën Matig+, hetgeen strookt met de resultaten van de conditie.

De 'onderhoudsstaat algemeen' scoort Matig, met uitzondering van de categorie Gebouwen, woonhuizen, deze is Matig+. De score Matig bij Kastelen, landhuizen e.d. valt te verklaren door het feit dat eigenaren, zoals eerder aangegeven, de prioriteit bij het in goede staat van het exterieur zullen leggen in plaats van het interieur. De score Matig bij de Overheidsgebouwen is wel verrassend, omdat de conditie gemiddeld Redelijk is en deze gebouwen in het algemeen een representatieve functie hebben, hetgeen vraagt om een interieur in goede staat.

De score Matig bij de Religieuze gebouwen past in de redenatie dat de instandhouding van het exterieur van deze gebouwen het grootste beslag op de middelen van een kerkgenootschap zal leggen, vergelijkbaar met de categorie Kastelen.

Het 'Gebruik algemeen' levert voor de Gebouwen, woonhuizen en Kastelen, landhuizen e.d. een score Matig+ op. Dit betekent dat het huidige gebruik en de verwachtingen voor de toekomst een gematigd positief beeld oproept. Gezien de grote hoeveelheden raadhuisen e.d. die hun functie hebben verloren of nog gaan verliezen is de score Redelijk verrassend. Waarschijnlijk zijn dit raadhuisen e.d. die dan ook niet in de gevarenzone zitten. Deze informatie is echter niet uit de aangeleverde informatie van de Monumentenwacht te halen.

De score Matig voor de Religieuze gebouwen strookt wel weer met de toekomstverwachtingen voor het religieuze erfgoed zoals aangegeven door de Toekomst Agenda Religieus Erfgoed, ondanks het feit dat de conditie Redelijk scoort.

Wanneer analoog aan de werkwijze bij de regulier geïnspecteerde interieurs de 40 nieuw geïnspecteerde objecten, maar nu wel inclusief de kerken (aangezien de aantallen inspecties nu voor alle categorieën gelijk zijn), als totaal met elkaar worden vergeleken, ontstaat het volgende beeld.

De vaste wandafwerking van de 40 objecten scoort als volgt: 40% goed, 45% redelijk, 13% matig, 0% slecht en 2% n.v.t. Dit betekent dat 85% in een redelijk tot goede staat verkeert.

De vaste plafondafwerking geeft het volgende beeld: 35% van de objecten scoort goed, 58% redelijk, 5% matig, 0% slecht en 2% n.v.t. Slechts 5% van de objecten heeft een slechte plafondafwerking, alhoewel bij de objecten met meerdere vertrekken er ook enkele slechtere plafondafwerkingen aanwezig zouden kunnen zijn. De vaste vloerafwerking laat het volgende resultaat zien: 2% object scoort goed, 55% redelijk, 43% matig en 0% slecht. De vloerafwerking van bijna de helft van de objecten verkeert dus een matige staat.

De brand- en inbraakpreventie levert het volgende beeld: 2% van de objecten scoort goed, 65% redelijk, 30% matig en 2% slecht. Alhoewel het merendeel van de objecten een redelijk tot goede veiligheid heeft, is de situatie bij 33% van de objecten toch zorgelijk.

De preventieve conservering geeft het volgende resultaat weer: 15% van de objecten scoort goed, 68% redelijk, 15% matig en 2% slecht. Dit is een heel positief resultaat, want slechts 18% van de objecten scoort dus matig tot slecht.

De onderhoudsstaat algemeen scoort als volgt: 5% van de objecten goed, 55% redelijk, 35% matig en 5% slecht. 60% van de objecten heeft dus een redelijk tot goede onderhoudsstaat en 40% matig tot slecht. Hier is dus nog wel een behoorlijke inspanning nodig om dit resultaat naar een hoger niveau te krijgen.

SNELHEID VAN VERVAL

De conditie bij de categorie regelmatig geïnspecteerde interieurs is gemiddeld Matig+ en is als gevolg van de regelmatige inspecties en adviezen van de interieurwachters verbeterd ten opzichte van de oorspronkelijke conditie. Zonder deze adviezen zouden deze interieurs zich in een slechtere staat bevinden. Een parallel kan worden getrokken met de zuiver bouwkundig door de Monumentenwacht geïnspecteerde monumenten. Als gevolg van de regelmatige inspecties zijn deze monumenten in een betere staat van onderhoud gekomen.

Wanneer er niets wordt gedaan om de conditie van de waardevolle interieurs te bevorderen, zal over 10 jaar waarschijnlijk een behoorlijk aantal waardevolle en soms unieke interieuronderdelen verdwenen zijn. De omloopsnelheid van het gebruik van gebouwen is zodanig versneld dat het wisselen van bestemmingen een groot gevaar voor de interieurs oplevert.

Niet alles kan bewaard worden en een zeker verlies zal geaccepteerd moeten worden, net zo goed als elke restauratie van een monument het verlies van oorspronkelijke monumentale onderdelen met zich meebrengt. Echter, het verschil tussen wat verloren mag gaan en wat er zonder ingrijpen zal verdwijnen, kan alleen worden overbrugd door onder meer voldoende (extra) kennis, voldoende adviescapaciteit en uiteraard ook geld.

Los van de fysieke aantasting door houtborende insecten e.d., (te) hoge lichtbelasting etc. betekent zeer intensief gebruik een sluipend verval. Sommige interieuronderdelen zijn maar enkele malen te restaureren en zullen daarna geheel vervangen moeten worden. De rol van de eigenaar in deze is cruciaal. De eigenaar ontbeert echter, zoals eerder geconstateerd, vaak voldoende kennis of is ervan overtuigd dat hij of zij goed bezig is. Soms is het verval zo sluipend dat een eigenaar zich er niet van bewust is of het niet ziet. Ook hier is de parallel met de bouwkundige inspecties van de Monumentenwacht te trekken. De inspectierapporten van de Monumentenwacht zijn meestal de prikkel voor de eigenaar om werkzaamheden te laten uitvoeren en zo het monument in een betere staat te brengen.

Reden om de mogelijkheid van het inspecteren van waardevolle interieurs hoog op de agenda te plaatsen. De Monumentenwacht inspecteert echter slechts een deel van alle monumenten. Van de geïnspecteerde interieurs door de Interieurwacht Brabant wordt ca 95% ook bouwkundig geïnspecteerd. Naast de Monumentenwacht zullen ook andere wegen moeten worden bewandeld om de eigenaren van waardevolle interieurs te bereiken en te stimuleren tot een goede instandhouding van hun interieurs.

CONSERVERING EN RESTAURATIE

Zoals ook bij de conservering en restauratie van bouwkundige onderdelen van monumenten het geval is, is het doel door goed onderhoud grote restauraties te voorkomen of in ieder geval uit te stellen.

De eerste prioriteit voor interieurs dient dan ook de 'preventieve conservering' te zijn. Het nemen van goede maatregelen ten aanzien van een goed gebruik, lichtbelasting, klimaat en een goede bouwkundige schil in combinatie met een goede brand- en inbraakpreventie levert op termijn de beste resultaten.

De tweede prioriteit is dan conservering of onderhoud. Daar waar slijtage en aantasting hun werk hebben gedaan, zullen ingrijpende acties moeten worden genomen om deze tot staan te brengen

en waar nodig te verhelpen. Adequaat onderhoud en soms gedeeltelijk herstel zijn dan de meest aangewezen acties.

Als laatste blijft dan restauratie over. Dit is echter het laatste redmiddel, aangezien restauraties altijd gepaard gaan met verlies van oorspronkelijk materiaal.

FINANCIERING TEN BEHOEVE VAN DE INSTANDHOUDING VAN INTERIEURS

Gezien de neiging van veel eigenaren om de prioriteit bij de buitenschil te leggen, is de financiering van de instandhouding van interieurs ook een belangrijk onderwerp. Allereerst zullen de achterstanden ten aanzien van de conservering en restauratie van interieurs moeten worden ingelopen. Hierbij is het van belang dat deze achterstand op een eenvoudige en snelle wijze in kaart wordt gebracht. Het zomaar beschikbaar stellen van grote sommen geld is niet de oplossing. Hiervan zijn de resultaten bij vele bouwkundige restauraties ook te zien. Teveel geld betekent veelal onnodige vervanging van onderdelen onder het motto 'we zijn nu toch bezig' en 'het is goedkoper om het nu mee te nemen'. Bovendien betekent teveel geld dat er waarschijnlijk een capaciteitsprobleem zal ontstaan bij de deskundige bedrijven, zodat ook niet ter zake kundige partijen zich zullen melden voor de uitvoering.

Een planmatige en gefaseerde aanpak kan dergelijke effecten voorkomen. De huidige Brim-methodiek kan hiervoor goede bouwstenen leveren. Alhoewel waardevolle, nagelvaste interieuronderdelen al wel onder het Brim vallen, krijgen deze nog te weinig aandacht. Eenzelfde situatie is eerder ontstaan rondom het 'groene' erfgoed. Sinds 2013 is voor deze categorie een bedrag afgezonderd in het Brim en kunnen eigenaren op basis van een specifiek aangegeven methodiek aanvragen indienen voor deze categorie monumenten. Een duidelijke lijst met werkzaamheden die wel onder instandhouding vallen, biedt hiervoor duidelijkheid aan de eigenaar. Bezien moet worden op welke wijze de waarde en het belang van de interieurs in de regeling kan worden opgenomen.

Eigenaren van woonhuismonumenten kunnen hun onderhoud in een fiscale regeling onderbrengen of via het NRF in een laagrentende lening. Onderhoud aan waardevolle interieuronderdelen welke onlosmakelijk onderdeel van het monument vormen zou hier dus ook onder moeten vallen. Voorlichting vanuit of in samenwerking met de Belastingdienst kan hier meer publiciteit aan geven. De voorlichting van het NRF is al behoorlijk uitgebreid, maar een specifieke voorlichting op het gebied van interieur ontbreekt echter nog.

Een andere mogelijkheid om geld voor de instandhouding van waardevolle interieurs beschikbaar te stellen is de methodiek van het Revolving Fund. Het NRF opereert al 30 jaar op deze wijze bij de financiering van restauraties. Veel provincies en gemeenten hebben dit voorbeeld gevolgd en hebben vaak in samenwerking met het NRF een eigen Revolving Fund opgezet. Het voordeel van een dergelijke financieringsvorm is dat de financiering op een planmatige en gefaseerde aanpak is gebaseerd.

In het geval van restauraties zijn de provincies aan zet, aangezien de restauratiegelden naar de provincies zijn gedecentraliseerd en de provincies deze gelden vaak zelf aanvullen met eigen geld. In overleg met het Interprovinciaal Overleg (IPO) zou bezien moeten worden hoe een gedeelte van de restauratiegelden ingezet kan worden voor de restauratie van waardevolle interieurs.

Een goede uitvoeringskwaliteit is van groot belang. Helaas zijn er voor de uitvoering van sommige specialistische werkzaamheden maar weinig deskundige uitvoerende partijen. Een uitvoe-

ringsrichtlijn (URL) van de stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM) zal dit niet meteen oplossen, bovendien is de instandhouding van waardevolle interieurs niet in één URL te vangen. Wel is het van belang dat er kwaliteitseisen voor de instandhouding van waardevolle monumentale interieurs worden geformuleerd.

Het aantal deskundige marktpartijen dat deze werkzaamheden aan kan is beperkt, zodat het mogelijk moet zijn in overleg met deze partijen te overleggen over kwaliteitseisen en een goede en gefaseerde aanpak.

POTENTIËLE AANTALLEN INTERIEURINSPECTIES IN ANDERE PROVINCIES

Ter vergelijking met de aantallen interieurinspecties in de provincie Noord-Brabant, geven de cijfers van de abonnees van Monumentenwacht Gelderland per 01-01-2016 een indicatie van mogelijke toekomstige interieurinspecties. Bijvoorbeeld de categorieën agrarische gebouwen - 187, gebouwen/woonhuizen - 718, kastelen - 110 en kerkelijke gebouwen 406. Dit betekent dat in Gelderland er al een potentieel van 1421 aan te inspecteren interieurs aanwezig is. De cijfers van de Groningse Monumentenwacht geven het volgende beeld: agrarische gebouwen - 91, gebouwen, woonhuizen - 257, kastelen/borgen - 16 en kerkelijke gebouwen (inclusief onderdelen) - 165. Dit betekent dat in Groningen er al een potentieel van 529 aan te inspecteren interieurs aanwezig is. In Noord-Brabant gaat het om de volgende aantallen: agrarische gebouwen - 464, gebouwen/woonhuizen - 1310, kastelen - 64 en kerkelijke gebouwen 739, oftewel een totaal van 2577 potentieel te inspecteren interieurs (Cijfers Brabantse Monumenten Monitor 2014). De 104 sinds 2006 door de Interieurwacht Brabant regelmatig geïnspecteerde maken dus maar een klein deel uit van het potentieel aan te inspecteren interieurs.

5

SYNTHESE RESULTATEN EN VERTALING NAAR VOORRAAD EN CONDITIE NEDERLAND

5.1 inleiding

De resultaten van hoofdstukken 3 en 4 hebben geresulteerd in een helder schematisch overzicht van de situatie rondom de interieurs in rijksmonumenten in de onderzochte gemeenten. Zoals hoofdstuk 4 aangeeft, was in de resultaten van de inspecties van Monumentenwacht Brabant de conditie van de casco's waarin deze interieurs zich bevinden, gerelateerd aan de conditie van de geïnspecteerde interieurs. Hierbij was conform de opdracht alleen

rekening gehouden met onroerende interieurelementen. De roerende elementen waren hierbij buiten beschouwing gelaten.

Op basis van cijfers van de conditie van de interieurs in de zeven geselecteerde gemeenten in de provincie Noord-Brabant, is een verwachting opgesteld van de toestand van de monumentale interieurs in geheel Nederland. Ook wordt ingegaan op de vraag of er een reëel gevaar is dat waardevolle interieurs en interieurelementen verloren gaan. De reikwijdte van de rapporten van de Noord-Brabantse Monumentenwacht en Interieurwacht is hierbij bepalend. De gegevens welke zijn aangeleverd door de Noord-Brabantse Interieurwacht waren geanonimiseerd. De aanvullende gegevens gebaseerd op de kennis van medewerkers van de RCE is hierin verwerkt (Aanvullend deelonderzoek voorraad - kennis medewerkers RCE).

5.2

vertaling van de noord-brabantse cijfers naar nederland als geheel

Zoals eerder aangegeven is bij de opdrachtverlening en de analyses uitgegaan van de aanname dat de gegevens over de Brabantse interieurs representatief zijn voor de rest van de Nederlandse interieurs. Tijdens het onderzoek door het Gelders Genootschap zijn de resultaten van de voorraad van Noord-Brabant gerelateerd aan de eigen ervaringen in de provincie Gelderland. De conclusies stroken met het beeld dat de onderzoekers hebben van de Gelderse interieurs. Indien in een vervolgonderzoek meer provincies worden betrokken, zal dit beeld verder kunnen worden verfijnd.

5.2.1

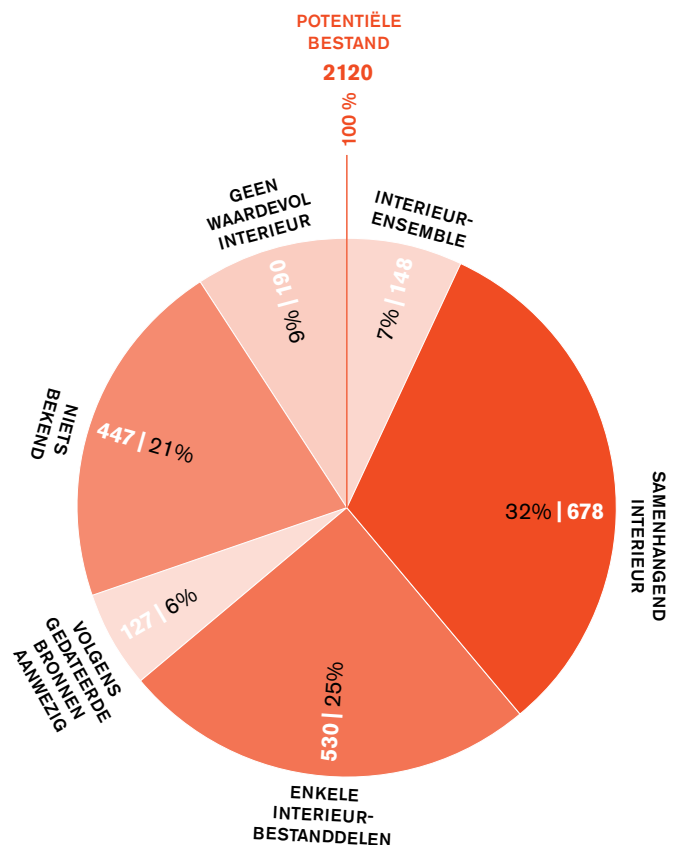
voorraad

Resumerend waren de resultaten van de inventarisaties van het onderzoek in de zeven Brabantse gemeenten als volgt, uitgaande van een voorraad van interieurs van 2120 stuks (zie ook uiteenzetting in 3.3).

In het bijbehorende schijfdiagram ziet de verdeling er als volgt uit:

POTENTIËLE VOORRAAD INTERIEURS ZEVEN ONDERZOCHE GEMEENTEN

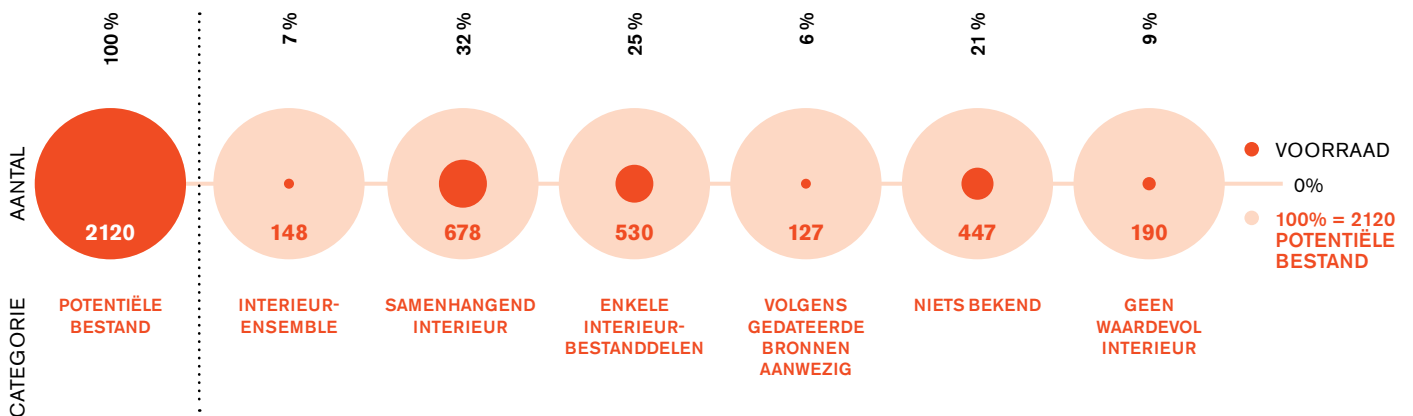
totaal aantal rijksmonumenten = 2331

rapportage onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

POTENTIËLE VOORRAAD INTERIEURS ZEVEN ONDERZOCHE GEMEENTEN

totaal aantal rijksmonumenten = 2331

[figuur 8] Voorraad interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten, verdeeld over de verschillende categorieën interieurs. Aantallen monumenten op basis van de Erfgoedmonitor augustus 2015.

[figuur 9] Verdeling van de potentiële voorraad interieurs van de zeven onderzochte gemeenten.

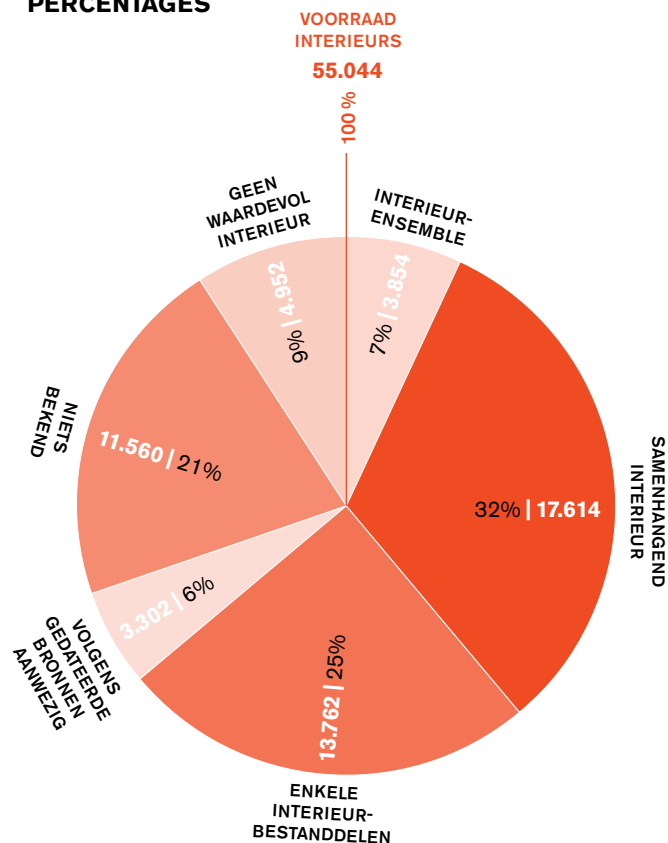
Legenda: Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

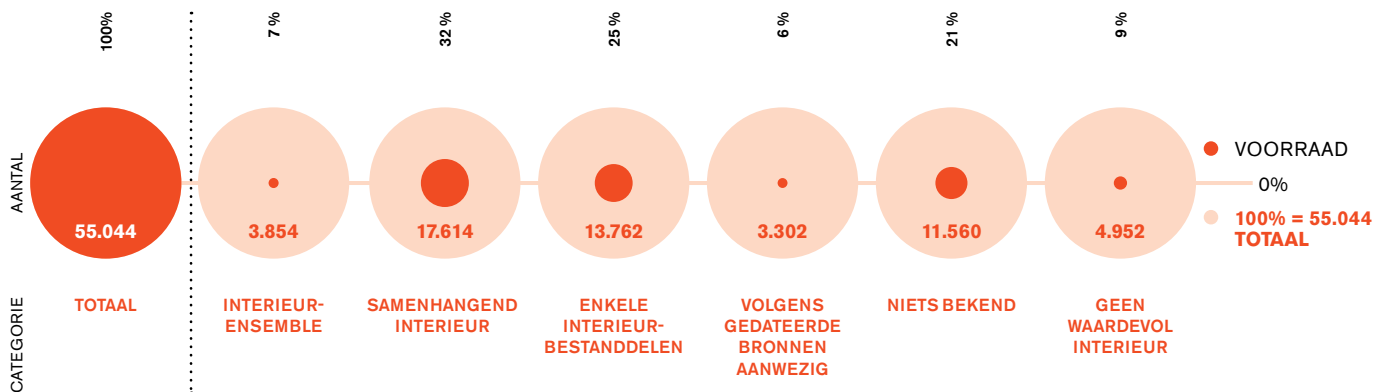
Deze percentages zijn overgezet op het totaal aan **gebouwde** rijksmonumenten in Nederland van **61.842** objecten, verminderd met de aantallen van de CBS categorieën 10 (weg- en waterwerken) en 13 (losse objecten niet eerder genoemd). Dit resteert in een aantal van totaal 55.044 objecten. (Bron: Erfgoedmonitor – aantallen rijksmonumenten per CBS-categorie op 6 februari 2016)

In het bijbehorende schijfdiagram ziet het er als volgt uit:

PROGNOSE AANTALLEN PER CATEGORIE INTERIEURS NEDERLAND OP BASIS VAN NOORD-BRABANTSE PERCENTAGES

PROGNOSE AANTALLEN PER CATEGORIE INTERIEURS NEDERLAND OP BASIS VAN NOORD-BRABANTSE PERCENTAGES

[figuur 10]

Prognose aantallen interieurs in Nederland op basis van de Noord-Brabantse percentages. Totaal aantal van 61.842 verminderd met de aantallen monumenten van de CBS-categorieën 10 (weg- en waterwerken) & 13 (losse objecten) – Erfgoedmonitor per 31-12-2015.

[figuur 11]

Prognose voor de aantallen potentiële interieurs voor Nederland op basis van de percentages interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

Een vergelijking van de cijfers van de landelijke prognoses met de analyse van de gegevens van de gemeente Rheden is in deze interessant. (Zie ook figuur 17a en b in de bijlage van **hoofdstuk 2.**) Het aantal ensembles in de categorieën kastelen en gebouwen/ woonhuizen sluit nagenoeg hierbij aan. Ten aanzien van de samenhangende interieurs is in deze gemeente het aantal ruim 50% hoger dan het landelijk gemiddelde. Dat geldt eveneens voor de gemeentelijke monumenten. Een verklaring voor deze resultaten is enerzijds gelegen in het goede inzicht in de voorraad aan interieurs en anderzijds in het gegeven dat het monumentenbestand in Rheden voor een groot deel bestaat uit villa's waarvan de interieurs van oudsher al relatief rijk zijn uitgevoerd. Minstens zo relevant is een vergelijking met de resultaten van de interieurinventarisaties van woonhuizen en boerderijen die worden uitgevoerd in opdracht van Stichting Interieurs in Fryslân. Het aantal onbekende interieurs verschilt niet uitzonderlijk veel met Noord-Brabant. In Fryslân is sprake van 27% onbekende interieurs tegenover 21% in van de Noord-Brabant. Een opmerkelijk verschil met de landelijke prognoses in Fryslân is het relatief kleine aantal objecten met historische interieuronderdelen. In Fryslân betreft het 37% tegenover ca.70% voor wat betreft de landelijk verwachting. In 36% is geen interieur meer aanwezig, terwijl volgens de landelijke prognose in slechts ca. 9% geen interieur meer aanwezig is. De verschillen komen waarschijnlijk voort uit het gegeven dat in Fryslân sprake is van een onderzoeksgroep die niet alleen bestaat uit rijksmonumenten, maar ook uit gemeentelijke monumenten en niet beschermde objecten. Een vergelijking met de ervaringen in Gelderland leert dat over het algemeen de grootse concentratie historische interieurs in rijksmonumenten kan worden aangetroffen.

PROGNOSE VAN DE VOORRAAD INTERIEURS PER PROVINCIE

Wanneer de percentages van bovenstaande interieurcategorieën worden toegepast op de aantallen rijksmonumenten in de afzonderlijke provincies, ontstaat de volgende verdeling binnen de totalen gebouwde monumenten per provincie, minus de CBS-categorieën 10 (weg- en waterwerken) en 13 (losse objecten niet eerder genoemd):

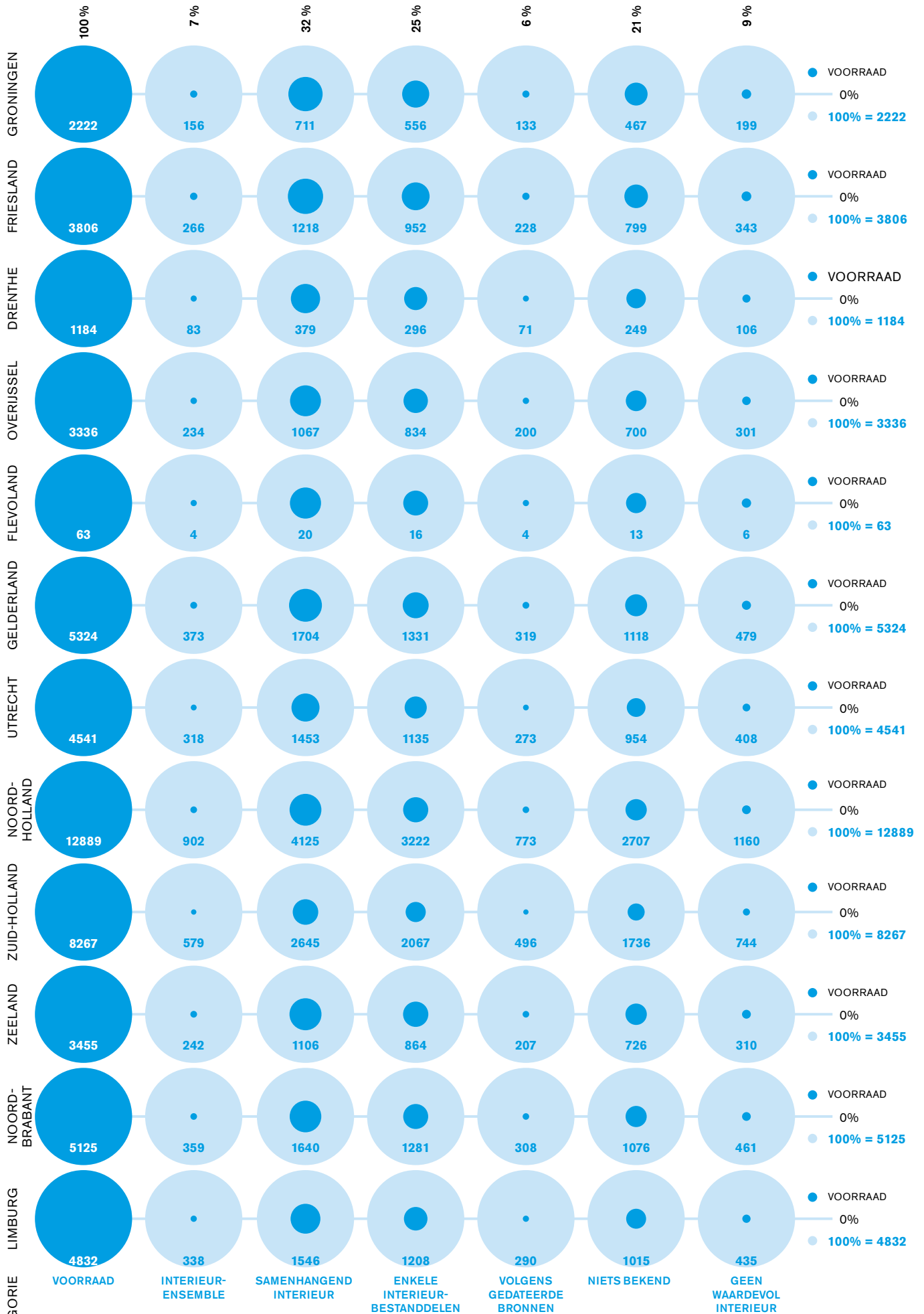
Op de volgende pagina staafdiagrammen geven op een andere wijze aan hoe de verwachte verdeling per provincie is van de potentiële voorraad interieurs per interieurype.

KANTTEKENING

De verdeling van de categorieën interieurs over het land worden beïnvloed door de spreiding van de verschillende categorieën monumenten over het land. In Gelderland, Brabant en Limburg zullen de resultaten worden gekleurd door de aanwezigheid van de vele kerken die sinds de tweede helft van de 19de eeuw zijn gebouwd. Gelderland, Utrecht en Overijssel zijn bovendien de provincies met veel kastelen en landhuizen. In Noord- en Zuid-Holland zullen de resultaten worden beïnvloed door de aanwezigheid van grote monumentensteden als Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag e.d. met hun vele duizenden woonhuismonumenten. In de noordelijke provincies zal het agrarisch erfgoed bijvoorbeeld een groot aandeel in de monumenten hebben.

VOORRAAD INTERIEURS PER PROVINCIE [uitgaande van aantallen Ergoedmonitor 24-02-2016] minus CBS categoriën 10 & 13 [per 31-12-2015]

synthese resultaten & vertaling naar voorraad nederland

[figuur 12]

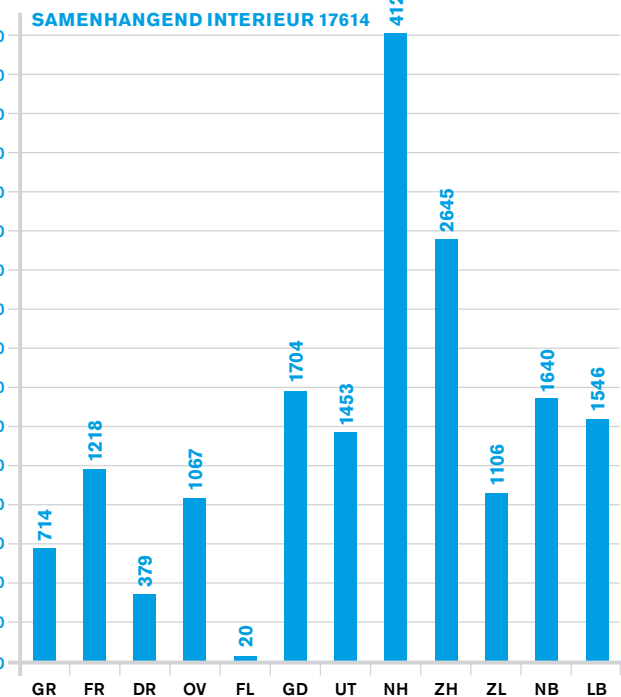
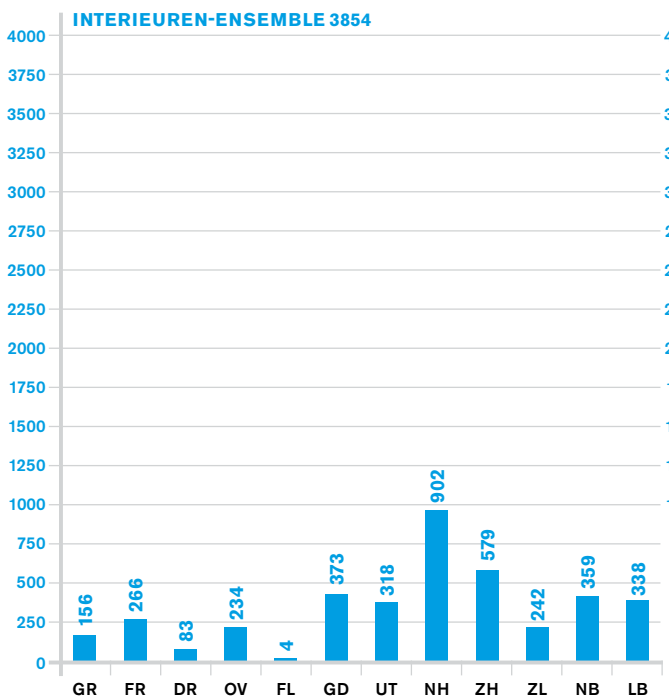
Prognose van de potentiële voorraad interieurs per provincie in Nederland op basis van de percentages uit het onderzoek onder de zeven onderzochte Brabantse gemeenten, verdeeld over de verschillende categorieën interieurs. Aantallen monumenten per provincie op basis van cijfers uit de Erfgoedmonitor per 31 december 2015.

[figuur 13]

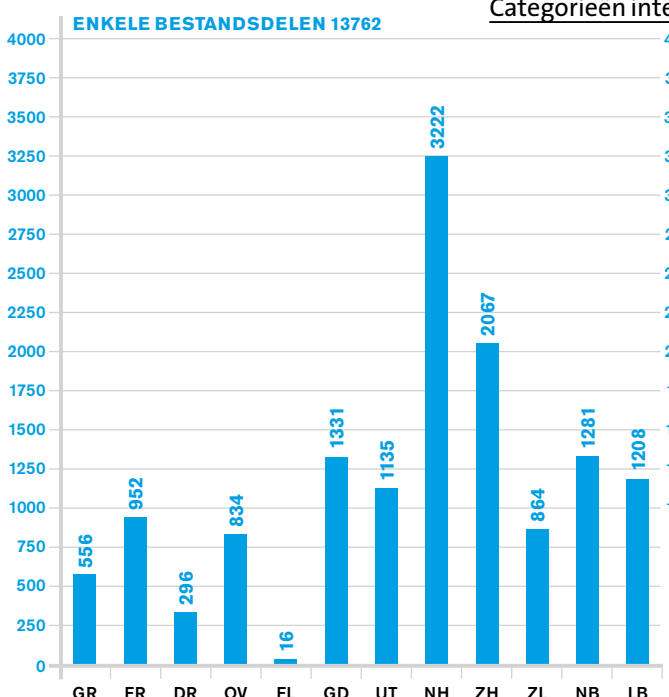
Verdeling van aantallen van de verschillende interieurcategorieën over de 12provincies

Legenda:

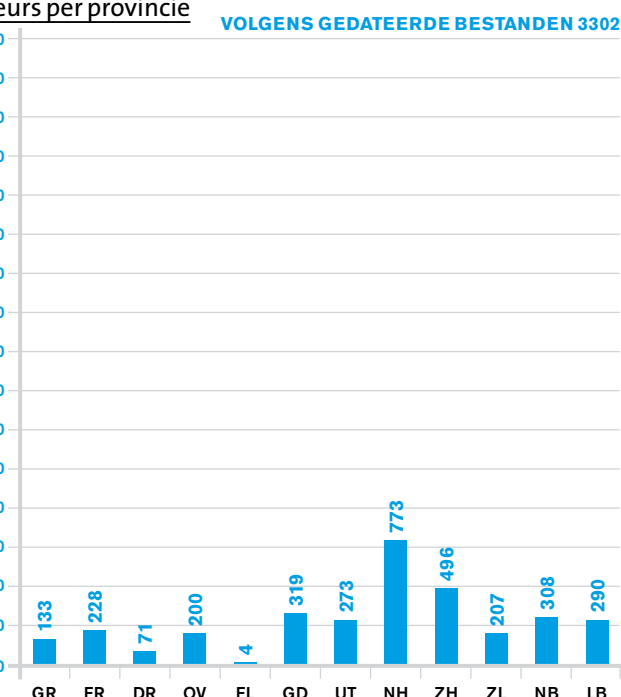
Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

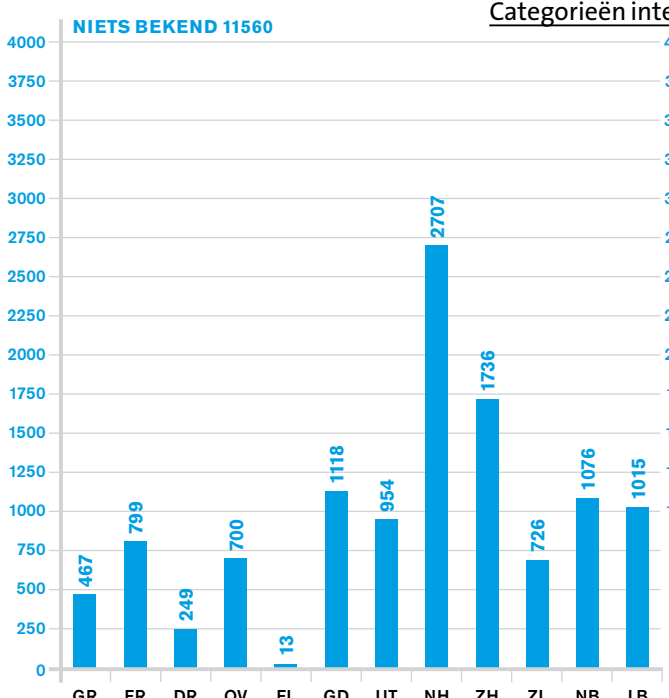
Categorieën interieurs per provincie

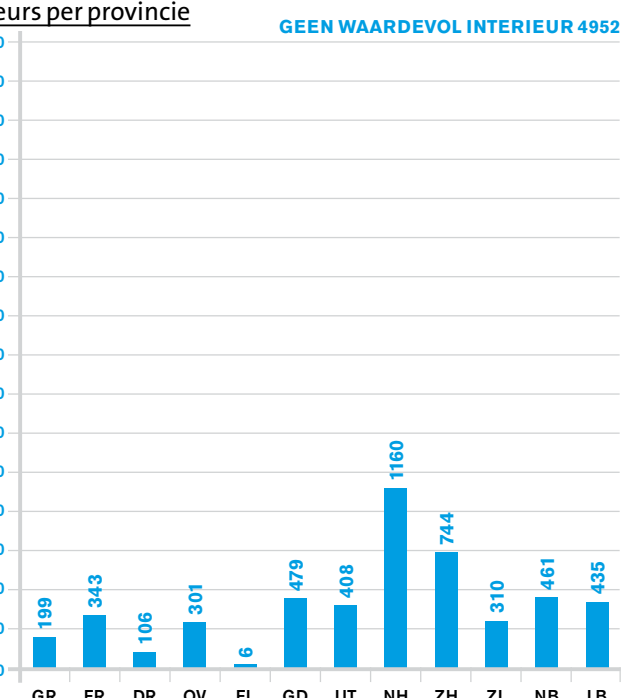
VOLGENS GEDATEERDE BESTANDEN 3302

Categorieën interieurs per provincie

GEEN WAARDEVOL INTERIEUR 4952

5.2.2 conditie

Uit de gegevens van de Erfgoedmonitor blijkt dat in de periode 2008-2013 44.707 rijksmonumenten zijn geïnspecteerd. De deelpopulatie van de laatste inspectie is 15.246 monumenten. Het beeld van het onderhoud is dan 84% redelijk tot goed, van het casco is dit 95,4%, gemiddeld iets lager dan de beoordelingsresultaten uit het laatste meetjaar 2013 ('goed' of 'redelijk' onderhoud 87,4% en idem casco 97,2%).²⁵

Dit betekent dat het casco van het grootste deel van de monumenten in een redelijk tot goede staat verkeert. Met andere woorden: het grootste gedeelte van de bouwkundige restauratieachterstanden is ingelopen. Zoals bekend is er nog wel een achterstand bij de restauraties van grootschalige objecten. Dit is echter een aparte problematiek.

Wanneer we aannemen dat de staat van de regulier geïnspecteerde interieurs in Brabant een indicatie is voor de interieurs in Nederland, ontstaat het volgende beeld. De reden dat deze resultaten als uitgangspunt worden genomen, is gebaseerd op de redenatie dat deze inspecties al een jaar of 10 worden uitgevoerd en dus een goed beeld geven van de conditie van deze interieurs. De resultaten van de nieuw uitgevoerde inspecties zijn naar mening van Interieurwacht Noord-Brabant waarschijnlijk positiever vanwege het feit dat het hier gaat om vrijwillige, korte inspecties. Reden waarom de resultaten van de regulier geïnspecteerde interieurs als uitgangspunt zijn genomen.

In **hoofdstuk 4** zijn de resultaten van de regulier geïnspecteerde interieurs besproken, waarbij in figuur 4 de resultaten ten aanzien van de conditie, preventieve conservering, de onderhoudsstaat algemeen en gebruik algemeen voor de vijf geïnspecteerde CBS-categorieën zijn samengebracht.

Als de algemene staat van het casco wordt afgezet tegen de conditie van de interieurs zoals geconstateerd bij deze reguliere inspecties door de Interieurwacht Brabant, waarbij de conditie **Matig+** is, is het moment gekomen om te gaan investeren in de verbetering van de conditie van de interieurs. Geen enkel van de geïnspecteerde interieurs verkeert namelijk in een goede conditie en slechts de religieuze gebouwen scoren op dit punt Redelijk. Het gevolg van een forse investering de afgelopen jaren door Rijk, provincies en gemeenten in het behoud van het religieuze erfgoed, alhoewel er niet specifiek in de interieurs is geïnvesteerd. Ook moet in aanmerking genomen worden dat de gemiddelde conditie **Matig+** het gevolg is van regelmatige inspecties en adviezen van de Interieurwacht. De oorspronkelijke conditie van de interieurs was dus waarschijnlijk slechter.

Een interieur in goede conditie kan ook beter worden gebruikt en zal ook uitnodigen tot het in goede conditie houden.

De Preventieve conservering van de geïnspecteerde interieurs komt gemiddeld op **Matig+**. Wanneer dit niet wordt verbeterd, zal dit in de toekomst zijn weerslag hebben voor de interieurs. Het gaat hier immers om preventieve maatregelen om het risico op schade te reduceren bijvoorbeeld door brandveiligheid. Ook hier is nog een slag te winnen.

De gemiddelde Onderhoudsstaat algemeen komt helaas niet verder dan **Matig**. Bij een matige onderstaat is de kans groot dat de conditie versneld achteruit gaat. Dit terwijl het algemene streven voor het bouwkundig casco redelijk tot goed is. Indien deze on-

derhoudsstaat naar redelijk tot goed gebracht moet worden, betekent dit een geconcentreerde actie van alle betrokken partijen, en niet in het minst de eigenaren.

Het Gebruik algemeen komt gemiddeld op **Matig**. Dit betekent dat het huidige gebruik en toekomstig gebruik voor de interieurs op dit moment niet bijzonder positief is. Bij herbestemming van monumenten met een bijzonder interieur of waardevolle interieuronderdelen, is dus nog een verbetering noodzakelijk.

Aangezien gemiddelde inspectieresultaten weliswaar een indruk geven van de grote lijn, is het voor een beter beeld van de conditie van de Nederlandse interieurs goed om een aantal resultaten nader te bekijken. Reden waarom in **hoofdstuk 4.4** voor de categorieën agrarische gebouwen, gebouwen/woonhuizen, kastelen/landhuizen en overheidsgebouwen (totaal 33 objecten) specifiek gekeken naar drie onderdelen van de conditie: de vaste wandafwerking, de vaste plafondafwerking en de vaste vloerafwerking. Daarnaast is de brand- en inbraakpreventie bekeken, evenals de preventieve conservering en de onderhoudsstaat algemeen.

Globaal geven de resultaten dan het volgende beeld.

- De vaste wandafwerking van 30% van de objecten laat sterk te wensen over, de vaste plafondafwerking van 12% van de objecten is matig tot slecht en de vaste vloerwerking van 61% van de objecten is matig tot slecht en verkeert dus in de gevarenzone.
- De brand- en inbraakpreventie van 64% van de objecten is matig tot slecht, zodat zij zich in de calamiteitzone bevinden.
- De preventieve conservering van 58% van de objecten is matig tot slecht, hetgeen betekent dat meer dan de helft van de objecten in de gevarenzone verkeert.
- De onderhoudsstaat algemeen van 67% van de objecten is matig tot slecht en geeft dus reden tot zorg.

De conditie van de hierboven bekeken interieurdelen is dus overwegende redelijk met uitzondering van de vaste vloerafwerking. Wanneer de preventieve conservering en onderhoudsstaat algemeen matig tot slecht scoren, zal dit een slechte invloed hebben op de conditie van de interieurs. Reden om te zorgen dat met name deze laatste onderdelen aandacht en verbetering behoeven.

[25] Erfgoedmonitor: erfgoedmonitor.nl/indicatoren/monumentenwacht-aantallen-laatste-inspectie-2008-2013 – geraadpleegd – geraadpleegd april 2016

[afb. 20]

De kwetsbaarheid van interieurs als gevolg van bouwkundige gebreken: deels ingestorte toren van kasteel Eijsden in Zuid-Limburg, 1952 (foto Beeldbank RCE).

rapportage
onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

SAMENVATTING & CONCLUSIES

6

6.1 inleiding

Op basis van alle voorgaande onderdelen en deelconclusies geeft dit hoofdstuk antwoord op de onderzoeksvraag: 'Wat is de voorraad van waardevolle interieurs en interieurelementen in de Nederlandse rijksmonumenten en in welke staat verkeren deze?'

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de verschillende reeds uitgevoerde onderzoeken en aandachtsmomenten. Hierbij is het van belang aan te tekenen dat de in de loop van de tijd gegenereerde informatie onvoldoende gestructureerd en niet landelijk dekkend is.

In **hoofdstuk 3** wordt ingegaan op de deelonderzoeken die in de zeven Brabantse grote monumentengemeenten zijn uitgevoerd. Op basis hiervan is uitgerekend in welke percentages de verschillende interieurtypen aanwezig zijn in de onderzochte gemeenten. **Hoofdstuk 4** gaat in op de resultaten van de 104 regelmatig geïnspecteerde interieurs door de Interieurwacht van Monumentenwacht Brabant. Deze resultaten geven onder meer een inzicht in de conditie van deze interieurs (**hoofdstuk 4.1 t/m 4.4**). Ook komen de resultaten van de inspecties van 40 niet eerder geïnspecteerde interieurs aan bod (**hoofdstuk 4.5-4.6**).

In **hoofdstuk 5** worden de resultaten van hoofdstuk **3** en **4** vertaald naar een prognose voor de voorraad en conditie van interieurs in de rijksmonumenten in Nederland.

voorraad interieurs in de zeven brabantse gemeenten

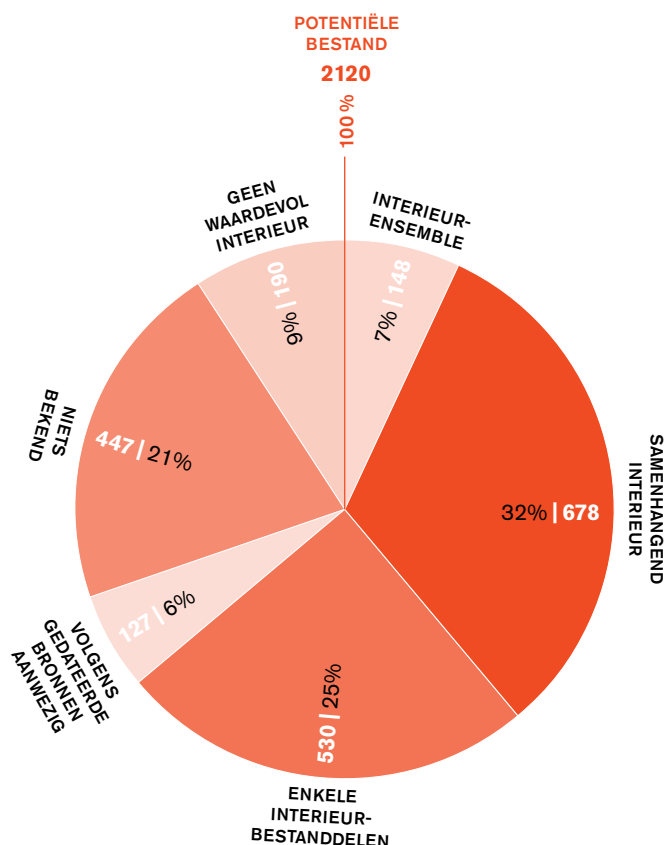
Het onderzoek in de zeven Brabantse grote monumentengemeenten en de analyse van de inspectierapporten van de Interieurwacht Brabant geven de volgende belangrijkste conclusies:

- De prognose voor de voorraad interieurensembles in Nederland is 3.854;
- Op een relatief eenvoudige wijze en met een beperkt budget is 70% van de interieurtypen in de rijksmonumenten in kaart te brengen, voor 21% is nader onderzoek nodig en 9% heeft geen waardevol interieur;
- De conditie van de interieurs komt gemiddeld op Matig +, dat is onder de kwalificatie redelijk die het Rijk als ondergrens aanhoudt. Met een kleine inspanning is de kwalificatie redelijk te bereiken.
- De preventieve conservering en onderhoudsstaat algemeen scoren matig (ook bij de nieuwe inspecties), dit zal in de toekomst een slechte invloed hebben op de conditie van de interieurs. Reden om te zorgen dat hierin op korte termijn verbetering komt. Het ontbreekt eigenaren vaak aan voldoende kennis over hun waardevolle interieurs; reden waarom er geïnvesteerd moet worden in kennis en bewustwording over de waarde van interieurs;
- De bestaande financiële regelingen lijken weinig ingezet te worden voor de instandhouding van interieurs; reden om bijvoorbeeld via het BRIM te investeren en de voorlichting hierover te verbeteren.

Een uitgebreidere samenvatting van de conclusies uit de verschillende hoofdstukken volgt hieronder.

POTENTIËLE VOORRAAD INTERIEURS ZEVEN ONDERZOCHEDE GEMEENTEN

totaal aantal rijksmonumenten = 2331

[figuur 14]

Overzicht van de voorraad interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten. Cijfers op basis van de aantallen monumenten uit augustus 2015.

In **hoofdstuk 3** wordt aangegeven hoe op basis van de deelonderzoeken in de zeven Brabantse grote monumentengemeenten gekomen is tot de percentages van de aanwezigheid van de aangegeven interieuronderdelen volgens onderstaande indeling:

- A Interieurensemble;
- B Samenhangend interieur;
- C Enkele bestanddelen;
- D Volgens gedateerde bronnen (van vóór 2001);
- E Niets bekend;
- F Geen waardevol interieur;
- G Niet van toepassing (namelijk géén interieur mogelijk, onjuiste informatie in bestand).

Het totaal aantal rijksmonumenten in de onderzochte gemeenten Breda, Tilburg, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Heusden, Bergen op Zoom en Oss bedraagt 2331 (op basis van de cijfers van augustus 2015). Hiervan is de potentiële voorraad interieurs aangegeven als **2120**.

Het eindresultaat van de in **hoofdstuk 3** aangegeven analyse is weergegeven in onderstaand diagram. [figuur. 14]

Het aantal rijksmonumenten in de zeven grote monumentengemeenten bedraagt ca 40% van het totaal aantal monumenten in de provincie Noord-Brabant.

Opvallend is dat 70% van de onderzochte monumenten waardevolle interieuronderdelen blijkt te bezitten, en dat vast staat dat in 9% van de gevallen aan de binnenzijde van het monument niets meer aanwezig lijkt te zijn wat van belang is. In ruim de helft van de gevallen zijn er enkele tot diverse waardevolle interieurelementen of vertrekken aanwezig, terwijl in 7% (1 op de 10 van de locaties met waardevolle interieurelementen) het over de meest bijzondere categorie gaat, de zogeheten interieurensembles. Dit betreft maar liefst 150 locaties.

Helaas blijkt dat er van 21% van het monumentenbestand (nog) niets bekend is bij de betreffende gemeente, provincie en Rijks-overheid (RCE). Er van uitgaande dat in deze categorie nog 5% van de 20% - enkele - waardevolle interieurelementen aanwezig zullen zijn, is de verwachting dat in circa driekwart van de monumenten met een potentieel interieur nog waardevolle interieuronderdelen aanwezig zijn.

DE GEHANTEERDE METHODIEK BREED TOEPASBAAR

Zoals eerder gesteld heeft de hiervoor beschreven aanpak van het onderzoek naar de voorraad interieurs in de zeven Noord-Brabantse gemeenten relatief weinig tijd en middelen gekost, maar wel veel kennis en inzicht opgeleverd. Vooraf was hierover weinig of niets bekend. De kennis over de gemeentelijke monumentenbestanden is hierdoor ook verbeterd. De methodiek heeft naar verwachting ook betere contacten en samenwerking tussen alle betrokken partijen tot gevolg gehad.

De onderzoeksmethodiek is ook goed toepasbaar in de overige gemeenten in Noord-Brabant en gemeenten in de andere provincies om een dergelijk onderzoek naar de voorraad van interieurs

binnen hun monumentenbestand uit te voeren. Deze onderzoeken kunnen dan worden gezien als een soort nulmeting, waarvan de resultaten verder uitgewerkt kunnen worden en opgenomen in de Erfgoedmonitor.

Wat verontrustend blijft, is dat van bijna 450 monumenten (21%) van de voorraad van 2120 potentiële interieurs niets bekend is, of in de onderzochte bronnen geen informatie over te vinden. Als dit percentage ook voor heel Nederland zou gelden, gaat het om een verontrustend aantal. Voor een goed en verantwoord inzicht zal gezocht moeten worden naar een methode om dit aantal drastisch te reduceren.

Op basis van deze percentages is in **hoofdstuk 5** de prognose voor de voorraad interieurs in Nederland uitgewerkt. In 6.5 is hiervan een samenvatting opgenomen.

6.3

analyse resultaten reguliere interieurinspecties brabant

In **hoofdstuk 4.3** is de gehanteerde methode van Monumentenwacht Noord-Brabant ten aanzien van het genereren van data uit de regulier geïnspecteerde interieurs uiteengezet.

Hierbij zijn de onderdelen conditie, preventieve conservering, onderhoudsstaat algemeen en gebruik algemeen gespecificeerd voor de CBS-categorieën agrarische gebouwen, gebouwen/woonhuizen, landhuizen/kastelen, overheidsgebouwen en religieuze gebouwen.

De data van 104 interieurs is aangeleverd die sinds 2006 regulier zijn geïnspecteerd. Hieronder zijn 71 kerken.

Om de samenvatting compact te houden zijn de figuren achterweg gelaten. Zie hiervoor de figuren 5a, b, c, en d in **hoofdstuk 4.4**.

Op basis van de resultaten van deze inspectierapporten zijn de volgende resultaten geconstateerd.

CONDITIE

Uit de inspecties blijkt dat geen enkele categorie een interieur heeft dat op dit moment in een goede conditie verkeert; alleen de kerken komen tot redelijk, de overige categorieën hebben een kwalificatie Matig+. Een goede zorg voor het erfgoed vraagt echter voor een standaard conditie van tenminste redelijk (Erfgoedmonitor). Hierbij is het ook van belang mee te wegen dat deze conditie van Matig+ bereikt is na regelmatige inspecties. De oorspronkelijke conditie was dus waarschijnlijk lager. Er is dus nog het nodige te doen om de kwalificatie redelijk te bereiken. Niet alles is in een slechte conditie, maar alles is ook niet in goede conditie. De ervaring leert dat een specialist (conditie is voor niet-restaurator soms lastig te beoordelen) vaak veel meer ziet. Bijna alle interieurs hebben, als ze goed bekeken worden, schadebeelden die als ze behandeld worden vervolgschade voorkomen en daardoor niet 100% goed scoren.

Zoals gesteld is alleen de conditie van de interieurs van de kerken redelijk. Een actieve en breed gedragen impuls door Rijk, provincies en gemeenten heeft dus duidelijk zijn effect gehad, alhoewel er niet specifiek in de interieurs zelf is geïnvesteerd. Ook hebben kerkgenootschappen veel vrijwilligers die zich inzetten voor de instandhouding van deze kerken, hetgeen ook zijn effect heeft op de conditie.

De preventieve conservering voor alle categorieën komt gemiddeld niet verder dan Matig+, slechts 1 kerkgebouw scoort goed. De meeste bevinden zich in de categorie Matig+ tot redelijk.

Geen enkel van de geïnspecteerde objecten heeft een interieur in goede staat van onderhoud; de meeste geïnspecteerde interieurs scoren matig en de woonhuizen en kerken met een behoorlijk aantal ook nog redelijk.

Geen enkel object scoort goed op het Gebruik algemeen, behalve 1 woonhuis en 3 kerkgebouwen. Met uitzondering van de kerken scoren de andere categorieën voornamelijk matig.

Om een inzicht te geven in de kwantitatieve gegevens van de regulier geïnspecteerde interieurs zijn voor de categorie Kastelen, landhuizen en de categorie Religieuze gebouwen de percentages uitgerekend voor wat betreft de verdeling van de kwalificaties over de Conditie, Preventieve conservering, Onderhoudsstaat algemeen en het Gebruik algemeen.

- Dit betekent dat van de categorie Kastelen, landhuizen 0% in een goede conditie, 25% in de conditie Redelijk, 60% in de conditie Matig+, 15% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.
- Preventieve conservering scoort voor deze categorie 0% Goed, 38% Redelijk, 12% Matig+, 50% Matig en 0% Slecht.
- De Onderhoudsstaat algemeen scoort 0% Goed, 41% Redelijk, 0% Matig+, 53% Matig en 6% Slecht.
- Het Gebruik algemeen scoort 0% Goed, 25% Redelijk, 62% Matig+, 13% Matig en 0% Slecht.
- Voor de interieurs van de categorie Religieuze gebouwen betekent dit dat 0% in een goede conditie, 73% in de conditie Redelijk, 25% in de conditie Matig+, 2% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.
- Preventieve conservering scoort voor deze categorie 0% Goed, 44% Redelijk, 38% Matig+, 15% Matig en 3% Slecht.
- De Onderhoudsstaat algemeen scoort 0% Goed, 13% Redelijk, 25% Matig+, 49% Matig en 13% Slecht.
- Het Gebruik algemeen scoort 4% Goed, 49% Redelijk, 0% Matig+, 42% Matig en 2% Slecht.

In **hoofdstuk 4.4** is naast de meer generieke benadering ook een aantal onderdelen van de vaste afwerkingen van het interieur alsmede de brand- en inbraakpreventie, de preventieve conservering en de onderhoudsstaat algemeen nader bekeken.

Samenvattend heeft dit voor de categorieën agrarische gebouwen, gebouwen/woonhuizen, kastelen landhuizen en overheidsgebouwen (totaal 33 objecten) het volgende opgeleverd:

- De vaste wandafwerking van 30% van de objecten laat sterke wensen over, de vaste plafonduafwerking van 12% van de objecten is matig tot slecht en de vaste vloerwerking van 61% van de objecten is matig tot slecht en verkeert dus in de gevarenzone.
- De brand- en inbraakpreventie van 64% van de objecten is matig tot slecht, zodat zij zich in de calamiteitzone bevinden.
- De preventieve conservering van 58% van de objecten is matig tot slecht, hetgeen betekent dat meer dan de helft van de objecten in de gevarenzone verkeert.
- De onderhoudsstaat algemeen van 67% van de objecten is matig tot slecht en geeft dus reden tot zorg.

De conditie van de hierboven bekeken interieurdelen is dus overwegend redelijk, met uitzondering van de vaste vloerafwerking. Wanneer de preventieve conservering en onderhoudsstaat algemeen matig tot slecht scoren, zal dit een slechte invloed hebben op de conditie van de interieurs. Reden om te zorgen dat met name deze laatste onderdelen aandacht en verbetering behoeven.

Verder zijn in **hoofdstuk 4.4** de inspectieresultaten van de categorieën 'kastelen/landhuizen' en 'religieuze gebouwen' eerst in meer algemene zin bekeken en is daarna specifiek gekeken naar de individuele resultaten.

Bij de kastelen/landhuizen verkeert de conditie van 25% in redelijke staat en 60% in de staat Matig+. Met een beperkte inspanning zullen deze laatste interieurs tot de conditie redelijk gebracht kunnen worden: het streefbeeld volgens de Erfgoedmonitor. Bij deze gebouwen met veel vertrekken betekent een gemiddelde van redelijk dat er toch ook nog behoorlijk wat matig tot slechte onderdelen aanwezig kunnen zijn. Een streven naar een conditie goed" betekent dat er slechts enkele matig tot slechte onderdelen aanwezig zullen zijn.

Ten aanzien van preventieve conservering vallen geen van de geïnspecteerde interieurs in de categorie slecht, maar is er voor 50% van deze interieurs een behoorlijke inspanning nodig om deze naar een preventieve conservering met een score redelijk te krijgen.

De onderhoudsstaat algemeen van de meeste interieurs is Matig+ tot redelijk. Naar verwachting zal de staat Matig+ met een normale inspanning tot redelijk te brengen zijn.

Bij de kerken heeft 73% van de geïnspecteerde interieurs de conditie redelijk en 25% de conditie Matig+. Enerzijds zal dit resultaat het gevolg zijn van de grote inspanningen van rijk, provincies en gemeenten, maar is het ook waarschijnlijk dat voor de toekomst van deze kerken op dit moment niet hoeft te worden gevreesd.

Ook de preventieve conservering voor de geïnspecteerde kerken scoort hoofdzakelijk positief.

De onderhoudsstaat algemeen van de kerken laat in tegenstelling tot de conditie een veel slechtere score zien: 53% scoort matig en 6% slecht, totaal 59%. Het merendeel zal dus een grote inspanning vragen om naar de kwalificatie redelijk te kunnen komen.

Ook al hebben interieurs een conditie met een redelijk tot goede kwalificatie, wanneer de preventieve conservering en de onderhoudsstaat algemeen matig tot slecht scoren, zal dit negatieve effecten hebben op de conditie van de interieurs.

OVERIGE ZAKEN

Uit de resultaten van de inspecties blijkt dat de toekomst voor het interieur van de agrarische gebouwen als slecht wordt ingeschat. Bij herbestemming van boerderijen dreigen inderdaad de karakteristieke interieuronderdelen van een boerderij te verdwijnen onder druk van bijvoorbeeld een totale woonfunctie volgens de 'eisen van deze tijd'. Dit blijkt met name uit de advisering over dergelijke verbouw- en/of herbestemmingsplannen, waarbij het met name moeilijk is om de typisch agrarische (interieur)onderdelen te bewaren. Zeker is dat deze bouwcategorie onder druk staat (door bedrijfsbeëindiging of schaalvergroting) en dat de komende jaren veel boerderijen hun oorspronkelijke functie zullen verliezen.

De resultaten van de inspecties van de gebouwen, woonhuizen zijn gematigd positief. De druk op het interieur van woonhuizen komt voornamelijk door de gewenste aanpassingen aan de comfort- en gebruikseisen van deze tijd. De toekomst voor het interieur van de overige gebouwen, bijvoorbeeld winkels, is minder roos-

kleurig. Uit de advisering door het Gelders Genootschap over de vele verbouw- en/of herbestemmingsplannen voor deze categorieën rijksmonumenten, blijkt dat het elke keer weer een gevecht is om waardevolle interieuronderdelen in stand te houden onder druk van de 'eisen van deze tijd' en moderne marketing principes.

Monumenteneigenaren in het algemeen, waaronder kasteel- en landhuseigenaren, zijn begaan met de conditie van zowel ex- als interieur van hun bezit, maar gezien de grote bedragen die met de instandhouding gemoeid zijn, ligt, zoals eerder aangegeven, het accent in het algemeen op het in redelijk tot goed houden van het exterieur en komen interieurzaken daarna pas aan bod.

Ook de interieurs van overheidsgebouwen staan onder druk in verband met het intensieve gebruik. Gezien hun representatieve gebruik is de algemene toestand van de geïnspecteerde objecten gematigd positief. Dit ondanks het gegeven dat als gevolg van de talrijke gemeentelijke herindelingen veel raadhuisen op de markt gaan komen en een nieuwe bestemming moeten krijgen. De vaak speciaal ontworpen en karakteristieke interieurs dreigen dan het onderspit te delven. Reden waarom de interieurs van raadhuisen, evenals die van de kerken, bijzondere aandacht moeten krijgen. Waarschijnlijk gaat het daarom bij de geïnspecteerde gebouwen om objecten die niet op de nominatie staan hun functie in de toekomst te verliezen.

Hetzelfde geldt voor de resultaten van de geïnspecteerde religieuze gebouwen. Gezien de positieve resultaten van de conditie van de interieurs en de gematigd positieve resultaten van huidig en toekomstig gebruik, doet vermoeden dat deze inspecties kerken betreffen die niet op de nominatie staan om als kerk gesloten te worden. Immers de resultaten van 2008 Jaar van het Religieus erfgoed en de huidige Agenda Toekomst Religieus Erfgoed laten een ander toekomstbeeld zien.

6.4 conclusies m.b.t. resultaten nieuw geïnspecteerde interieurs

In hoofdstuk 4.5 is de gehanteerde methode van Monumentenwacht Noord-Brabant ten aanzien van het genereren van data uit de nieuw geïnspecteerde interieurs uiteengezet.

Ook hier zijn de onderdelen conditie, preventieve conservering, onderhoudsstaat algemeen en gebruik algemeen gespecificeerd voor de CBS-categorieën gebouwen/woonhuizen, landhuizen/kastelen, overheidsgebouwen en religieuze gebouwen. Het gaat hier om data van totaal 40 geïnspecteerde objecten, van elke categorie 10.

Om de samenvatting compact te houden zijn de figuren achterwege gelaten. Zie hiervoor de figuren 7a, b, c, en d in hoofdstuk 4.6.

- Geen enkel van de nieuw geïnspecteerde objecten is in een goede conditie; de meeste interieurs hebben een Matig+ tot redelijke conditie.
- Geen enkel van de geïnspecteerde objecten scoort goed op preventieve conservering, behalve 1 kasteel/landhuis. Het merendeel heeft de score redelijk.
- Geen enkel van de geïnspecteerde objecten heeft een interieur in goede onderhoudsstaat algemeen, met

- uitzondering van 1 woonhuis en 1 kerkgebouw. De overige hebben voornamelijk de kwalificatie redelijk.
- Geen enkel object scoort goed op het Gebruik algemeen, behalve 2 kastelen/landhuizen en 1 kerkgebouw. De overige hebben voornamelijk de kwalificatie redelijk. Wel scoren 5 objecten hier slecht.
- Voor de categorie Kastelen, landhuizen betekent dit bijvoorbeeld dat 0% in een goede conditie, 50% in de conditie Redelijk, 30% in de conditie Matig+, 20% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.
- Preventieve conservering scoort voor deze categorie 10% Goed, 40% Redelijk, 10% Matig+, 40% Matig en 0% Slecht.
- De Onderhoudsstaat algemeen scoort 0% Goed, 40% Redelijk, 0% Matig+, 60% Matig en 0% Slecht. Het Gebruik algemeen scoort 20% Goed, 30% Redelijk, 0% Matig+, 40% Matig en 10% Slecht.
- Voor de categorie Religieuze gebouwen betekent dit dat 0% in een goede conditie, 80% in de conditie Redelijk, 10% in de conditie Matig+, 10% in de conditie Matig en 0% in de conditie slecht verkeert.
- Preventieve conservering scoort voor deze categorie 0% Goed, 60% Redelijk, 0% Matig+, 30% Matig en 10% Slecht.
- De Onderhoudsstaat algemeen scoort 10% Goed, 40% Redelijk, 0% Matig+, 40% Matig en 10% Slecht.
- Het Gebruik algemeen scoort 10% Goed, 50% Redelijk, 0% Matig+, 20% Matig en 20% Slecht.
- Wanneer analoog aan de werkwijze bij de regulier geïnspecteerde interieurs de 40 nieuw geïnspecteerde objecten, maar nu wel inclusief de kerken (aangezien de aantallen inspecties nu voor alle categorieën gelijk zijn), als totaal met elkaar worden vergeleken, ontstaat het volgende beeld.
- De vaste wandafwerking van de 40 objecten scoort als volgt: 40% goed, 45% redelijk, 13% matig, 0% slecht en 2% n.v.t. Dit betekent dat 85% in een redelijk tot goede staat verkeert.
- De vaste plafondafwerking geeft het volgende beeld: 35% van de objecten scoort goed, 58% redelijk, 5% matig, 0% slecht en 2% n.v.t. Slechts 5% van de objecten heeft een slechte plafondafwerking, alhoewel bij de objecten met meerdere vertrekken er ook enkele slechtere plafondafwerkingen aanwezig zouden kunnen zijn.
- De vaste vloerafwerking laat het volgende resultaat zien: 2% object scoort goed, 55% redelijk, 43% matig en 0% slecht. De vloerafwerking van bijna de helft van de objecten verkeert dus een matige staat.
- De brand- en inbraakpreventie levert het volgende beeld: 2% van de objecten scoort goed, 65% redelijk, 30% matig en 2% slecht. Alhoewel het merendeel van de objecten een redelijk tot goede veiligheid heeft, is de situatie bij 33% van de objecten toch zorgelijk.
- De preventieve conservering geeft het volgende resultaat weer: 15% van de objecten scoort goed, 68% redelijk, 15% matig en 2% slecht. Dit is een heel positief resultaat, want slechts 18% van de objecten scoort dus matig tot slecht.
- De onderhoudsstaat algemeen scoort als volgt: 5% van de objecten goed, 55% redelijk, 35% matig en 5% slecht. 60% van de objecten heeft dus een redelijk tot goede onderhoudsstaat en 40% matig tot slecht. Hier is dus nog wel een behoorlijke inspanning nodig om dit resultaat naar een hoger niveau te krijgen.

Opvallend bij deze resultaten is dat de algehele toestand een positiever beeld oplevert dan het beeld van de regulier uitgevoerde inspecties. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de eigenaren van de nieuw geïnspecteerde objecten – na selectie door de Monumentenwacht – vrijwillig hebben meegewerkt aan dit onderzoek; bovendien betreft het hier ook korte, snelle inspecties.

De gemiddelde resultaten van de conditie van deze 40 inspecties is Redelijk, slechts de conditie van de Kastelen, landhuizen e.d. is Matig+. De eigenaren van de geïnspecteerde objecten – na selectie door de Monumentenwacht – hebben vrijwillig meegewerkt aan dit onderzoek. Een eigenaar met een monument in slechte staat zal niet zo snel medewerking verlenen.

De 'preventieve conservering' scoort in alle categorieën Matig+, hetgeen strookt met de resultaten van de conditie.

De 'onderhoudsstaat algemeen' scoort Matig, met uitzondering van de categorie Gebouwen, woonhuizen, deze is Matig+. De score Matig bij Kastelen, landhuizen e.d. valt te verklaren door het feit dat eigenaren, zoals eerder aangegeven, de prioriteit bij een goede staat van het exterieur zullen leggen in plaats van het interieur. De score Matig bij de Overheidsgebouwen is wel verrassend, omdat de conditie gemiddeld Redelijk is en deze gebouwen in het algemeen een representatieve functie hebben, hetgeen vraagt om een interieur in goede staat.

De score Matig bij de Religieuze gebouwen past in de redenering dat de instandhouding van het exterieur van deze gebouwen het grootste beslag op de middelen van een kerkgenootschap zal leggen, vergelijkbaar met de categorie Kastelen.

Het 'Gebruik algemeen' levert voor de Gebouwen, woonhuizen en Kastelen, landhuizen e.d. een score Matig+ op. Dit betekent dat het huidige gebruik en de verwachtingen voor de toekomst een gematigd positief beeld oproepen. Gezien de grote hoeveelheden raadhuisen e.d. die hun functie hebben verloren of nog gaan verliezen is de score Redelijk verrassend. Waarschijnlijk zijn dit raadhuisen e.d. die dan ook niet in de gevarezone zitten. Deze informatie is echter niet uit de aangeleverde informatie van de Monumentenwacht te halen.

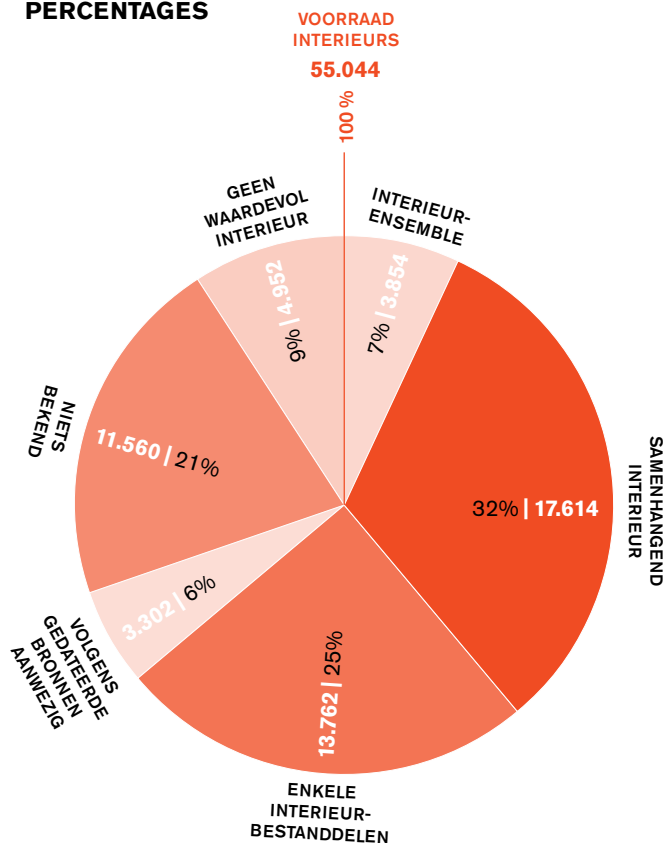
De score Matig voor de Religieuze gebouwen strookt wel weer met de toekomstverwachtingen voor het religieuze erfgoed zoals aangegeven door de Toekomst Agenda Religieus Erfgoed, ondanks het feit dat de conditie Redelijk scoort.

6.5 voorraad interieurs in nederland

De resultaten van hoofdstuk 3 welke zijn gebaseerd op het onderzoek naar de potentiële voorraad interieurs in de zeven grote Brabantse monumentengemeenten zijn gebruikt voor het berekenen van het te verwachten potentieel aan interieurs in Nederland. Op basis van de berekeningen zoals weergegeven in hoofdstuk 5 is de volgende prognose opgesteld van de voorraad interieurs conform de aangegeven categorieën. Uitgaande van een potentiële voorraad interieurs in gebouwde monumenten van 55.044 (Erfgoedmonitor 06-02-2016 - cijfers per 31-12-2015).

Opvallend is dat op basis van deze berekening er circa 3850 interieurensembles in ons land zouden zijn; circa 38.500 rijksmonumenten hebben waardevolle interieurs en interieurelementen. Op basis van bovenstaande cijfers is ook een berekening gemaakt van de verwachte verdeling van de interieurcategorieën over de twaalf provincies. Voor dit overzicht wordt verwezen naar de staafdiagrammen in hoofdstuk 5 [figuur 13].

PROGNOSE AANTALLEN PER CATEGORIE INTERIEURS NEDERLAND OP BASIS VAN NOORD-BRABANTSE PERCENTAGES

6.6 conditie interieurs in nederland

Zoals aangegeven in hoofdstuk 4 laten de resultaten van de inspectierapporten van de Interieurwacht van Monumentenwacht Brabant een beeld zien met in het algemeen de kwaliteit matig voor de verschillende onderdelen. Uiteraard met de aangegeven kanttekeningen ten aanzien van de resultaten van categorieën religieus erfgoed en de landhuizen en kastelen e.d.

Als indicatie voor de verwachte conditie van de interieurs in Nederland zijn alleen de resultaten van de regulier door de Interieurwacht Brabant geïnspecteerde interieurs genomen. Over een periode van tien jaren (sinds 2006) zijn deze interieurs namelijk regelmatig geïnspecteerd, zodat de rapporten een betrouwbaar beeld geven van de conditie van deze interieurs.

Uit de resultaten van deze inspecties door de Brabantse Interieurwacht blijkt dat geen van de interieurs van de geïnspecteerde categorieën op dit moment in een goede conditie verkeert.

Alleen de conditie van het interieur van de kerken is redelijk. Het feit dat de afgelopen decennia door het rijk, provincies en gemeenten veel in de instandhouding van de kerken is geïnvesteerd met een verbetering van de conditie tot gevolg, alhoewel er relatief weinig in de interieurs zelf is geïnvesteerd. Ook hebben kerkgenootschappen veel vrijwilligers die zich inzetten voor de instandhouding van deze kerken, hetgeen ook zijn effect heeft op de conditie. Een actieve en breed gedragen impuls heeft dus duidelijk zijn effect gehad.

Als gevolg van de jarenlange ervaring met de inspecties van deze interieurs is de gemiddelde conditie van de verschillende CBS-categorieën als maatstaf te hanteren voor de gemiddelde conditie van de verschillende typen interieurs in Nederland. Hierbij worden

de resultaten van de nieuw geïnspecteerde interieurs buiten beschouwing gelaten. Zoals eerder gesteld hebben de eigenaren van deze objecten vrijwillig ingestemd met de inspectie van hun interieurs en zijn het relatief korte inspecties geweest.

Naast het feit dat de gemiddelde conditie van de interieurs Matig tot Matig+ is, betekent ook

het ontbreken van de kennis over de aanwezigheid en de kwaliteiten van de interieurs (zoals geconstateerd door de Interieurwacht Noord-Brabant tijdens hun inspecties) een zorg voor de toekomst van de waardevolle interieurs in Nederland. Deze zorg geldt ook voor de onzekere toestand van de interieurs van met name de categorieën agrarisch en religieus erfgoed, alsmede de openbare gebouwen (raadhuizen) in heringedeelde of samengevoegde gemeenten. Uiteraard is ook het ontbreken van een adequate kennis over de condities van alle interieurs in Nederland een groot knelpunt.

Het ontbreken van kennis bij de eigenaren van de verschillende categorieën objecten betekent eveneens een gevaar voor de toekomst van de interieurs in deze objecten. Ook met de beste bedoelingen kan de kwaliteit van een interieur worden aangetast.

SNELHEID VAN VERVAL

Zoals in hoofdstuk 4 uiteengezet, zal, wanneer er niets wordt gedaan om de conditie van de waardevolle interieurs te bevorderen, over 10 jaar waarschijnlijk een behoorlijk aantal waardevolle en soms unieke interieuronderdelen verdwenen zijn. De omloopsnelheid van het gebruik van gebouwen is tegenwoordig zodanig versneld dat het veelvuldig wisselen van bestemmingen een groot gevaar voor de interieurs oplevert.

[figuur 15]

Prognose van het aantal in geheel Nederland te verwachten interieurs per categorie op basis van de percentages van de potentiële voorraad in de zeven Brabantse gemeenten. Totaal aantal van 61.842 verminderd met de aantallen monumenten van de CBS-categorieën 10 (weg- en waterwerken) & 13 (losse objecten) Aantal monumenten op basis van gegevens van de Erfgoedmonitor per 31-12-2015.

Een zeker verlies zal geaccepteerd moeten worden, net zo goed als elke restauratie van een monument het verlies van oorspronkelijke monumentale onderdelen met zich meebrengt. Echter, het verschil tussen wat verloren mag gaan en wat er zonder ingrijpen zal verdwijnen, kan alleen worden overbrugd door onder meer voldoende (extra) kennis, voldoende adviescapaciteit en uiteraard ook geld.

De rol van de eigenaar is hierbij cruciaal. De eigenaar ontbeert echter, zoals eerder geconstateerd, vaak voldoende kennis of is ervan overtuigd dat hij of zij goed bezig is. Soms is het verval zo sluipend dat een eigenaar zich er niet van bewust is of het niet ziet. Ook is hier de parallel met de bouwkundige inspecties van de Monumentenwacht te trekken. De inspectierapporten van de Monumentenwacht zijn meestal de aanleiding voor eigenaren om werkzaamheden te laten uitvoeren en zo de monumenten in een betere staat te brengen.

Reden om de mogelijkheid van het inspecteren van waardevolle interieurs hoog op de agenda te plaatsen. De Monumentenwacht inspecteert echter slechts een deel van alle monumenten en daarvan een zeer beperkt aantal interieurs. Van de geïnspecteerde interieurs door de Interieurwacht Brabant wordt ca 95% ook bouwkundig geïnspecteerd. Naast de Monumentenwacht zullen ook andere wegen moeten worden bewandeld om de eigenaren van waardevolle interieurs te bereiken en te stimuleren tot een betere of zelfs goede instandhouding van hun interieurs.

CONSERVERING EN RESTAURATIE

Goed onderhoud kan grote restauraties voorkomen of ten minste uitstellen. Dit geldt zowel voor de bouwkundige onderdelen van monumenten als voor de waardevolle interieurs of interieuronderdelen.

De eerste prioriteit voor interieurs dient dan ook de 'preventieve conservering' te zijn. Het nemen van goede maatregelen ten aanzien van een goed gebruik, lichtbelasting, klimaat en een goede bouwkundige schil in combinatie met een goede brand- en inbraakpreventie, levert op termijn de beste resultaten.

De tweede prioriteit is dan onderhoud of vervolgens conservering. Daar waar slijtage en aantasting hun werk hebben gedaan, zullen ingrijpendere acties moeten worden genomen om deze tot staan te brengen en waar nodig te verhelpen. Adequaat onderhoud en soms gedeeltelijke vervanging zijn dan de meest aangewezen acties.

Als laatste is er dan restauratie. Dit is echter het laatste redmiddel, aangezien restauraties altijd gepaard gaan met verlies van oorspronkelijk materiaal en hoge kosten.

FINANCIËN

De meeste eigenaren leggen de prioriteit bij het wind- en waterdicht houden van de buitenschil van hun monumenten. Daarna komen de interieurs eventueel aan bod en dan doorgaans nog maar ten dele.

Het inlopen van de achterstanden ten aanzien van de conservering van interieurs heeft de eerste prioriteit. Hierbij is het van belang dat deze achterstand op een eenvoudige en snelle wijze in kaart wordt gebracht. Een goed afgewogen integratie in het bestaande financieringssysteem is hierbij ook van belang (Zie ook hoofdstuk 7.3) Het gaat hierbij uiteraard om een sobere en doelmatige aanpak zodat onnodige vervanging van onderdelen onder het motto van 'we zijn nu toch bezig' en 'het is goedkoper om het nu mee te nemen' wordt voorkomen. Het is ook van belang dat terzake kundige partijen deze werkzaamheden uitvoeren.

Een planmatige en gefaseerde aanpak biedt goede mogelijkheden. De huidige Brim-methodiek kan hiervoor goede bouwstenen leveren. Weliswaar vallen waardevolle, nagelvaste interieuronder-

delen wel onder het Brim, maar krijgen deze nog te weinig aandacht c.q. prioriteit. Deze situatie is te vergelijken met die van het groene erfgoed. Voor deze categorie is sinds 2013 een bedrag afgezonderd in het Brim. Op basis van een duidelijk aangegeven methodiek kunnen eigenaren aanvragen indienen voor deze specifieke categorie monumenten. Een duidelijke lijst met 'groene' werkzaamheden die wel onder instandhouding vallen, biedt hiervoor duidelijkheid aan de eigenaar. Een vergelijkbare aanpak is voor interieurwerkzaamheden zeker ook mogelijk en aan te bevelen.

Eigenaren van woonhuismonumenten kunnen hun onderhoud in een fiscale regeling onderbrengen of via het NRF in een laagrentende lening. Onderhoud aan waardevolle interieuronderdelen welke onlosmakelijk onderdeel van het monument vormen zou hier ook onder moeten vallen. Voorlichting vanuit of in samenwerking met de Belastingdienst zal dit kunnen verduidelijken.

Op dit moment ontbreekt ook een specifieke voorlichting op het gebied van interieur in het voorlichtingsmateriaal van het NRF.

De methodiek van het Revolving Fund biedt ook een mogelijkheid om geld voor de instandhouding van waardevolle interieurs beschikbaar te stellen. Het NRF opereert al 30 jaar op deze wijze bij de financiering van restauraties. Veel provincies en gemeenten hebben dit voorbeeld gevolgd en hebben vaak in samenwerking met het NRF een eigen Revolving Fund opgezet. Het voordeel van een dergelijke financieringsvorm is dat de financiering op een planmatige en gefaseerde aanpak is gebaseerd.

In het geval van restauraties zijn de provincies verantwoordelijk, aangezien de restauratiegelden naar de provincies zijn gedecentraliseerd en de provincies deze gelden vaak zelf aanvullen met eigen geld. In overleg met het Interprovinciaal Overleg (IPO) zou bezien moeten worden hoe een gedeelte van de restauratiegelden ingezet kan worden voor de restauratie van waardevolle interieurs.

UITVOERINGSKWALITEIT

Een goede uitvoeringskwaliteit is van groot belang. Er zijn voor de uitvoering van sommige specialistische werkzaamheden maar weinig deskundige uitvoerende partijen. De stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM) stelt voor veel bouwkundige werkzaamheden een uitvoeringsrichtlijn (URL) op, maar de instandhouding van waardevolle interieurs is niet in één URL te vangen, aangezien het hier gaat om verschillende disciplines en vakgebieden. Wel is het van belang dat er kwaliteitseisen voor de instandhouding van waardevolle monumentale interieurs worden geformuleerd.

Het aantal deskundige marktpartijen dat deze werkzaamheden aan kan, is echter beperkt. Toch moet het mogelijk zijn met hen te overleggen over richtlijnen en een goede, gefaseerde aanpak.

[afb 21]

De onzekere toekomst van interieurs van agrarisch erfgoed. Fraaie woonkeuken van de boerderij Teeselink in Rietmolen (Gld). Interieur met onder meer nog aanwezige oorspronkelijke keitjesvloer, wandtegels en een in de wand ingebouwde kast en klok. (foto Beeldbank RCE).

[afb 22]

Stalgedeelte van de boerderij (foto Beeldbank RCE).

rapportage
onderzoek naar de conditie & voorraad van interieurs

Interieurs maken deel uit van de directe leefomgeving van de eigenaren / gebruikers. Als zodanig zijn ze onderhevig aan de smaak van de gebruikers en worden ze snel aangepast aan gebruikseisen of de 'eisen van deze tijd'. Eigenaren en gebruikers bepalen dan ook in belangrijke mate het voortbestaan. De Erfgoedwet wijst op de waardevolle rol van interieuresembles en regelt de opzet van een register. Reden waarom het meer dan ooit van belang is deze ensembles te herkennen en erkennen. Dit geldt evenzeer voor de voorraad aan historische interieurs als geheel. Interieuresembles maken echter nog geen 10% uit van de waardevolle interieurs. De overige 90% van de waardevolle interieurs en interieuronderdelen vallen ook onder de Erfgoedwet, maar komen niet in het register. Een goede communicatie hierover is dus van belang, evenals een vermelding in het panddossier van de desbetreffende monumenten.

Twee aspecten zijn in deze van belang. Enerzijds betreft het de beschikbaarheid van kennis van de voorraad aan interieurs en anderzijds de bewustwording van het belang van historische interieurbestanddelen. Dat betekent dat zowel overheden als eigenaren hun verantwoording nemen, maar ook de onderwijsinstellingen. Het is van groot belang dat eigenaren en beheerders op deskundige wijze worden ondersteund bij de complexe instandhouding van de uit velerlei facetten bestaande historische interieurs.

De resultaten van de deelonderzoeken in de zeven Brabantse monumentengemeenten illustreren dat de kennis bij de gemeentebesturen over de waardevolle historische interieurs in hun gemeente om uiteenlopende redenen zeer wisselend is. Deze redenen lopen uiteen van het ontbreken van kennis als gevolg van (te) weinig documentatie, een gebrek aan basiskennis, ambtenaren met pensioen, te weinig ambtelijke capaciteit tot herindeling en samenvoeging van gemeenten. Een vergelijkbaar beeld viel al eerder te constateren met betrekking tot de kennis over groene monumenten. Het beoordelen van wijzigingsplannen voor groene monumenten bleek voor veel ambtenaren lastig. Reden waarom in 2014 de steunpunten in samenwerking met de RCE een aantal bijeenkomsten hebben gehouden om de omgang met de categorie groene monumenten bij de ambtenaren en professionals beter onder de aandacht te brengen en uitleg te geven hoe met wijzigingsplannen voor deze monumenten moet worden omgegaan. Het interieur betreft ook een onderdeel van het cultureel erfgoed dat relatief onbekend is. Reden om te onderzoeken of een dergelijke serie bijeenkomsten als voor het groene erfgoed ook voor de interieurs kan worden georganiseerd.

Tevens blijkt uit de deelonderzoeken in de Brabantse gemeenten dat het Monumentenregister bij een behoorlijk aantal rijksmonumenten tekort schiet, in ieder geval ten aanzien van de interieurs. Het bijhouden van het register behoort tot de wettelijke taken van de RCE en het corrigeren van onjuistheden heeft een hoge prioriteit. Het register is echter in eerste instantie bedoeld ter identificatie van de monumenten en niet voor lange beschrijvingen. Reden waarom het Monumentenregister in de toekomst wordt omgebouwd naar een wettelijk/juridisch deel en een kennisdeel. Met name dit deel is bedoeld voor uitgebreide(re) beschrijvingen. Verschillende onderzoeken uit het verleden over de ambtelijke capaciteit en beschikbare kennis binnen gemeenten geven aan dat

het in dit rapport geschetste beeld in de rest van Nederland niet anders is, positieve voorbeelden uiteraard daar gelaten.

Ook de algemene kennis ten aanzien van de historische interieurs schiet tekort. Nu de aandacht voor de interieurs groeiende is, en mede als gevolg van de Erfgoedwet in een stroomversnelling is geraakt, komen er ook meer vragen van eigenaren los en dienen gemeenten in het kader van vergunningverlening en instandhouding afgewogen beslissingen te nemen. Een belangrijk knelpunt dat zich hier openbaart, is het feit dat de professionele aandacht voor waardevolle interieurs een jong kennisgebied is, zowel op het gebied van de waardering als conservering en restauratie. Veel huidige erfgoedzorgers hebben in hun opleidingen hier nauwelijks iets over meegekregen en ontbreken handboeken over uiteenlopende onderwerpen. Als gevolg van het ontbreken van voldoende kennis over waardevolle interieurs is er reden om zorgen te hebben over de toekomstige instandhouding van deze interieurs.

De interieurinspecties van Monumentenwacht Brabant en Monumentenwacht Limburg maken veel vragen los bij de eigenaren en leiden tot een dringende behoefte aan voldoende expertise op dit gebied. De interieurwachters kunnen in eerste instantie veel vragen beantwoorden, vervolgens is de gemeente aan zet als bevoegd gezag. Als laatste kunnen eigenaren contact opnemen met de RCE. Gemeenten kunnen dat uiteraard al veel eerder doen en hebben vaak al regelmatig overleg met de regioadviseurs en interieurspecialisten van de RCE.

De mensen met kennis van het historische interieur binnen de FGM en het Steunpuntennetwerk kunnen bij de ondersteuning van gemeenten zeker hun inbreng hebben. De RCE als kennisinstituut en aanjager van het kennisnetwerk met voldoende expertise en capaciteit is en blijft echter absoluut noodzakelijk. Zoals aangegeven in het Visie, Missie en Strategie document van de RCE, fungeert de RCE als spil en motor in het te verbeteren landelijke kennisnetwerk. Het succesvolle Interieurplatform dat twee keer per jaar georganiseerd wordt, geeft duidelijk aan hoe groot de behoefte is aan landelijke, gespecialiseerde kennisbijeenkomsten.

CONCLUSIE

Het is van belang dat een samenhangend en landelijk dekkend kennisnetwerk over de interieurs in Nederland beschikbaar komt. Alleen op die manier zal duidelijk worden wanneer iets wel of juist niet bijzonder is. Waar nodig zullen eigenaren en beheerders geholpen kunnen worden bij een goede instandhouding van hun interieurs of zal de vinger op de zere plek kunnen worden gelegd. Het uitbreiden van de kennis over de waardevolle historische interieurs is van groot belang. Het gaat hierbij niet alleen om kennis bij de overheden en professionals, maar ook om een groter bewustzijn bij de eigenaren, zowel over de waarde van hun historische interieurs als de wijze van omgaan met de interieurs.

Zoals eerder aangegeven, hebben de verschillende onderzoeken veel kennis opgeleverd, maar deze blijft tot nu toe beperkt tot het topje van de ijsberg en is ook niet systematisch gekoppeld. Juist de combinatie van de kennis, opgedaan bij de verschillende objecten, levert veel extra inzichten op.

De methodiek die toegepast is in de zeven Brabantse grote monumentengemeenten om een beter inzicht in de voorraad van waardevolle interieurs te krijgen, kan met een kleine investering veel inzicht opleveren. Het is dan ook aan te bevelen een dergelijke actie ook elders uit te voeren. Het gebruiken en combineren van de verschillende gegevens levert veel extra inzicht op. Een voorbeeld hiervan zijn de gegevens van de makelaarsite Funda. Deze gege-

vens die weliswaar maar tijdelijk zichtbaar zijn, blijken zeer waardevol. Het verdient aanbeveling om te bestuderen of de RCE in haar kennissystemen over rijksmonumenten de Funda-gegevens kan integreren.

Ook de methodiek die het Bureau Monumenten Amsterdam toepast, verdient navolging. Door op basis van binnengekomen aanvragen voor monumenten deze te bezoeken en qua ex- en interieur te beschrijven wordt veel kennis verzameld; niet alleen voor de desbetreffende gemeente, maar ook voor de eigenaren zelf.

De in hoofdstuk 2 genoemde projecten kunnen eveneens een waardevolle bijdrage leveren aan het invullen van nu nog aanwezige kennislacunes. Het afgesloten thematische project betreffende decoratieve interieurschilderingen, heeft veel voorheen onbekende informatie opgeleverd over deze groep kwetsbare interieuronderdelen.

Het voortzetten van dergelijke thematische onderzoeken kan bijdragen aan meer specifieke kennis betreffende het interieur en meer inzicht geven in de zeldzaamheid en waarde, maar ook in de wijze waarop de instandhouding kan worden bevorderd.

Andere inventariserende projecten zoals het project in Friesland leveren in een relatief korte tijd gebiedsdekkende informatie op over interieurs van niet alleen rijksmonumenten, maar ook van gemeentelijke monumenten en niet-monumentale objecten. Vanuit het gehele monumentenbestand bezien, is een nadeel van dit project dat alleen woonhuizen en boerderijen worden onderzocht. Een voordeel is dat de eigenaren en lokale gemeenschappen nauw betrokken zijn bij dit private initiatief.

Bij het project van de Stichting Historische Interieurs Amsterdam wordt een beperkte groep woonhuizen onderzocht, en wel alleen die objecten die van exceptioneel kunst- of interieurhistorisch belang zijn. Bovendien is er geen sprake van een systematisch onderzoek van alle wettelijke categorieën monumenten en niet-monumenten. Desalniettemin, doordat dit laatste onderzoek zich concentreert op de tot op heden weinig onderzochte categorie voor welgestelden en de hogere middenklasse gebouwde woonhuizen (herenhuizen en villa's), levert ook dit onderzoek wel zeer waardevolle informatie op.

Beide projecten dragen door de inzet van onder meer studenten en de RCE bovendien bij aan de opleiding van een nieuwe, broodnodige generatie deskundigen op het gebied van historische interieurs

De verschillende projecten kunnen ieder als voorbeeld en ter navolging dienen. Het is echter ook van belang om te onderzoeken of het mogelijk is projecten te initiëren waarbij de eigenaren een grotere dan wel centrale rol toebedeeld krijgen bij het verzamelen van de informatie. Natuurlijk is hierbij wel een belangrijke rol weggelegd voor een professionele begeleiding en centrale kennisbundeling.

Al deze projecten kunnen geleidelijk leiden tot een compleet beeld van de rijkdom aan historische interieurs in ons land. Belangrijk in deze is dat de betreffende kennis centraal gebundeld en gedeeld wordt.

7

7.1 inleiding

In dit hoofdstuk worden op basis van de kennis uit de eerdere hoofdstukken aanbevelingen gedaan ten aanzien van het beter in kaart brengen van de voorraad en conditie van de waardevolle interieurs in Nederland. Tevens zijn aanbevelingen opgenomen omtrent het verbeteren van de omstandigheden rondom de historische interieurs en het vergroten van de kennis ten aanzien van de interieurs. De aanbevelingen betreffen zowel de eigenaren en de overheden als de professionals.

In de aanbevelingen wordt enerzijds getracht aan te sluiten op bestaande structuren en netwerken en anderzijds gebruik te maken van 'best practices', welke voor een bredere toepassing in aanmerking komen.

De auteurs adviseren de Rijksoverheid de volgende aanbevelingen in volgorde van hoogste prioriteit:

1. Specifieke voorlichting over het feit dat ook interieurelementen onder de bescherming van de Monumentenwet c.q. Erfgoedwet vallen.(7.2)
2. Bevorder in overleg met de provincies en de provinciale Monumentenwachten de instelling van een landelijk dekkende Interieurwacht. (7.3)
3. Faciliteer een duidelijke financieringsmethodiek voor de instandhouding van interieurs binnen de bestaande subsidieregelingen.(7.4)
4. Stimuleer de gemeenten en provincies om analoog aan de onderzochte Noord-Brabantse gemeenten de voorraad interieurs in alle gemeenten inzichtelijk te krijgen.(7.2)
5. Bevorder het efficiënt opereren van een landelijk dekkend kennisnetwerk met betrekking tot erfgoed ten behoeve van eigenaren, overheden en professionals.(7.5)

Het geheel aan verdere aanbevelingen is als volgt geordend:

- 7.2 Voorraad;
- 7.3 Conditie;
- 7.4 Financiën
- 7.5 Kennis;
- 7.6 Opleiding;
- 7.7 Overige.

7.2

aanbevelingen voorraad

Specifieke voorlichting over het feit dat ook interieurelementen onder de bescherming van de Monumentenwet c.q. Erfgoedwet vallen.

Veel eigenaren en soms ook ambtenaren van gemeenten zijn er onvoldoende van op de hoogte dat alle zogenaamde bestanddelen van het monument, waaronder die van het interieur onder de bescherming van de Erfgoedwet vallen. Helaas verdwijnen hierdoor dagelijks waardevolle interieuronderdelen en wordt de voorraad kleiner. De historisch gegroeide uiteenlopende registeromschrijvingen en de perceptie hoe deze te duiden zijn hier mede debet aan.

Stimuleer de gemeenten en provincies om analoog aan de onderzochte Noord-Brabantse gemeenten de voorraad interieurs in alle gemeenten inzichtelijk te krijgen.

De gehanteerde methodiek biedt de mogelijkheid om met een beperkt budget een behoorlijk resultaat te krijgen. Uit de resultaten van het onderzoek in de zeven Brabantse gemeenten blijkt dat een ongeveer 21% van het potentiële interieurbestand overblijft waar (nog) niets van bekend is. Het verdient aanbeveling om te onderzoeken op welke wijze deze kennislacune kan worden ingevuld. Wellicht via de weg van geleidelijkheid, wanneer er bouwplannen voor deze objecten worden ingediend (vergelijk de methode die in Amsterdam is gehanteerd) of via een beperkte aanschrijving.

Afhankelijk van de grootte van de gemeenten zouden zij geassisteerd kunnen worden door de mensen met kennis van historische interieurs bij gemeenten van de Federatie Grote Monumenten Gemeenten (FGM) en het Netwerk Steunpunten Cultureel Erfgoed. Zowel binnen de FGM als het Steunpuntennetwerk is bij enkele mensen enige expertise op het gebied van historische interieurs beschikbaar. Deze kennis zou op afroep binnen beide netwerken ingezet moeten worden, omdat het niet realistisch is te verwachten dat deze kennis bij alle actoren op hetzelfde niveau te brengen is.

De FGM houdt regelmatig kennisbijeenkomsten voor hun ledengemeenten en het Steunpunten Netwerk doet in meerdere provincies hetzelfde voor de kleine(re) gemeenten. Door de bundeling van hun krachten en een geleidelijke aanpak, kunnen alle gemeenten worden geassisteerd bij het inzichtelijk maken van de voorraad potentiële interieurs in hun gemeente.

Een eerste aanpak is het opstellen van een totaaloverzicht van de waardevolle interieurs in alle gemeenten. Hierbij zijn een goede handleiding en begeleiding van de inventarisaties van belang om een behoorlijke kwaliteit mogelijk te maken. Dit betekent ook het investeren in mensen met een goede kennis van dit onderwerp.

De specialisten van de RCE zouden ten behoeve van de uitvoering een handreiking kunnen opstellen en beschikbaar zijn voor specifieke vragen.

Al deze gegenereerde gegevens dienen ook zodanig te worden opgeslagen dat ze goed toegankelijk zijn voor betrokken partijen. Onderzocht dient te worden op welke wijze en waar deze gegevens opgeslagen kunnen worden. De RCE heeft de ambitie een informatiesysteem waardoor de kennis over interieurs gemakkelijk kan worden ontsloten.

Stimuleer dat in alle provincies inzicht wordt verkregen in de voorraad interieuresembles, zodat helder wordt waar deze zich bevinden en er adequaat kan worden gereageerd bij herbestemmingen.

Aan de ene kant zijn het interieuresembles in kerken, kastelen, landhuizen, raadhuizen en woonhuizen e.d. en aan de andere kant zijn het ensemble-objecten, die van belang zijn voor het productieproces in industrieel erfgoed. Ook kunnen het werktuigen betreffen die noodzakelijk zijn om machinerieën aan de gang te houden. Met name de ensembles in de categorieën monumenten die in een herbestemmingstraject terecht komen, zijn het meest kwetsbaar.

De Limburgse projecten voor de Kerken en Kastelen zullen voor Limburg het benodigde inzicht gaan opleveren. In overleg met de Provincies kan worden gezien of dergelijke projecten ook in de andere provincies opgezet zouden kunnen worden.

Hierbij is het ook van belang het industriële erfgoed in de onderzoeken mee te nemen. Het interieur, zowel nagelvast als roerend, staat bij herbestemming van deze objecten zwaar onder druk en is zo verdwenen, zoals in **hoofdstuk 2** al is aangegeven. Veel industrieel erfgoed betreft nog slechts het casco; alle onderdelen van het productieproces zijn dan verdwenen. Ook is het een feit dat veel waardevol industrieel erfgoed uit de jaren vóór 1940 geen beschermde status heeft.

Onderwerp de resultaten van het onderzoek in de zeven Brabantse gemeenten aan een steekproef om een goede uitvoering in andere gemeenten te faciliteren.

Het Rijk was de opdrachtgever van het onderzoek in de zeven grote monumentengemeenten in Brabant. Het is dan ook logisch dat het Rijk het initiatief neemt tot de steekproef. De gegevens kunnen dan in de Erfgoedmonitor worden opgenomen.

Opzet is om te controleren of er inderdaad aanwezig is wat volgens de gegevens aanwezig zou moeten zijn. Is het echt een ensemble, zijn er inderdaad enkele interieuronderdelen aanwezig of is er werkelijk niets aanwezig?

Hierbij zou gebruik gemaakt kunnen worden van de opgedane kennis en expertise bij het project Friese interieurs. Voor wat betreft dit laatste project is de inzet van vrijwilligers van belang. Het gaat hier met name om de inzet van studenten van de opleidingen kunst- en architectuurgescheidenis en de opleiding tot bouwhistoricus, evenals pas afgestudeerden met een dergelijke achtergrond. Dit biedt de mogelijkheid om tegen relatief geringe kosten de interieurs in beeld te krijgen. Bij zowel het project van zowel de Friese interieurs als dat van de Stichting Historische Interieurs Amsterdam wordt hier gebruik van gemaakt. Hierdoor is er sprake van een tweeledig resultaat, waardoor enerzijds de kennis over historische interieurs toeneemt en anderzijds hierdoor wordt bijgedragen aan een groep van toekomstige historisch interieurspecialisten.

Zoals in **hoofdstuk 2** is gesteld verdient het bovendien aanbeveling om te onderzoeken of het mogelijk is projecten te initiëren waarbij de eigenaren een grotere dan wel centrale rol toebedeeld krijgen bij het verzamelen van de informatie. Ook hier is het resultaat tweeledig. Naast de verzamelde informatie over historische interieurs, dragen dergelijke projecten ook bij aan de bewustwording bij eigenaren ten aanzien van het belang van hun interieurs. Tevens bieden zij de mogelijkheid kennis te delen met eigenaren aangaande de instandhouding van hun interieurs.

De potentiële voorraad interieurs kan beter inzichtelijk worden gemaakt door een verwachtingskaart voor de voorraad interieurs op te stellen.

Vergelijkbaar met de bouwhistorische verwachtingskaarten die in veel gemeenten worden gehanteerd, is een interieurhistorische verwachtingskaart een waardevol instrument om inzichtelijk te maken waar men belangrijke historische interieurs kan verwachten. Deze kaart geeft dus aan op welke plaatsen waardevolle interieurs aan-

wezig zijn of verwacht kunnen worden. Het grootste belang van een dergelijke kaart is dat al in een vroeg stadium bij planvorming rekening kan worden gehouden met de aanwezigheid van interieurhistorische waarden. Ook kunnen deze als inspiratiebron dienen voor te ontwikkelen plannen.

Het initiatief hiertoe ligt bij de gemeenten, maar kan met kennis van het Rijk worden gefaciliteerd.

Stimuleer gemeenten om bij de beoordeling van (ver)bouw- en restauratieplannen de interieurs van de monumenten te bezoeken, te documenteren en te beschrijven.

Het Project Historische Interieurs Amsterdam Centrum - waarbij alle interieurs van de objecten waarvoor een bouw- of herstelplan wordt ingediend, worden bezocht en beschreven – heeft in de afgelopen 14 jaar via de weg van de geleidelijkheid al meer dan 1400 beschrijvingen van interieurs opgeleverd. Deze kennis over de waarde en de omvang van de interieurs is in een centrale database opgenomen en is beschikbaar voor belanghebbenden van de gemeente. Deze beschrijvingen zijn ook aan de eigenaren gegeven, zodat ook zij op de hoogte zijn van de waarde en het belang van hun interieurs. Het zou zeer waardevol zijn als deze informatie bij verkoop van een monument ook wordt doorgegeven aan de nieuwe eigenaar. Dit gebeurt op dit moment helaas nauwelijks en vraagt om een stimuleringsactie. Indien andere gemeenten dezelfde werkwijze zouden volgen bij alle soorten monumenten, betekent dit een aanzienlijke vergroting van de kennis van de historische interieurs in Nederland.

Bevorder fundamenteel onderzoek naar aspecten van de voorraad en condities van interieurs.

[afb. 23]

Eén van de belangrijkste interieurs in Nederland uit de wederopbouwjaren is dat van het Provinciehuis in Arnhem, dat beschouwd kan worden als een 'Gesamtkunstwerk' waar meer dan 20 beeldend kunstenaars bij betrokken zijn geweest. Het gros van de waardevolle interieurs uit deze periode is echter slechts ten dele bekend (Foto Beeldbank RCE).

Zie voor deze aanbeveling 7.5 Aanbevelingen opleidingen.

7.3 aanbevelingen conditie

Bevorder in overleg met de provincies en de provinciale Monumentenwachten de instelling van een landelijk dekkende Interieurwacht.

De resultaten van de aanwezigheid van een Interieurwacht bij de provinciale Monumentenwachten in Noord-Brabant en Limburg, geven aan dat deze expertise de kennis over en de instandhouding van de geïnspecteerde interieurs vergroot. Wanneer elke provinciale Monumentenwacht over een interieurwacht zou beschikken, betekent dit dat via de weg van de geleidelijkheid van de periodieke inspecties per provincie de kennis over en de conditie van deze interieurs wordt verkregen. Wel gaat het hier om zowel rijks- als gemeentelijke monumenten, evenals provinciale monumenten in een klein aantal provincies.

De aanwezigheid van meer Interieurwachten in Nederland zal betekenen dat er ook meer vragen van eigenaren en gemeenten zullen loskomen. Op zich een goede zaak, want dit betekent immers dat de zorg voor monumentale interieurs in het primaire aandachtsveld van de maatschappij komt.

Voor geheel Nederland betekent dit onder gebruikmaking van de cijfers van de Monumentenwacht dat de interieurs van de objecten van in totaal ca. 20.000 abonnees geïnspecteerd kunnen worden. (NB Dit betreft zowel rijks- en gemeentelijke als provinciale monumenten. Volgens de cijfers van de Erfgoedmonitor (gegevens 2013) worden er op dit moment jaarlijks ca. 6.000 rijksmonumenten door de bouwkundige Monumentenwacht geïnspecteerd. Dit betreft een deel van het totaal aantal abonnees, aangezien niet elk object jaarlijks wordt geïnspecteerd.)

Op deze wijze wordt bovendien uiting gegeven aan het voornemen van minister Plasterk in zijn MoMo-beleidsbrief van 2009, waarin hij aangeeft een landelijke dekking van de Interieurwacht te zullen onderzoeken. Ook komt dit tegemoet aan de aanbevelingen van onder meer 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed, de publicatie 'Landelijke interieurwacht, een publieke zaak?' uit 2010 en 2012 Jaar van de Historische Buitenplaats, waarin ook de aanbeveling wordt gedaan een landelijke Interieurwacht op te zetten. Ook vanuit de optiek van integrale erfgoedzorg en werkgelegenheid zal een uitrol van de Interieurwacht veel effect sorteren: de interieurwacht is in veel gevallen immers een poortwachter voor een langdurig proces, waarbij niet zelden in een vervolgstadium ook professionals worden ingehuurd.

Naast de steun van de provincies is ook de steun van het Rijk van belang om een landelijk dekkende Interieurwacht mogelijk te maken. Dit is het ideaalbeeld. De werkelijkheid kan weerbarstiger zijn en daarom zal een landelijk dekkende Interieurwacht gefaseerd tot stand moeten komen. In de tussentijd zouden de aanwezige en de nieuw geformeerde Interieurwachten wellicht hand- en spandiensten kunnen verrichten in die provincies die nog geen Interieurwacht hebben of bezig zijn een Interieurwacht in te stellen. Monumentenwacht Groningen geeft aan al op deze manier te werken. Op deze wijze ondersteunt het aanwezige netwerk het grotere geheel.

In verband met de snelheid om de kennis over de interieurs en hun conditie te verkrijgen, wordt voorgesteld de huidige methodiek van de interieurwachten van Noord-Brabant en Limburg ook voor de rest van Nederland te hanteren. Een brede kennis van de aanwezigheid van de interieurs en hun conditie is op dit moment belangrijker dan een specifieke waardering van de diverse onderdelen.

Combineer de bezoeken in de provincie Groningen aan de beschadigde rijksmonumenten met een korte inventarisatie van het interieur zodat deze waarden ook inzichtelijk gemaakt kunnen worden.

In de provincie Groningen wordt een Strategisch Plan voorbereid om de schade aan de gebouwen als gevolg van de aardbevingen inzichtelijk te maken en herstelplannen voor te bereiden. Uit de laatste gegevens blijkt dat ca 80% van de rijksmonumenten in de provincie schade heeft opgelopen. Over de omvang van de schade aan gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden is op dit moment minder bekend.

Aangezien al deze rijksmonumenten ten behoeve van het in kaart brengen van de schade en het opstellen van herstel- en versterkingsplannen moeten worden bezocht, is dit een kans om ook de interieurs in kaart te brengen. Immers, de interieurs maken onlosmakelijk deel uit van de monumenten en zijn onderdeel van het herstelplan. Indien het onmogelijk c.q. onwenselijk is een extra deskundige deel te laten nemen aan deze bezoeken, kan de RCE wellicht een handreiking voor de bezoekers aan deze objecten opstellen. Op deze wijze kan een groot deel van de historische interieurs in de provincie Groningen in beeld gebracht worden.

Bevorder het opstellen van handreikingen en cursussen voor eigenaren en beheerders.

Tot 2012 organiseerde de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland (SKKN) periodiek cursussen voor vrijwilligers van religieuze gebouwen en voorzag daarmee in een duidelijke behoefte. Helaas bestaat deze organisatie niet meer. De cursussen worden dan ook niet meer gegeven, maar de behoefte bestaat nog steeds.

De Interieurwacht organiseert sinds 2006 enigszins vergelijkbare cursussen. Deze cursussen zijn ook bedoeld voor de vele vrijwilligers die bij verschillende monumentencategorieën betrokken zijn. Deze cursussen zijn doorgaans heel pragmatisch opgezet en concentreren zich op het dagelijks onderhoud en het vroegtijdig signaleren van problemen.

Het is de moeite waarde om in overleg met de Interieurwacht te bezien of deze praktische cursussen uitgebouwd en ook in andere provincies gegeven kunnen worden. Dit zou in ieder geval een taak van een landelijk dekkende Interieurwacht zijn om dit initiatief op te pakken. In de publicatie 'Binnenste Buiten' wordt ook de aanbeveling gedaan een handboek voor beheerders van interieurs samen te stellen. In Gelderland heeft de Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen het handboek 'Housekeeping' (op basis van de werkwijze van de National Trust in Engeland) opgezet voor hun beheerders en vrijwilligers. Ook op enkele andere locaties in Nederland is dit het geval.

Op gemeentelijk niveau kunnen de FGM en het Steunpuntennetwerk een beperkte bijdrage leveren door de bij deze organisaties aanwezige kennis beschikbaar te stellen ten behoeve van het grotere geheel.

7.4 aanbevelingen financien

Faciliteer een duidelijke financieringsmethodiek voor de instandhouding van interieurs binnen de bestaande subsidieregelingen.

Alhoewel het onderhoud en de restauratie van beschermde interieuronderdelen al is opgenomen in de bestaande subsidieregelingen zoals het Brim, is de conditie van de interieurs toch nog maar Matig+. Subsidie wordt doorgaans alleen aangevraagd voor de instandhouding van het casco, de buitenste schil. Het huidige systeem wordt dus nog weinig ingezet voor de instandhouding van interieurs. Enerzijds kan dit te maken hebben met het geven van de prioriteit aan het wind- en waterdicht houden van de schil, anderzijds met de onbekendheid met de mogelijkheid het subsidie ook voor de instandhouding van nagelvaste interieuronderdelen aan te wenden. Het opstellen van een lijst subsidiabele werkzaamheden aan het interieur kan hier duidelijkheid scheppen. Een dergelijke lijst is vergelijkbaar met de lijst subsidiabele werkzaamheden voor de instandhouding van groene monumenten, welke sinds kort in het Brim is opgenomen. In aanvulling hierop is het sterk aan te bevelen om, analoog aan de reservering van een bedrag in het Brim voor de instandhouding van groene monumenten (sinds 2013), een bedrag binnen het Brim af te zonderen voor de instandhouding van waardevolle interieuronderdelen, zodat binnen één aanvraag geld voor de instandhouding van het casco en het interieur kan worden aangevraagd. Pas sinds de groene monumenten een duidelijker positie kregen in het Brim, een bedrag werd afgezonderd ten behoeve van de instandhouding van de groene monumenten en er helderheid is geschapen over welke werkzaamheden onder welke regeling vallen, wordt er op grotere schaal subsidie aangevraagd voor de groene monumenten. De interieurs zijn echter geen aparte categorie monumenten zodat de BRIM-aanvraag zowel voor het casco als het interieur als onderdeel van het casco moet worden aangevraagd.

Ten aanzien van de restauratie van waardevolle interieurs is het aan te bevelen om in overleg met IPO te bezien of een gedeelte van de restauratiegelden, welke beheerd worden door de provincies, ingezet kunnen worden voor de restauratie van interieurs. Natuurlijk is het daarbij van groot belang dat de werkzaamheden door ter zake kundige partijen worden uitgevoerd. De Interieurwacht zou in de begeleiding van de werkzaamheden een rol kunnen betekenen.

De groeiende belangstelling voor de interieurs zal ook betekenen dat er meer interesse komt om de interieurs in een goede conditie te brengen en te houden. Een goede financieringsmethodiek zal dit faciliteren.

Overleg met het NRF om te komen tot een uitbreiding van hun financieringsproducten ten behoeve van de instandhouding van waardevolle interieurs.

Een andere mogelijkheid om geld voor de instandhouding van waardevolle interieurs beschikbaar te stellen is de methodiek van het Revolving Fund. Het NRF opereert al 30 jaar op deze wijze bij de financiering van restauraties, zodat dit algemeen bekend is als een goede manier van financieren. Het voordeel van een dergelijke financieringsvorm is dat de financiering op een planmatige en gefaseerde aanpak is gebaseerd.

Veel provincies en gemeenten hebben dit voorbeeld gevolgd en hebben veelal in samenwerking met het NRF een eigen Revolving Fund opgezet.

Eigenaren van woonhuismonumenten kunnen hun onderhoud in een fiscale regeling onderbrengen of via het NRF in een laagrentende lening. Onderhoud aan waardevolle interieuronderdelen welke onlosmakelijk onderdeel van het monument vormen, zou hier dus ook onder moeten vallen. Voorlichting vanuit het NRF en in samenwerking met de Belastingdienst kan hier meer publiciteit aan geven. Dit betekent ook een uitbreiding van de voorlichtingsbrochures van NRF en Belastingdienst met informatie over de instandhouding van interieurs.

Stel eenmalig gelden beschikbaar als stimulans voor eigenaren om een nulmeting van hun historische interieurs te laten uitvoeren.

Uit de resultaten van de rapporten van de Interieurwacht in Noord-Brabant en Limburg blijkt dat deze rapporten door het merendeel van de eigenaren positief wordt ontvangen (**zie de resultaten van het onderzoek Binnenste Buiten alsmede onderzoek Interieurwacht een publieke zaak**). Ook vergroten deze rapporten de bewustwording en de kennis bij eigenaren, zodat zij hopelijk eerder een deskundige zullen inschakelen bij onderhoud en herstel van deze interieurs. In de Memorie van Toelichting op de Erfgoedwet staat dat interieurs een betere bescherming zullen krijgen, niet door extra regelgeving of wetteksten, maar door betere informatie en kennis.

Het vergroten van het bewustzijn van de waarde van de interieurs en draagvlak voor de instandhouding hiervan dient een hoge prioriteit te hebben. Indien de systematiek van de rapporten van de Interieurwacht wordt gevolgd, kan met een relatief klein bedrag per rapport veel worden bereikt. De Monumentenwachten zijn met name een provinciale verantwoordelijkheid, maar het Rijk zou het initiatief kunnen ondersteunen met een stimuleringsubsidie.

Uit de resultaten van meerdere projecten zoals beschreven in **hoofdstuk 2** en de bijbehorende bijlage blijkt dat eigenaren / beheerders het interieur meer gaan waarderen en er zorgvuldiger mee omgaan als ze beter weten hoe bijzonder het eigendom is dat ze beheren. Tevens is naar voren gekomen hoe kwetsbaar het interieur is en dat door middel van preventieve conservering de levensuur ervan aanzienlijk te verlengen is.

Bevorder het efficiënt opereren van een landelijk dekkend kennisnetwerk met betrekking tot erfgoed ten behoeve van eigenaren, overheden en professionals.

De verschillende themajaren hebben alle aangegeven dat een landelijk dekkend kennisnetwerk van groot belang is voor de eigenaren van monumenten. Ook het succesvolle interieurplatform dat tweemaal per jaar wordt georganiseerd en door de RCE wordt gefaciliteerd, blijkt in een grote behoefte te voorzien bij zowel professionals en eigenaren. Een netwerk heeft bovendien als voordeel dat niet iedereen alles hoeft te weten, maar dat wel bekend moet zijn waar bepaalde kennis voorhanden is.

Ook de Raad voor Cultuur in zijn advies 'Van Statisch naar dynamisch' geeft aan dat een goed kennisnetwerk voor de gehele keten van de instandhouding van monumenten noodzakelijk is. Dit geldt dan uiteraard ook voor de interieurs als onlosmakelijk onderdeel van monumenten. (**Van Statisch naar dynamisch: aanbevelingen p 22 en 23**: De raad adviseert de afstemming van de verschillende partijen en initiatieven te verbeteren om zo tot een effectievere en efficiëntere ondersteuning voor eigenaren te komen; de raad adviseert de minister om in dialoog met de monumentensector te verkennen hoe de onderlinge samenwerking, kennis en ondersteuning in de sector kunnen worden bevorderd.)

Er wordt al veel samengewerkt en kennis gedeeld, maar dit kan meer gestructureerd en efficiënter.

Ten behoeve van de gemeenten zijn naast de RCE en de provincies ook de FGM en het Steunpuntennetwerk actief. Bij de laatste twee organisaties worden inmiddels de eerste stappen gezet voor een betere samenwerking om op deze wijze alle gemeenten te kunnen bedienen.

De digitale infrastructuur van de RCE heeft de potentie om hier een grote rol in te spelen, evenals de verschillende websites van de RCE en de vele platformbijeenkomsten die daar plaatsvinden.

Het is van groot belang dat de kennis die is vergaard op de website van 'Behoud van binnen' niet verloren gaat sinds de website per 1 april 2016 uit de lucht is gegaan. Deze site heeft zijn sporen op het gebied van de instandhouding van interieurs verdiend, zodat het een verlies voor de eigenaren van interieurs zou betekenen als deze kennis niet meer raadpleegbaar is. Opname van deze kennis in de nieuwe website **www.monumentaleinterieurs.nl** is dan ook van groot belang. Deze website is opgezet als middel voor een dialoog. De rol van de RCE als landelijke aanjager en 'facilitator' is essentieel in het erfgoedstelsel, zeker op het kennisterrein van het interieur, een terrein waar de universiteiten (nog) nauwelijks een rol spelen.

Het interieurprogramma van de RCE zet al wel in op het bevorderen van de kennis en het opheffen van de kennislacunes over interieurs ten behoeve van een betere positionering binnen het onderwijs en de erfgoedsector.

Initieer een centraal informatiesysteem van alle uitgevoerde onderzoeken op het gebied van erfgoed, zodat een overzicht ontstaat van alle beschikbare kennis, met het interieur als speciaal aandachtsgebied.

In Nederland zijn veel advies- en onderzoeksbureaus actief, evenals andere organisaties zoals de provinciale welstands- en monumentenorganisaties en de erfgoedhuizen. Door deze spelers in het veld worden veel bouw- en cultuurhistorische onderzoeken uitgevoerd in rijks- en gemeentelijke monumenten, waarbij veel kennis in rapport-

ten belandt. Ook worden veel objecten ten behoeve van plaatsing op gemeentelijke c.q. provinciale monumentenlijsten beschreven. Deze kennis is echter niet gekoppeld.

Idealiter zou al deze inhoudelijke kennis digitaal gekoppeld moeten worden. Wellicht is het nog in te richten kennisdeel van het Monumentenregister van de RCE hiervoor een goed medium.

Een eerste begin van het koppelen van de kennis zou een informatiesysteem zijn waarin van alle onderzoeks- en adviesbureaus etc. een overzicht opgenomen is van alle uitgevoerde onderzoeken per adres of regio.

Helaas zijn niet alle onderzoeken digitaal beschikbaar, maar het zou al een stap vooruit zijn wanneer bekend is welke onderzoeken op welk adres of in welke regio zijn uitgevoerd. Het inrichten van een dergelijk overzicht is niet af te dwingen, maar vanwege het nut voor het algemeen zou dit toch niet op grote tegenstand moeten stuiten. Ook de kennis aanwezig bij belangenverenigingen zoals molenstichtingen, kastelenstichtingen e.d. en niet te vergeten de gemeentelijke erfgoedzorgers, de gemeentelijke bouwhistorici en waterschappen zou in dit register opgenomen moeten worden. Bij al deze spelers in het erfgoedveld is een schat aan kennis aanwezig.

Het onderbrengen van een dergelijk centraal informatiesysteem bij de RCE lijkt het meest logisch, omdat dit dan ook gekoppeld kan worden aan het kennisnetwerk van de RCE. Wellicht dat het samenwerkingsproject MonumentenKennis hier een rol in zou kunnen vervullen. Een centraal overzicht draagt naast een vergroting van de kennis ook bij aan de verbreding van het draagvlak voor de instandhouding van het erfgoed.

In dit kader dient ook de kennis die in de hoofden van vele deskundigen aanwezig is te worden genoemd. Niet alleen is dit kennis die lastig te inventariseren is, maar deze kennis is ook kwetsbaar. Wanneer een dergelijke deskundige met pensioen gaat of voortijdig een ongeluk krijgt, is deze kennis verdwenen. Helaas wordt maar al te weinig van deze kennis door de mensen zelf vastgelegd onder druk van het werk. Deze kennis is echter wel belangrijk.

Wellicht via een onderzoeksopdracht onderzocht kan worden hoe deze kennis kan worden geregistreerd voordat het 'te laat' is.

7.6

aanbevelingen opleidingen

Stimuleer het opleiden van gekwalificeerde interieurwachten evenals nascholing.

De Interieurwachten kunnen worden gezien als de 'huisartsen' voor het interieur. Op dit moment zijn er slechts twee provinciale Interieurwachten. Wanneer de vraag naar interieurinspecties verder groeit, zal ook binnen de provincies Noord-Brabant en Limburg de capaciteit onvoldoende zijn. Wanneer een landelijke interieurwacht tot de mogelijkheden gaat behoren, zal het capaciteitsprobleem nog nijpender worden.

Wanneer er voldoende 'huisartsen' zijn, kan er adequaat op vragen van eigenaren worden gereageerd en kunnen snel en deskundig adviezen worden gegeven ten behoeve van de instandhouding van de interieurs. Indien nodig kan worden verwezen naar de specialisten oftewel de restauratoren.

Hierbij is het ook van belang dat bestaande interieurwachten periodiek op bijscholingscursussen gaan om op de hoogte te blijven van de laatste ontwikkelingen op hun vakgebied.

De RCE kan hierin door de aanwezige expertise een rol spelen.

Stimuleer bij de universitaire en HBO-opleidingen fundamenteel onderzoek naar de interieurs.

De huidige opleidingen sluiten vaak niet aan bij vraag van het veld. Op wetenschappelijk niveau zijn de opleidingen van bouwkunde en architectuurgeschiedenis van belang voor de monumentenzorg. Kunst- en architectuurhistorische opleidingen stimuleren onderzoek naar klassieke richtingen zoals schilderkunst, moderne kunst, beeldhouwkunst, de bouwgeschiedenis van bijzondere gebouwen e.d., terwijl er juist veel behoefte is aan onderzoek door studenten naar interieurs; dit geldt ook voor promotieonderzoek.

De algemene erfgoedopleiding van de Reinwardt Academie (HBO) heeft een specialisatie 'beheer en behoud' en laat de studenten van deze specialisatie beperkt met het thema interieurs kennismaken. Een verdieping ten aanzien van dit onderwerp zal zeker in een behoefte voorzien.

Het bevorderen van meer fundamenteel onderzoek naar aspecten van de voorraad en conditie van interieurs, is voor de toekomst van het bestand aan historische interieurs van essentieel belang.

De voorraad is namelijk zoals al eerder is geconstateerd zowel kwantitatief als kwalitatief niet in beeld. De in **hoofdstuk 2** genoemde projecten ten aanzien van interieurschilderingen, de Amsterdamse projecten en het Friese project, hebben interieurs aan het licht gebracht die tot op heden niet bekend waren. Dit vraagt om een bewuste samenwerking met de Nederlandse universiteiten en andere opleidingsinstituten. Dit onderzoek kan zich zowel richten op specifieke perioden als aspecten betreffende de afwerking als van het interieur. Voor wat betreft het eerste kunnen onder meer de naoorlogse interieurs worden genoemd, in het bijzonder die uit de Wederopbouwperiode (1940-1965). Inmiddels is er volop aandacht voor dit onderwerp binnen het onderzoeksprogramma **Erfgoed van de Moderne Tijd** van de RCE. Ook is er binnen het project **Moderne Interieurs** binnen het Interieurprogramma aandacht voor deze periode. De van rijkswege beschermde objecten betreffen slechts het topje van de ijsberg. Veel interieurs uit deze periode, inclusief de in openbare gebouwen aanwezige monumentale architectonisch gebonden kunst van de hand van tal vooraanstaande kunstenaars, zijn inmiddels verdwenen of dreigen in hoog tempo ongekend te verdwijnen. Uit de door het Gelders Genootschap in Gelderland uitgevoerde gemeentelijk inventarisaties van architectuur uit de wederopbouwjaren, is gebleken dat er geen periode in de geschiedenis is waarin al na enkele decennia moet worden geconstateerd dat grote delen van de aanwezige historische interieurs niet meer of nog slechts ten dele aanwezig zijn.

Ten aanzien van het tweede aspect is het van belang het onderzoek betreffende de decoratieve interieurschilderingen in Nederland alsnog af te ronden. Ruim 500 interieurs met mogelijk nog aanwezige interieurschilderingen zijn in het kader van dit belangrijke project niet onderzocht, waardoor er sprake is een incompleet beeld.

Hetzelfde geldt voor de conditie van de interieurs. Ook deze is onvoldoende in beeld en wordt met name inzichtelijk gemaakt door de rapporten van de Interieurwacht.

Tenslotte wordt aanbevolen kennislacunes op het gebied van historische interieurs nauwkeurig in beeld te brengen, opdat in de toekomst een prioritering kan plaatsvinden ten aanzien van de meest urgente onderwerpen.

7.7

aanbevelingen overige

Stimuleer een goede communicatie zowel binnen het erfgoedveld als richting eigenaren / beheerders.

Een goede communicatie met de eigenaren van monumenten is van groot belang. Eigenaren worden door alle actoren in het erfgoedveld, zoals het Rijk, de gemeenten, de Monumentenwachten en het Nationaal Restauratie Fonds, van informatie voorzien. Door de veelheid van websites, nieuwsbrieven en andere communicatiemiddelen is het lastig voor eigenaren om 'door de bomen het bos nog te zien'. Een betere afstemming van al deze middelen is dan ook van belang. De Erfgoedmonitor speelt hier al op in door naast de gegevens over de rijksmonumenten nu bijvoorbeeld ook gemeentelijke monumentenlijsten te monitoren. Een vervolg waarbij gegevens over waardevolle interieurs in Nederland ook worden meegenomen is dan ook logisch.

BIJLAGE: LITERATUUR & BRONNEN

B

Van object naar samenhang. De instandhouding van ensembles van onroerend cultureel erfgoed, Rapport van de werkgroep Onroerend/Roerend Erfgoed opgesteld in opdracht van het Directeurenoverleg Cultuurdiensten, Zeist/'s-Gravenhage/Amsterdam 2004. Te downloaden via www.kennisbankherbestemming.nu/kennisdossiers/interieur/wet-en-regelgeving pp. 19-48).

Bergvelt, E., F. van Burkom en K. Gaillard red., **Van Postmodernisme tot Neorenaissance. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs**, Rotterdam 1996.

Bogers, E., **Herkennen is waarderen. Kwalitatief onderzoek naar de voorraad en conditie van waardevolle rijksmonumentale interieurs**, Amersfoort 2015.

Burkom, Frans van, e.a., **Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld**, Amsterdam/Zwolle 2001.

Crols, R.J.A. en G.J.M. Derks, 'Nieuwe Rijksmonumenten in Gelderland 1850-1940. Het Monumenten Selectie Project (MSP) nader beschouwd', in: **Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre 2001. Historisch Jaarboek voor Gelderland. Deel XCII** (dl 92), Arnhem 2001, p.210-251.

Fock, C.W., **Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900**, Zwolle 2001.

Huys Janssen, P. en D. Basart, **'Wonen in Arcadië. Het interieur van Nederlandse kastelen en buitenplaatsen'**, Den Bosch/Zwolle 1998.

Kleijn, H.C.M. red., **Interieurs belicht**, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Zwolle 2001.

Koldewij, E., **Verkenning van de stand van zaken op het gebied van de historische binnenruimte**, Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis, maart 1996.

Koldewij, E., H. Schuit en A. Stens red., **Landelijke interieurwacht, een publieke zaak?**, Amersfoort 2010.

Koldewij, E., **Interieurs bij de RCE: de opkomst van vakspecialisme**, Interne notitie RCE, Amersfoort januari 2016.

Laan, B., 'Hoe veilig is het beschermde interieur in Nederland', in: **Jong Holland**, 1998, nr. 3, pp. 5-10.

Laan, B., **Jaarboek Cuypersgenootschap 2000. Achter gesloten deuren. Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1950**, Rotterdam 2000.

Laan, B. en A. Westra, **Amsterdamse interieurs. Huizenportretten 1875-1945**, Amsterdam 2009.

Laan, B. en E. Koldewij e.a., **Wonen in een monumentaal huis**, Amsterdam 2012.

Schuit, H. red., **Behoud van binnen: preventieve conservering van interieurs**, Amersfoort/Zwolle 2013.

Rapporten Monumentenwacht Noord Brabant

Informatie over het project 'Historische Interieurs in Amsterdam', telefonische interview op 29-02-2016 en emailcontact op o.a. 03-02-2016.

Kastelenproject Limburg – informatie via drs. Th. Oberndorff, Huis voor de Kunsten in Roermond

Kerkenproject Limburg – informatie via drs Th. Oberndorff, Huis voor de Kunsten Roermond en '**Projectplan voor behoud en beheer van het Limburgs religieus kunstbezit, december 2015**'

Monumentenwacht Gelderland – informatie via directeur dhr. E. van der Grijp

Monumentenwacht Groningen – informatie mevr. C. Boer

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en wetenschap, november 2009

Beleidsbrief MoMo, Modernisering Monumentenzorg
Link naar website: www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2009/10/01/bijlage-a-deel-1-beleidsbrief-modernisering-van-de-monumentenzorg

Gemeente Amsterdam, Monumenten en Archeologie/stadsdeel Centrum

Project Historische Interieurs Amsterdam centrum, beschrijving en documentatie 2014 (versie 1, 16 februari 2015)

Helicon Conservation Support b.v.: **Binnenste Buiten, verkennend onderzoek naar een Interieurwacht in opdracht van Monumentenwacht Noord-Brabant** (Alphen aan de Rijn 2004)

Bleek, M.A. van, artikelen over interieur in de digitale nieuwsbrief **@beeldspraak** van het Gelders Genootschap (www.geldersgenootschap.nl) en **NVMz Nieuws 2014-2**: 'De nieuwe erfgoedwet: een unieke kans voor het interieur?' (http://downloads.nvmz.nl/NVMZ_2_december%202014.pdf - o.a. brand bij 'Trou moet blijcken' in Haarlem)

BIJLAGE: LIJST VAN FIGUREN

B

[figuur 1]

Weergave van resultaten van interieuronderzoek in de gemeente Süd-West Fryslân. De infographic betreft een weergave van het percentage onderzochte objecten waar nog historische interieuronderdelen kunnen worden aangetroffen. De cijfers zijn gebaseerd op 7 van de in totaal 11 onderzochte clusters.

[figuur 2]

Overzicht van de voorraad interieurs in de 7 onderzochte Brabantse gemeenten. Cijfers op basis van de aantallen monumenten uit augustus 2015.

[figuur 3]

Voorraad interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten. Cijfers op basis van de aantallen monumenten uit augustus 2015 (schijfdiagram).

[figuur 4]

analyse van de inspectierapporten van Monumentenwacht Brabant van de geselecteerde, regulier geïnspecteerde interieurs van objecten in de zeven Brabantse gemeenten. Deze figuur geeft de gemiddelde kwalificatie van de interieurs weer.

[figuur 5]

De gemiddelde conditie van de interieurs aan de hand van resultaten van de regulier door de Interieurwacht Brabant geïnspecteerde interieurs. De figuur geeft een verdeling van de kwalificaties over de regulier geïnspecteerde CBS-categorieën.

[figuur 5a]

Overzicht van de Conditie van de regulier geïnspecteerde interieurs.

[figuur 5b]

Kwalificatie Preventieve conservering van de regulier geïnspecteerde interieurs. Deze scores geven een inzicht in de wijze waarop omgegaan wordt met het interieur en/ of er preventieve maatregelen te behoeve van de instandhouding worden genomen.

[figuur 5c]

Overzicht van de kwalificatie Onderhoudsstaat algemeen van de regulier geïnspecteerde interieurs.

[figuur 5d]

Overzicht van de kwalificatie 'Gebruik algemeen' van de regulier geïnspecteerde interieurs.

[figuur 6]

Deze figuur geeft de gemiddelde conditie van de interieurs weer aan de hand van resultaten van de nieuw door de Interieurwacht Brabant geïnspecteerde interieurs. Onderstaande figuren 7 a, b, c en d geven een verdeling van de kwalificaties over de nieuw geïnspecteerde CBS-categorieën.

[figuur 7]

Resultaten van de analyse van de inspectierapporten van Monumentenwacht Brabant van de geselecteerde, niet eerder geïnspecteerde interieurs van objecten in de 7 Brabantse gemeenten. Verdeling van de kwalificaties over de nieuw geïnspecteerde CBS-categorieën.

[figuur 7a]

Overzicht van de conditie van de nieuw geïnspecteerde interieurs per CBS-categorie.

[figuur 7b]

Overzicht van de kwalificatie Preventieve conservering van de nieuw geïnspecteerde interieurs per CBS-categorie.

[figuur 7c]

Overzicht van de kwalificatie Onderhoudsstaat algemeen van de nieuw geïnspecteerde interieur per CBS-categorie.

[figuur 7d]

Overzicht van de kwalificatie Gebruik algemeen van de nieuw geïnspecteerde interieurs per CBS-categorie.

[figuur 8]

Voorraad interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten, verdeeld over de verschillende categorieën interieurs. Aantallen monumenten op basis van de Erfgoedmonitor augustus 2015.

[figuur 9]

Verdeling van de potentiële voorraad interieurs van de zeven onderzochte gemeenten.

[figuur 10]

Prognose aantallen interieurs in Nederland op basis van de Noord-Brabantse percentages (schijfdiagram).

[figuur 11]

Prognose voor de aantallen potentiële interieurs voor Nederland op basis van de percentages interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten.

[figuur 12]

Prognose van de potentiële voorraad interieurs per provincie in Nederland op basis van de percentages uit het onderzoek onder de zeven onderzochte Brabantse gemeenten, verdeeld over de verschillende categorieën interieurs. Aantallen monumenten per provincie op basis van cijfers uit de Erfgoedmonitor per 31 december 2015.

[figuur 13]

Verdeling van aantallen van de verschillende interieurcategorieën over de 12 provincies. (staafdiagrammen).

[figuur 14]

Overzicht van de voorraad interieurs in de zeven onderzochte Brabantse gemeenten. Cijfers op basis van de aantallen monumenten uit augustus 2015 (schijfdiagram).

[figuur 15]

Prognose van het aantal in geheel Nederland te verwachten interieurs per categorie op basis van de percentages van de potentiële voorraad in de zeven Brabantse gemeenten. Aantal monumenten op basis van gegevens van de Erfgoedmonitor per 31-12-2015.

[figuur 16]

Prognose van het aantal te verwachten interieurs in Nederland per categorie op basis van de interieurs van objecten in de 7 Brabantse gemeenten (schijfdiagram).

[figuur 17a]

De voorraad historische interieurs in de gemeente Rheden. Gelders Genootschap heeft voor deze gemeente de gemeentelijke monumentenlijst en de aanvulling van de rijksmonumentenlijst met Jongere Bouwkunst (MSP) gemaakt, en anderzijds adviseert zij de gemeente al jaren inzake wijzigings- en restauratieplannen van monumenten. De infographic is gebaseerd op door de gemeente Rheden verstrekte gegevens betreffende de aantallen monumenten (aantallen februari 2016). Vervolgens is op basis van bij de auteurs bekende informatie de voorraad aan interieurs in diverse categorieën in beeld gebracht.

[figuur 17b]

De voorraad historische interieurs in de gemeente Rheden in de categorieën Gebouwen/Woonhuizen en Kastelen/Landhuizen (schijfdiagrammen).

[figuur 18a]

Project Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland 1600-1940. Overzicht van nog aanwezige, deels of geheel verdwenen interieurschilderingen. In 89% van de bezochte rijksmonumenten zijn schilderingen aanwezig, bij 10% is sprake van deels verdwenen schilderingen en 1% is sprake van volledig verdwenen schilderingen. Tot het onderzoek behoorden tevens 567 objecten met mogelijk nog aanwezige waardevolle interieurschilderingen die echter uiteindelijk niet zijn bezocht. Een relatief groot aantal objecten aantal met waardevolle interieurschilderingen is dus niet bezocht, noch goed gedocumenteerd.

[figuur 18b]

Overzicht van nog aanwezige, deels of geheel verdwenen interieurschilderingen (schijfdiagram).

[figuur 19a]

Project Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland 1600-1940. Overzicht van per provincie bezochte rijksmonumenten met interieurschilderingen. De provincies Noord- en Zuid-Holland beschikken over de grootste voorraad aan de decoratieve interieurschilderingen.

[figuur 19b]

Overzicht van per provincie bezochte rijksmonumenten met interieurschilderingen (schijfdiagram).

[figuur 20a]

Project Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland 1600-1940. Percentage aangetaste interieurs d.w.z. interieurs met deels of geheel verwijderde schilderingen per provincie.

[figuur 20b]

Overzicht van aangetaste interieurs (schijfdiagram).

[figuur 21]

Project Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland 1600-1940. In tegenstelling tot de bezochte rijksmonumenten waar slechts in 1% van de rijksmonumenten geen interieurschilderingen meer aanwezig zijn is bij de niet beschermde objecten in ruim 30% van de gevallen sprake van een situatie waarde interieurschilderingen verwijderd zijn. De status van rijksmonument blijkt dus een belangrijke voorwaarde voor het borgen van de aanwezige interieurwaarden.

[figuur 22]

Globale resultaten onderzoek Stichting Historische Interieurs Amsterdam van interieurs woonhuizen in Amsterdam-Zuid. Het percentage aangetroffen samenhangende interieurs in de voornamelijk uit villa's en herenhuizen bestaande onderzochte woonhuizen in Amsterdam-Zuid stemt nagenoeg overeen met de aangetroffen hoeveelheden in de als gemeentelijk monument aangewezen woonhuizen in de Gelderse gemeente Rheden, waarvan het merendeel eveneens bestaat uit grotere en kleinere villa's en herenhuizen.

BIJ HOOFDSTUK 2 aandacht voor het interieur van gebouwd erfgoed

B

AANDACHT VOOR HET INTERIEUR BINNEN DE RCE NA 1995

Een belangrijk initiatief ten behoeve van het versterken van de aandacht voor het historische interieur werd in 1994 genomen door de toenmalige directeuren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ, later Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, nu RCE), Fons Asselbergs, en de Rijksdienst Beeldende Kunst (RBK, later Instituut Collectie Nederland (ICN), en vervolgens RCE), Robert de Haas. In 1995 werd door de RBK een schriftelijke enquête uitgevoerd om zicht te krijgen op een basisbestand van bijzondere interieurs. Korte tijd later liet de RDMZ via de Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis en in samenwerking met Universiteit Leiden door Eloy Koldewij een verkenningsonderzoek uitvoeren naar de stand van zaken op het gebied van de historische binnenruimte in Nederland: een analyse van het veld en een blik op de toekomst. Vragen die gesteld werden, betroffen de waarde die gehecht werd aan de historische binnenruimte, welk onderzoek wordt er verricht, hoe kan er meer coherentie worden aangebracht in onderzoek, kennisbestanden en documentatie van historische binnenruimten en op welke manier kan er een samenwerkingsverband ontstaan tussen de wetenschappelijke onderzoekers, de medewerkers van monumentenzorg en restauratoren? In het in 1996 opgeleverde eindrapport, getiteld 'Verkenning van de stand van zaken op het gebied van de historische binnenruimte', worden diverse conclusies getrokken die tegenwoordig voor een deel nog steeds hun relevantie niet verloren hebben:

- de aangewezen partij om een systematisch en structureel documentatiesysteem voor historische binnenruimten

in Nederland op te zetten is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg;

- er is op dit moment nergens enig inzicht in wat de Nederlandse top-interieurs zijn die voor het nageslacht behouden zouden moeten blijven;
- om tot een goede wettelijke bescherming van interieurs te komen, moet nog veel werk worden verzet;
- er is bij de vele betrokkenen (wetenschappers, restauratoren en de medewerkers van de monumentendiensten) een grote behoefte aan een coördinerend orgaan ten behoeve van kennisuitwisseling [aangaande de bescherming en instandhouding van monumentale interieurs].

Verder wordt geconstateerd dat er "op dat moment geen sprake is van eensluidend beleid of samenwerking, zowel voor wat betreft de personen die zich bezig met onderzoek op dit terrein dan wel voor wat betreft beheer en behoud door de mensen van 'Monumentenzorg'. Ook bleek een systematische registratie en documentatie van historische binnenruimten te ontbreken. Een belangrijk aspect dat in het betreffende rapport wordt vermeld, is de wens om te komen tot meer samenwerking en een betere afstemming tussen de vele partijen en systemen op het gebied van historische binnenruimten.

In 1997 werd dan ook besloten tot de aanstelling van de eerste interieurspecialist bij de toenmalige RDMZ. Eén van de opdrachten was de organisatie van een interieurjaar, later omgevormd tot de 'Interieur-Manifestatie 2001'. Het hoofddoel was het behoud van historisch interieurs en het stimuleren van een zorgvuldige

omgang met historische interieurs in Nederland. Nevendoelen waren het stimuleren van onderzoek en kennis, het informeren van een breed publiek en een plaats verwerven op de politieke en beleidsmatige agenda's. Inmiddels is al veel bereikt ten aanzien van de gestelde doelen. Desalniettemin blijven zij ook nu nog steeds relevant en is de urgentie niet minder geworden. Zoals reeds hierboven vermeld is op dit moment pas een klein, doch belangrijk deel van de gestelde doelen bereikt.

Nagenoeg gelijktijdig, in 1998, kwam er een aanbeveling vanuit de Raad van Europa dat: **'governments of the member states [should], as part of their general policies for the conservation of the built heritage, create conditions to ensure the protection of historic complexes composed of immovable and moveable property'** (Recommendation No. R (98)4).

MANIFESTATIE HISTORISCH INTERIEUR 2001

De groeiende maatschappelijke aandacht voor dit thema blijkt onder meer ook uit de in 1998 georganiseerde tentoonstelling **'Wonen in Arcadië. Het interieur van Nederlandse kastelen en buitenplaatsen'** en de gelijknamige publicatie van P. Huys Janssen en D. Basart. De tentoonstelling werd georganiseerd n.a.v. het 25-jarig bestaan van de Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB), en de dubbeltentoonstelling **'100 jaar Wonen in Nederland'** en **'Wonen-woning-wet'** (2000) in de Beurs van Berlage. De groeiende belangstelling voor het thema interieur kreeg een belangrijke impuls door de **Interieurmanifestatie 2001**. In dat jaar spreekt Fons Asselbergs, toenmalig directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zijn zorg uit over de waardering voor het interieur: "Terwijl de steigers het casco ondersteunen om het bouwwerk weer in de oude glorie aan het waarderend oog terug te geven, worden tezelfdertijd hele interieurs weggebroken, in delen verkocht en van de ontstaansplek, dus van hun causale grondslag ontdaan. Dit geldt trouwens in versterkte mate ook voor de roerende elementen, het meubilair en andere losse voorwerpen". En verder: "Het monument wordt zodoende gereduceerd tot een decorstuk."²⁶

De manifestatie kende een zestal deelprojecten die zowel voor het brede publiek als voor de vakwereld waren bedoeld. Behalve een televisieserie, een symposium en enkele websites (niet meer online) verschenen ook twee belangrijke publicaties. De nu nog steeds relevante standaardwerken **Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld** (Amsterdam/Zwolle 2001) van Frans van Burkom e.a. en **Het Nederlands interieur in beeld 1600-1900 (Zwolle 2001)** onder redactie van de Leidse hoogleraar Willemijn C. Fock vormden een aanvulling op het eerder onder redactie van Elinoor Bergvelt, Frans van Burkom en Karin Gaillard gepubliceerde boek **Van Postmodernisme tot Neorenaissance (Rotterdam 1996)**. **Leven in toen** behandelt 100 interieurs, die tot de meest belangrijke van ons land behoren op basis van de nu voor handen zijnde kennis. Interessant in deze zijn een aantal problemen die zich voordeden bij de selectie. In de inleiding van de publicatie wordt aangegeven dat er geen gaaf bewaarde 17de eeuwse interieurs meer zouden zijn. Ten aanzien van de 20ste eeuw ging het om grote aantallen objecten en ontbrak het aan een goed overzicht van de meest waardevolle woonhuisinterieurs.²⁷ Hierbij moet worden opgemerkt dat na nader onderzoek wellicht toch nog onverwacht 17de eeuwse interieurs aan het licht kunnen komen. Op dit moment ontbreekt het nog steeds aan een goed overzicht van de meest waardevolle 20ste eeuwse interieurs. Dat geldt in het bijzonder voor de interieurs uit de tweede helft van de 20ste eeuw. Bij enkele themagerichte publicaties en inventarisaties die sindsdien zijn verschenen c.q. uitgevoerd, is het gebrek aan kennis niet onopgemerkt gebleven. De inleidingen van de respectievelijk

in 2008 en 2010 onder eindredactie van Eloy Koldewij verschenen RCE-themapublicaties **'Over de vloer'** en **'Stuc'** zijn hier ook helder over.

Tenslotte kan gesteld worden dat de manifestatie in velerlei opzicht een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan een brede bewustwording van het belang van het historische interieur in Nederland en het beginpunt vormt van grotere maatschappelijke betrokkenheid.

MODERNISERING MONUMENTENZORG

Het Project MoMo - Modernisering Monumentenzorg - vindt zijn oorsprong in 2007 in het document 'Kunst van Leven, hoofdlijnen cultuurbeleid' van minister Plasterk. Hierin ontvouwt hij zijn ideeën over het omvormen van het monumentenstelsel en kiest hij uitdrukkelijk voor een interactief beleidsproces.

Op 19 december 2007 vond de Kick Off MoMo plaats. In februari 2008 zijn vijf werkgroepen van start gegaan: Kwaliteitszorg, Instrumentarium, Ruimtelijke Ordening, Financiën en Bestuurlijke Verhoudingen. De werkgroepen kregen alle een opdracht mee die gericht was op hun aandachtsgebied. In de zomer van 2008 hebben zij hun eindadviezen geleverd aan de projectgroep MoMo.

Op basis van al deze adviezen en de resultaten van enkele onderzoeken heeft minister Plasterk in het najaar van 2008 een Visiedocument uitgebracht, waarin de hoofdlijnen van het nieuwe monumentenstelsel worden beschreven.

Na een presentatie aan het veld is het document vrijgegeven voor de inspraak. Op basis van onder meer deze reacties, de adviezen van de MoMo-werkgroepen, het advies van de Raad voor Cultuur en de resultaten van de onderzoeken heeft minister Plasterk zijn Beleidsbrief MoMo Modernisering Monumentenzorg (Ministerie OCW, november 2009), uitgebracht. In deze beleidsbrief worden vanaf pagina 8 de drie pijlers voor nieuw beleid aangegeven:

Pijler 1: Cultuurhistorie laten meewegen in ruimtelijke ordening;
Pijler 2: Krachtiger en eenvoudiger regelgeving;
Pijler 3: Bevorderen van herbestemming.

Relevant voor dit onderzoek zijn de volgende onderdelen.

In Hoofdstuk 3 van de beleidsbrief: 'Krachtiger en eenvoudiger sectorale regelgeving' wordt de eigenaar als spil aangegeven. Op pagina 58 wordt aangegeven dat kennis voor monumenteigenaren van groot belang is om hun bijdrage te kunnen leveren aan een kwalitatief goede monumentenzorg. Toegankelijkheid en beschikbaarheid van informatie zijn voor eigenaren dus een must. (NB auteurs: In deze passage van de beleidsbrief wordt niet ingegaan op de soort kennis, maar betreft het kennis in de breedte, dus ook kennis over de interieurs.)

De RCE heeft bij het beschikbaar stellen van kennis een belangrijke positie als gezaghebbend kenniscentrum en speelt een actieve rol in de verbetering van de kennisinfrastructuur. Hoofdstuk 5 van de beleidsbrief is daarom geheel gewijd aan de kennisinfrastructuur die nodig is voor een modern monumentenbeleid.

Op dit vlak is al het nodige bereikt, zoals de Erfgoedmonitor en specifieke website-onderdelen op de site van de RCE over bijvoorbeeld herbestemming, religieus erfgoed en relevante brochures die te downloaden zijn. In het kader van dit onderzoek wordt hier echter niet verder op ingegaan.

[26] Zie H.C.M. Kleijn (red.), **Interieurs belicht**, Zeist/Zwolle 2001, p.6.

[27] E. Koldewij, **Interieurs bij de RCE**, ongepubliceerde notitie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2016, p.2.

Wel is van belang dat de minister op pagina 59 aandacht besteedt aan de interieurs als 'kwetsbaar onderdeel van de monumentenzorg'. De positie van de eigenaar is doorslaggevend bij de zorg voor cultuurhistorisch waardevolle interieurs, meer nog dan bij het exterieur van het erfgoed.

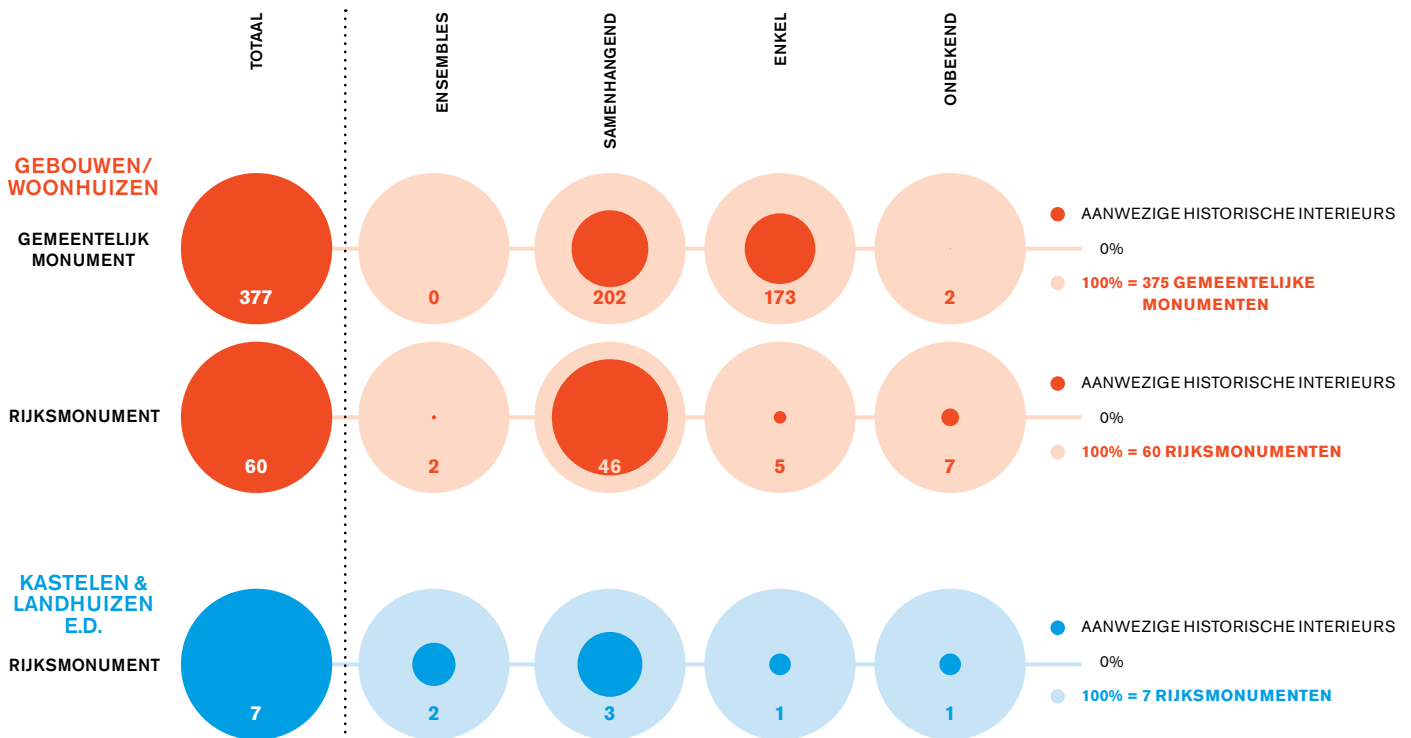
De minister geeft ook duidelijk aan dat hij de verbreding wil bezien van het initiatief van verschillende provincies om te werken met een 'interieurwacht'. Helaas is deze verbreding om allerlei redenen nog steeds niet geëffectueerd. De positieve effecten van de inspecties van de Brabantse Interieurwacht op de conditie van de geïnspecteerde interieurs onderstrepen echter het belang van een landelijke Interieurwacht. Het rapport 'Landelijke Interieurwacht, een publieke zaak' uit 2010 biedt hiervoor, wellicht met enkele kleine aanpassingen, nog steeds een goede basis. [afb. 24]

VOORRAAD VAN INTERIEURS 1990-2016 GROEIEND BEWUSTZIJN

Tegen het einde van de jaren '80 van de vorige eeuw gaan, naar aanleiding van de hiertoe door de Monumentenwet 1988 geboden mogelijkheden, steeds meer gemeentelijke overheden over tot het aanwijzen van gemeentelijke monumenten. Provincies gaan hier verschillend mee om. In Gelderland wordt dit door het stimulerend beleid van de Provincie en de inzet van het Gelders Genootschap voortvarend opgepakt waardoor deze provincie al snel over het grootste aantal gemeentelijke monumenten in Nederland beschikte. Bij de waardering speelde het interieur vanuit de optiek van het Gelders Genootschap een belangrijke rol. Vanaf 1990 na de indiensttreding van kunst- en architectuurhistorici worden in de door het Gelders Genootschap opgestelde gemeentelijke monumentenbeschrijvingen belangrijke interieuronderdelen dan ook expliciet vermeld. Het interieur maakte ook altijd deel uit van de toetsingscriteria voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.²⁸ Eén van de eerste gemeenten waar het interieur in de beschrijving werd 'meegenomen' was de gemeente Rheden bij Arnhem. Gezien de aard en opzet van de beschrijvingen betrof het meestal slechts een korte beschrijving waarin de belangrijkste interieuronderdelen werden genoemd.

[28] Het Gelders Genootschap hanteerde hiervoor in eerste instantie de door de Bond Heemschut opgestelde criteria.

OVERZICHT VOORRAAD HISTORISCHE INTERIEURS IN DE GELDERSE GEMEENTE RHEDEN categoriegén Gebouwen/woonhuizen & Kastelen/landhuizen

[afb. 24]

Interieur vergaderkamer
Doopsgezinde Kerk in
Haarlem (foto GG)

[figuur 17a]

De voorraad historische interieurs in de gemeente Rheden. Gelders Genootschap heeft voor deze gemeente de gemeentelijke monumentenlijst en de aanvulling van de rijksmonumentenlijst met Jongere Bouwkunst (MSP) gemaakt, en anderzijds adviseert zij de gemeente al jaren inzake wijzigings- en restauratieplannen van monumenten. De infographic is gebaseerd op door de gemeente Rheden verstrekte gegevens betreffende de aantallen monumenten (aantallen februari 2016). Vervolgens is op basis van bij de auteurs bekende informatie de voorraad aan interieurs in diverse categorieën in beeld gebracht.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnencirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

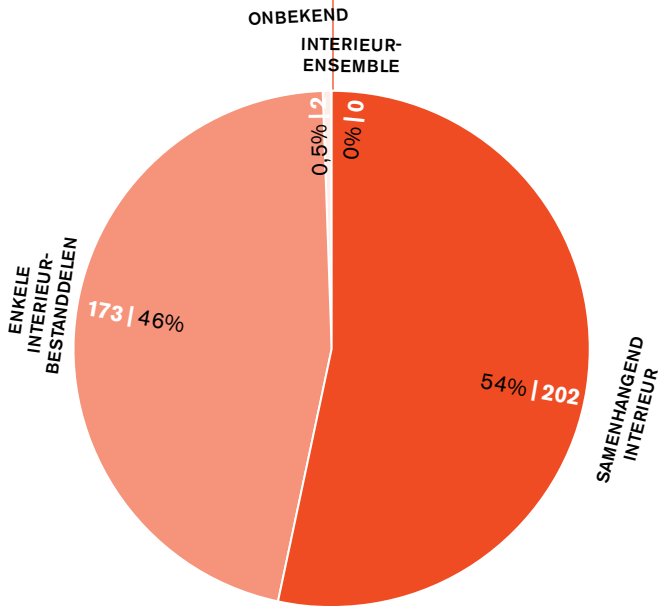
OVERZICHT VOORRAAD HISTORISCHE INTERIEURS IN DE GELDERSE GEMEENTE RHEDEN
 categorieën Gebouwen/woonhuizen & Kastelen/landhuizen

**GEBOUWEN/
WOONHUIZEN**

**GEMEENTELIJK
MONUMENT**

377

100 %

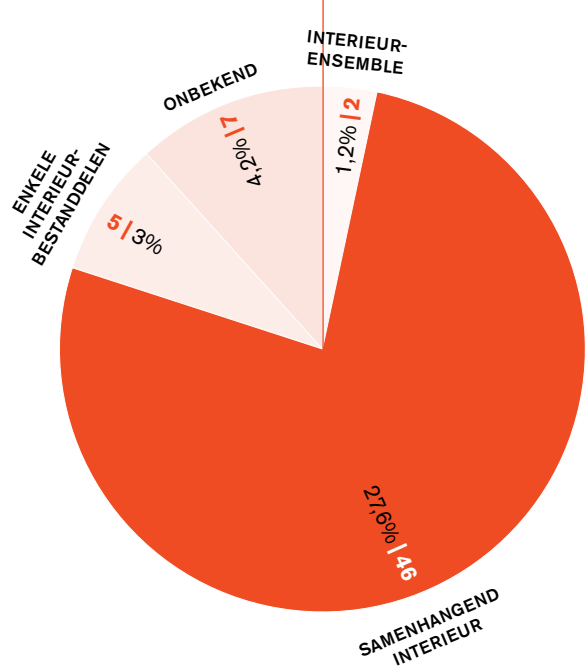

**GEBOUWEN/
WOONHUIZEN**

RIJKSMONUMENT

60

100 %

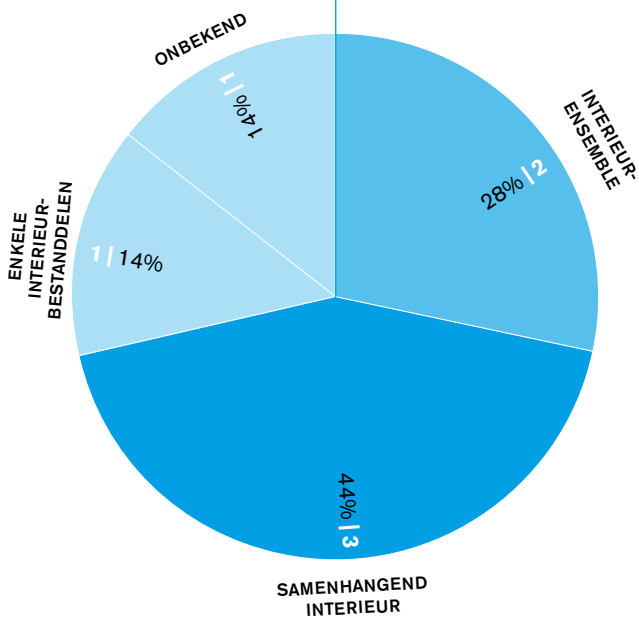

**KASTELEN &
LANDHUIZEN
E.D.**

RIJKSMONUMENT

7

100 %

[figuur 17b]

De voorraad historische interieurs in de gemeente Rheden in de categorieën Gebouwen/Woonhuizen en

Het Monumenten Selectie Project (MSP) heeft eveneens een belangrijke bijdrage geleverd aan de verdere bewustwording van het belang van het historisch interieur. Het project had tot doel de rijksmonumentenlijst uit te breiden met Jongere Bouwkunst (1850-1940) alsmede Stedenbouwkunst uit dezelfde periode in de vorm van van rijkswege te beschermen stads- en dorpsgezichten. Ook hier was het interieur van wezenlijk belang voor de waardering en vormden deze een bestanddeel van de gehanteerde criteria. In de andere provincies zijn de interieurs op een gelijkwaardige of mindere mate meegenomen in de inventarisatie, waardering en beschrijving. In Gelderland werd dit project in opdracht van de Rijksdienst door het Gelders Genootschap uitgevoerd.²⁹ Dat wil zeggen het benodigde veldwerk, de selectie, waardering en het opstellen van de redengevende omschrijvingen. Dit resulteerde in ca. 1500 object- en complexomschrijvingen. Het projectteam van het Gelders Genootschap besteedde hierbij veel aandacht aan de aangetroffen interieurs. Gaafheid speelde een belangrijke rol in de uiteindelijke selectie. De interieurs, dan wel onderdelen daarvan werden, indien de eigenaar daartoe toestemming gaf ook gefotografeerd.³⁰

Dit heeft veel beeldmateriaal opgeleverd. Het betreffende materiaal is waardevol en uniek en kan mede als ijkpunt en basis dienen voor een nader onderzoek naar de huidige voorraad aan interieurs in ons land. De betreffende foto- en diacollectie is gezien de beperkte tijd die ons voor dit onderzoek ter beschikking stond niet geanalyseerd.

Voor een hele generatie jonge kunst- en architectuurhistorici bood dit project de unieke kans om een tot op dan ongekend grote schaal historische interieurs te bezoeken en te documenteren. Dit is des te opmerkelijker wanneer men zich realiseert dat in die periode nog maar zeer weinig publicaties op het terrein van waardevolle binnenruimten in Nederland verschenen waren en

interieurgeschiedenis niet dan wel nauwelijks geïntegreerd was in de kunsthistorische opleidingen. Het Gelderse MSP-project heeft hierdoor een groep betrokken kunst- en architectuurhistorici opgeleverd die over veel kennis beschikt over de Jongere Bouwkunst en anderzijds zich ook sterk bewust is van de waarde van de historische binnenruimte.

2008 JAAR VAN HET RELIGIEUS ERFGOED

Resultaten en aanbevelingen uit het Strategisch Plan Religieus Erfgoed (SPRE)³¹

In het Strategisch Plan wordt op diverse plaatsen aandacht besteed aan het belang van het interieur van religieuze gebouwen en de daarbij behorende roerende objecten die onderdeel uitmaken van het interieuresemble. Elke kerkelijke stroming heeft zijn eigen specifieke interieuronderdelen en bijbehorende ensembleonderdelen.³² Het belang van de ensembles wordt ook onderkend: de relatie tussen de onroerende interieurelementen en de roerende objecten welke samen het interieuresemble vormen. Hierbij is de 'tussencategorie' ook van belang, omdat lang niet altijd duidelijk is of een bepaald object nu roerend of onroerend is; het blijkt situatieafhankelijk te zijn of een object als bestanddeel van het gebouw moeten of kunnen worden gezien, dan wel dat deze tot de roerende zaken gerekend moeten worden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan kroonluchters, herenbanken, biecht- en preekstoelen.

In het SPRE is een tabel opgenomen waarin een schatting wordt gedaan van het aantal roerende objecten dat in de komende tijd vrij zal komen, en wel 150.000 objecten. Reden waarom een goed inzicht in de kwaliteit van deze objecten van groot belang is.³³

[afb. 25]

[afb. 25]

Koepel Kathedrale basiliek H. Bavo te Haarlem na restauratie (foto GG)

“Hoe we het ook wenden of keren, een strategische benadering van het religieus erfgoed valt of staat met een goede, betrouwbare en actuele informatie over wat allemaal tot het religieus erfgoed behoort. Dat klinkt eenvoudig, maar is het alles behalve. We weten weliswaar in grote lijnen wat er allemaal aan religieus erfgoed in Nederland is, maar de beschikbare bronnen spreken hier en daar wat andere taal. Dat hangt voor een deel samen met definitiekwesties, maar ook met inventarisatie- en registratieafspraken. Voor de toekomst van het religieus erfgoed in Nederland is een gedegen inventarisatie en registratie van het religieus erfgoed een noodzaak.”

Ook vanuit het oogpunt van het religieus erfgoed is een lans gebroken voor de instelling van een landelijke interieurwacht naar het model van Noord-Brabant en Limburg. In het staat dat dit een initiatief is dat navolging verdient, omdat op deze wijze inzicht wordt verkregen in de toestand van het (Brabantse) roerende erfgoed en de eigenaar op basis van het inspectierapport en de daarin opgenomen aanbevelingen, noodzakelijke actie kan ondernemen.³⁴ In het SPRE wordt ook aandacht besteed aan de tijdelijke subsidieregeling religieuze interieurs in Limburg. De doelstelling van de regeling is om bij te dragen aan de instandhouding van religieuze interieurs, die kunsthistorische en monumentale waarde bezitten, het verbeteren van de toegankelijkheid van deze gebouwen en het vergroten van de bekendheid van religieuze interieurs.³⁵ Bij het vrijkomen van dergelijke objecten zullen er ook uitspraken moeten worden gedaan over de vraag wiens taak het is om welk deel van dit erfgoed te behouden, op basis van welke criteria hiervoor keuzes gemaakt kunnen worden en er selectie kan plaatsvinden, hoe de verschillende voorwerpen bewaard en onderhouden moeten blijven, en waar die zaken ondergebracht moeten worden.³⁶ Hier is ook een beslisboom opgenomen welke keuzemogelijkheden er zijn ten aanzien van deze roerende objecten. Ook hier is kennis van de objecten en het interieur waar ze zich in bevinden van groot belang. Het gaat hierbij met name om die objecten die onderdeel uitmaken van de interieuresembles.

Een belangrijke aanbeveling in het SPRE is ook de volgende:

“Bij overdracht, afstoten of sloop van een kerkgebouw gaat het niet alleen om een kerkgebouw, maar ook om de inventaris. In geval van hergebruik of amovering zal het noodzakelijk zijn de roerende objecten in een bepaald kerkgebouw goed te inventariseren en te registreren; en duidelijke afspraken te maken wat er vervolgens mee gebeurt. Ook gezien het nationaal religieus erfgoed, dat de protestantse kerken beheren, is dat van belang. ▪ De elementen van de inrichting ten behoeve van de eredienst dienen als een ‘ensemble’ te worden aangemerkt. Dit betreft met name: Doopvont, avondmaals- of altaartafel, avondmaalsgerei, preekstoel, lezenaar, paaskaarskandelaar en/of kandelaars, antependia, liturgische kleding en het orgel.

Bij overdracht, afstoten of sloop van een kerkgebouw dient de economische en/of marktwaarde van het gebouw en de locatie voldoende aandacht te krijgen. De kerkelijke gemeente zal zich in deze bij voorkeur laten adviseren door diverse deskundigen uit de profit en non-profit sector; teneinde een zo passend mogelijk rendement te bereiken.”³⁷

Volop alternatieven voor het slopen van leegstaande kerken. Het aantal kerkgebouwen in Nederland dat de deuren moet sluiten, neemt snel toe. Komende jaren gaan honderden kerken dicht. Van de 1500 katholieke kerken is de verwachting dat er in 2030 nog maar 300 over zijn. Per week gaan er volgens de Taskforce twee kerken dicht en per maand één klooster.

Kerkenmakelaar Reliplan geeft echter in het artikel aan dat het goed lukt om een herbestemming te vinden voor leegstaande kerken. Citaat: “We hebben een enorm bestand aan aanvragen. Kerken zijn niet aan te slepen.”

Het Gelders Genootschap heeft ten aanzien van de herbestemming van kerken andere ervaringen. Van de vele haalbaarheidsonderzoeken voor herbestemmingen van kerken die uitgevoerd zijn, zijn er nog niet veel die daadwerkelijk geresulteerd hebben in een nieuwe bestemming voor de betreffende kerken. Gezien de grote hoeveelheid kerken die vrij komen, is het ook maar de vraag of de markt dit aantal gebouwen kan opnemen. Bovendien betekent dit ook dat veel elementen van de interieuresembles verweesd zullen raken van hun oorspronkelijke plek.

Zie ook de resultaten van 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed en de huidige Agenda Toekomst Religieus Erfgoed.

[29] R.J.A. Crols, G.J.M. Derks, ‘Nieuwe Rijksmonumenten in Gelderland 1850-1940. Het Monumenten Selectie Project (MSP) nader beschouwd’, in: **Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre 2001. Historisch Jaarboek voor Gelderland**, Deel XCII (dl 92), Arnhem 2001, p.210-251.

[30] Het Gelders Genootschap heeft in haar archief de dia- en fotocollectie van het MSP-project van de provincie Gelderland. In het kader van het project was de afspraak dat per object slechts twee foto's ter identificatie aan de RCE zouden worden geleverd. Dat heeft tot gevolg gehad dat ca. 90 % van de toentertijd gemaakte foto's van zowel het interieur als het exterieur niet bekend is bij de RCE. Deze foto's zijn een belangrijke bron van informatie over interieurs van MSP-objecten en de staat waarin deze zich bevonden in periode 1996 -1999. De foto's geven over het algemeen een beeld van de meest waardevolle onderdelen van de interieurafwerking waaronder vloeren, stucplafonds, lambriseringen en schoorsteenmantels. Soms zijn ook volledige ruimten gefotografeerd.

[31] Prof. dr. Nico Nelissen, Geloof in de toekomst!, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed, Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed, z.p. 2008

[32] Geloof in de toekomst!, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed p 34, 35.

[33] Geloof in de toekomst!, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed p 51.

[34] Geloof in de toekomst!, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed p 99.

[35] Geloof in de toekomst!, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed p 103.

[36] Geloof in de toekomst!, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed p 109.

[37] Geloof in de toekomst!, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed p 176.

[38] Artikel Taskforce Kerkgebouwen, www.nos.nl/artikel/2076802-volop-alternatieven-voor-het-slopen-van-leegstaande-kerken.html (geraadpleegd maart 2016)

bijlage

30/08

[afb. 26]

Gerestaureerde Spoelery en schoorsteen van de Tricotfabriek in Winterswijk (foto GG)

[afb. 27]

Herstelde Drostefabriek in Haarlem met op voorgrond machinerie (foto Wikipedia)

[afb. 28a&b]

Molen De Valk in Leiden (foto S.B. Meerdink)

INDUSTRIEEL ERFGOED EN MOLENS

In het MIP en het MSP is ook ruim aandacht besteed aan het industrieel erfgoed. Op basis van de brancherapporten van het Projectbureau Industrieel Erfgoed is het industrieel erfgoed geïnventariseerd en zijn objecten voor plaatsing op de rijkslijst geselecteerd. Ook dit erfgoed kent belangrijke interieurs en ensembleonderdelen. Naast directievertrekken gaat het hierbij onder meer om de machinerie voor het productieproces. Ook het gereedschap, nodig om de machines te laten werken, behoort tot het ensemble. Denk bijvoorbeeld aan het oliekannetje e.d. dat bij stoommachines wordt ingezet of de schepramen bij papiermolen, hamers en tangen in de smederij.

Helaas blijkt maar al te vaak bij herbestemming dat de gebouwen wel gered kunnen worden, maar de machines en bijbehorende apparatuur en gereedschappen het onderspit delven. Een voorbeeld is de Tricotfabriek in Winterswijk. [afb. 26]

Deze buiten gebruik geraakte fabriek was ten tijde van het MSP nog geheel intact met alle apparatuur en machinerie. Na de herbestemming zijn al deze onderdelen verdwenen en zijn slechts de schoorsteen, de Spoelery en het kantoorgebouw aan de Wilhelminastraat overgebleven.

Ook de Drostefabriek in Haarlem is succesvol herbestemd tot woningen, maar ook daar was er geen ruimte voor de machines. Reden waarom een klein aantal in de buitenruimte is opgesteld om de herinnering aan het industriële proces levend te houden. [afb. 27]

De Van Nellefabriek in Rotterdam is werelderfgoed en bovendien een goed voorbeeld van herbestemd industrieel erfgoed, maar ook hier is het productieproces niet meer goed af te lezen en zijn de meeste interieuronderdelen verdwenen.

Eenzelfde verhaal kan worden verteld over de gemalen. Het Woudagemaal te Lemmer is werelderfgoed en gelukkig intact, maar veel gemalen laten een ander verhaal zien. De gebouwen zijn uiteindelijk slechts omhulsels geworden voor de nieuwe pompen. Er zijn gelukkig ook uitzonderingen, waar bijvoorbeeld de oude pompen in situ zijn gehandhaafd en de nieuwe - kleinere - pompen ernaast gezet zijn.

Ook bij industrieel erfgoed is het dus zaak de interieurs, inclusief machinerieën en gereedschappen te documenteren en indien mogelijk ook als onderdelen van het ensemble in situ te behouden of een representatief deel daarvan zodat het productieproces zichtbaar blijft. [afb. 28]

Ook één van onze nationale iconen, de molen, vertelt het verhaal van de techniek en onze geschiedenis. Het mechaniek welke zich in de molen bevindt - of het nu een water-, koren-, olie- of zaagmolen betreft - het molenmechaniek is onlosmakelijk met het bouwwerk/omhulsel verbonden. Naast het mechaniek horen alle attributen om het werk van de desbetreffende molen te kunnen uitvoeren, ook bij het (interieur)ensemble.

Het is van belang dat de eigenaar/beheerder van de molen wordt gewezen op de waardevolle aspecten van het interieur en het verhaal van het productieproces (cultuurhistorische waarde). Molens worden in veel gevallen zo goed mogelijk maalvaardig gehouden. Enerzijds betekent dit de beste kans op behoud, anderzijds brengt dit regelmatig wijzigingen met zich mee.

Het is dus zaak ook bij deze gebouwcategorie alert te blijven en alle betrokkenen te voorzien van goede inhoudelijke kennis ten aanzien van het bouwwerk/omhulsel zelf, de techniek en de inventaris. [afb. 29]

[afb. 29]

Interieur Achterste Molen te Loenen (papiermolen),
 Nederlands Openlucht Museum (foto I.S. Schaap)

PROJECT 'DECORATIEVE INTERIEUR-SCHILDERINGEN IN NEDERLAND 1600-1940'

Dit landelijke inventarisatieproject dat in de periode 2001-2007 werd uitgevoerd betrof het traceren, documenteren en fotograferen van interieurs met geschilderde interieurafwerkingen. Hiermee bedoeld waren geschilderde behangsels en muurschilderingen, plafondschilderingen, schoorsteen- en bovendeurstukken. Gekozen werd voor de periode 1600-1940 en niet-kerkelijke, openbare en particuliere gebouwen.

Ook niet als rijksmonumenten beschermde gebouwen maakten deel uit van het onderzoek.

Doel van het project was een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de tot dan toe zeer slecht gedocumenteerde en nauwelijks toegankelijke interieurschilderingen. Dit specifieke onderdeel van historische interieurs is zeer kwetsbaar, vaak kostbaar, gevoelig voor diefstal, cultuurhistorisch zeer waardevol, en naar nu steeds duidelijker blijkt een unieke en rijke bron van informatie over het gebouw en de bewoners. Bij dit project zijn de interieurschilderingen uit de Wederopbouwperiode buiten beschouwing gelaten. [afb. 30]

Het documentatieproject werd uitgevoerd door het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) in nauwe samenwerking met de RCE en in samenspraak met de Rijksuniversiteit Leiden. Er werden ca. 1200 panden bezocht waarvan er maar liefst 690 werden gefotografeerd. Het project leverde een schat aan basiskennis op. Na afronding bleek dat tot dan toe slechts 20% van de aangetroffen interieurschilderingen op een goede manier was beschreven en/of gedocumenteerd door de RCE of RKD.³⁹

[afb. 30]

Plafondschildering in de salon van een herenhuis in Amsterdam (foto Beeldbank RCE).

Het project is in velerlei opzicht een belangrijke basis voor verder kunst-, architectuur-, en interieur-historisch onderzoek⁴⁰. Diverse scriptie- en promotieonderzoeken hebben baat gehad bij dit onderzoek.

Een voorbeeld is het NWO-vidi onderzoeksproject 'From isolation to coherence : an integrated technical, visual and historical study of 17th and 18th century Dutch painting ensembles (2012-2017) onder leiding van dr. Margriet van Eikema Hommes. Bijzonder aan dit bij de TU Delft gevestigde onderzoeksproject is de interdisciplinaire benadering en integratie van verschillende wetenschappelijke disciplines: materiaal-technisch, kunsthistorisch, bouwhistorisch, kleur-historisch en historisch onderzoek.⁴¹ De eerste onderzoeksresultaten zijn veelbetekenend. Dit project levert belangrijke vernieuwende inzichten op over de rol en betekenis van interieurschilderingen binnen de architectuur. Dit in nauwe samenhang met de sociaal- cultuurhistorische aspecten van de opdrachtgevers en bouwheren uit dat tijdvak.

Ten behoeve van het onderhavige rapport 'Voorraad en conditie van interieurs', zijn door de RCE data aangeleverd betreffende het aantal bezochte panden per provincie en de situatie van de interieurschilderingen. Daarbij is een indeling gemaakt in verschillende categorieën: rijksmonumenten met nog aanwezige schilderingen, met deels verdwenen schilderingen en rijksmonumenten waarvan schilderingen totaal verdwenen zijn. De oorzaken voor verdwenen of aangetaste schilderingen worden per categorie aangegeven. Dat kan overplaatsing naar een andere locatie zijn, maar ook kunnen schilderingen nog aanwezig zijn achter een voorzetwand of boven een (systeem-)plafond. Andere oorzaken zijn overschildering of verwoesting tijdens bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog. Op basis van de beschikbare gegevens betreft het schilderingen die in de loop van de twintigste eeuw zijn verdwenen dan wel aangetast. Het is echter niet duidelijk hoeveel er per jaar verdwenen zijn of over welke periode de ons nog resterende schilderingen zonder reguliere monitoring verdwenen zouden kunnen zijn. Van het in de periode van 2001-2007 aantal bezochte rijksmonumenten (1195) blijkt uiteindelijk 11% te zijn aangetast voor wat betreft de aanwezige interieurdecoraties. Er is ook nog een voorraad van 567 locaties die niet is bezocht. Om erfgoed beter te kunnen beschermen, te kennen en te onderzoeken zou het wenselijk zijn deze interieurschilderingen in de toekomst alsnog in kaart te brengen.

Tenslotte kan, zoals hierboven al vermeld, het periodiek monitoren van het bestand aan interieurschilderingen bijdragen aan een duurzame instandhouding. [figuur: 18a, 18b, 19a, 19b]

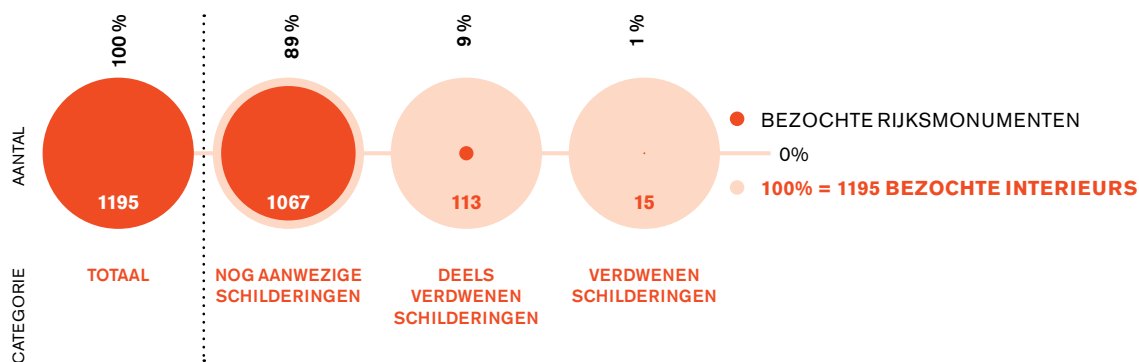
[39] Zie voor meer informatie: www.website.rkd.nl/Projecten/Decoratieschilderingen/default_Decoratieschilderingen (geraadpleegd 07-03-2016).

[40] Nergens anders in Europa heeft ooit een dergelijke inventarisatie en documentatie plaatsgevonden. In oktober 2014 is in Duitsland (een samenwerkingsverband tussen Bildarchiv Foto Marburg en de Ludwig-Maximilians-Universität München) begonnen met een enigszins vergelijkbaar grootschalig nationaal documentatieproject naar 'barocken Deckmalereien' met een looptijd van maar liefst 25 jaar. Zie: www.uni-muenchen.de/forschung/news/2014/hoppe_barock.html (geraadpleegd dd. 22-03-2016).

[41] Voor meer informatie zie: www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/cases/beschilde-kamers-van-alle-kanten-bekeken.html (geraadpleegd dd. 12-02-2016).

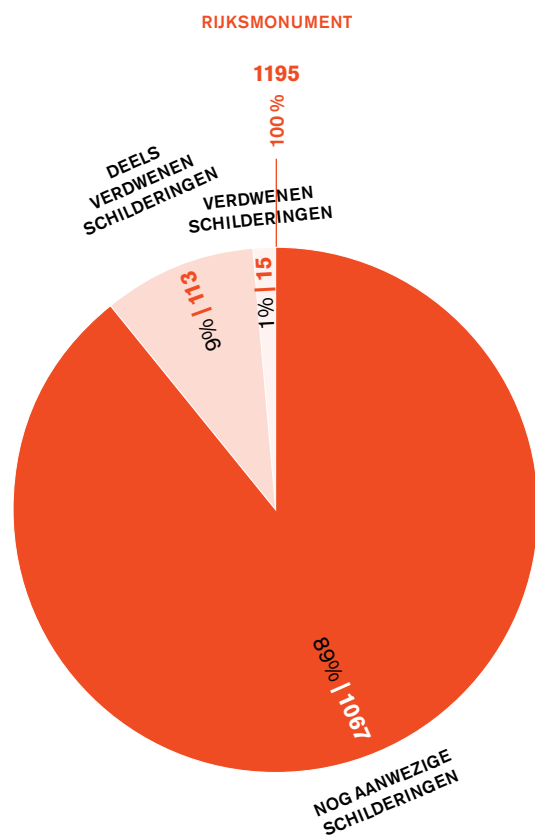
DECORATIEVE INTERIEURSCILDERINGEN IN NEDERLAND 1600-1940

analyse bestand interieurschilderingen rijksmonumenten

DECORATIEVE INTERIEURSCILDERINGEN IN NEDERLAND 1600-1940

analyse bestand interieurschilderingen rijksmonumenten

[figuur 18a]

Overzicht van nog aanwezige, deels of geheel verdwenen interieurschilderingen. In 89% van de bezochte rijksmonumenten zijn schilderingen aanwezig, bij 10% is sprake van deels verdwenen schilderingen en 1% is sprake van volledig verdwenen schilderingen. Tot het onderzoek behoorden tevens 567 objecten met mogelijk nog aanwezige waardevolle interieurschilderingen die echter uiteindelijk niet zijn bezocht. Een relatief groot aantal objecten aantal met waardevolle interieurschilderingen is dus niet bezocht, noch goed gedocumenteerd.

[figuur 18b]

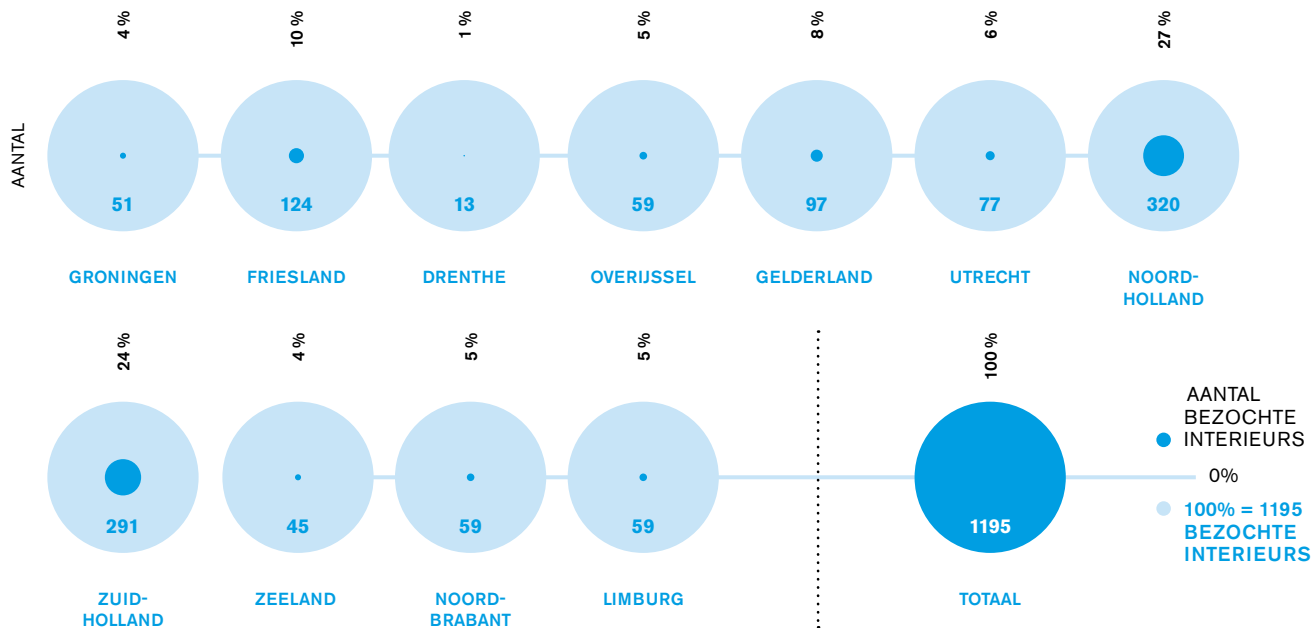
Overzicht van nog aanwezige, deels of geheel verdwenen interieurschilderingen.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

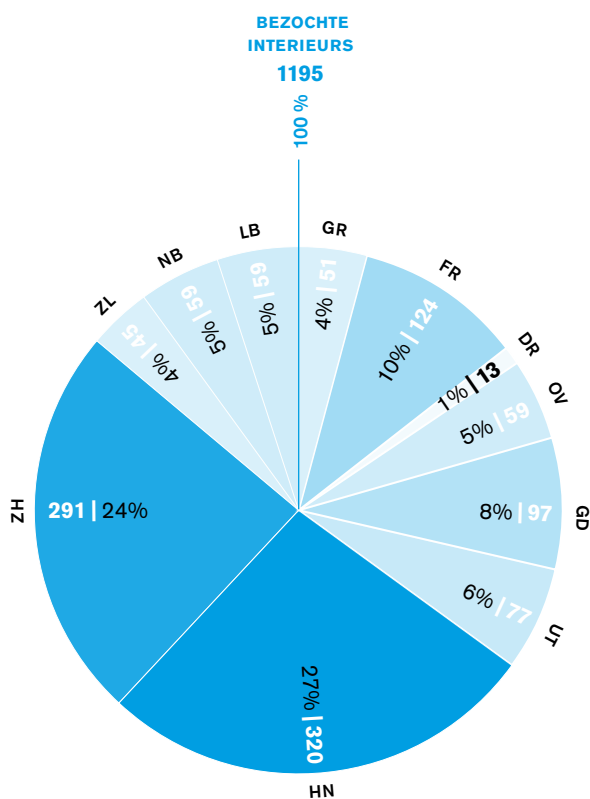
DECORATIEVE INTERIEURSCILDERINGEN IN NEDERLAND 1600-1940

aantal bezochte interieurs rijksmonumenten

DECORATIEVE INTERIEURSCILDERINGEN IN NEDERLAND PER PROVINCIE 1600-1940

aantal bezochte interieurs rijksmonumenten

[figuur 19a]

Overzicht van per provincie bezochte rijksmonumenten met interieurschilderingen. De provincies Noord- en Zuid-Holland beschikken over de grootste voorraad aan de decoratieve interieurschilderingen.

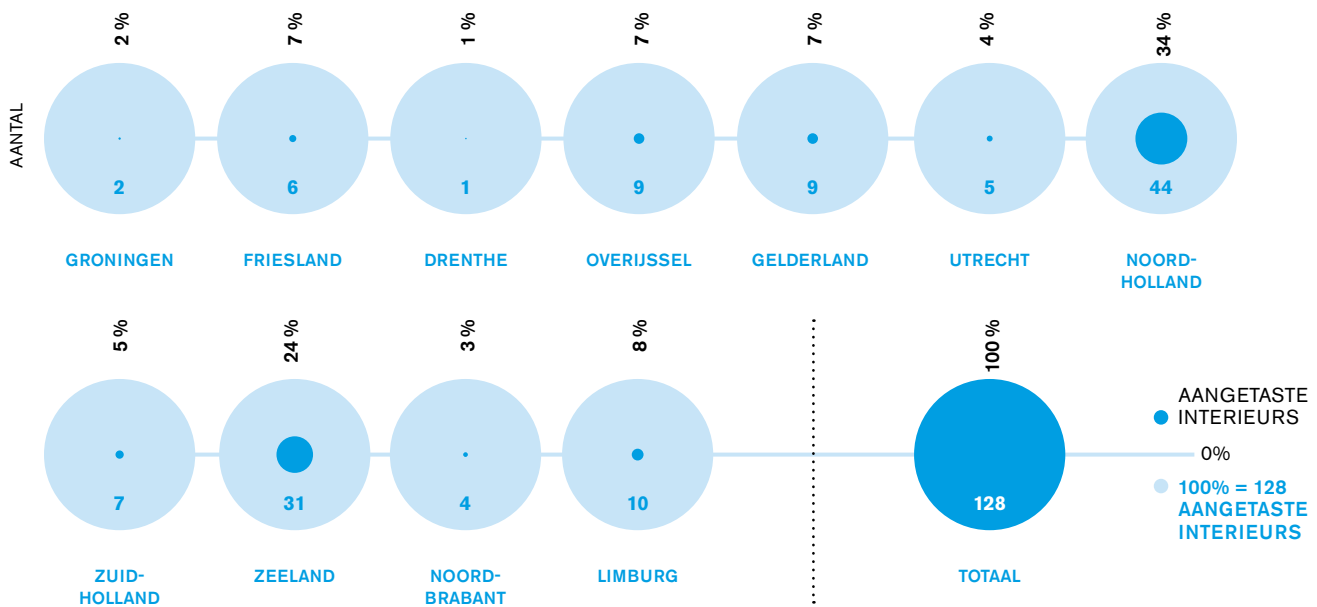
[figuur 19b]

Overzicht van per provincie bezochte rijksmonumenten met interieurschilderingen.

DECORATIEVE INTERIEURSCILDERINGEN IN NEDERLAND 1600-1900

overzicht aangetaste bezochte Rijksmonumenten per provincie

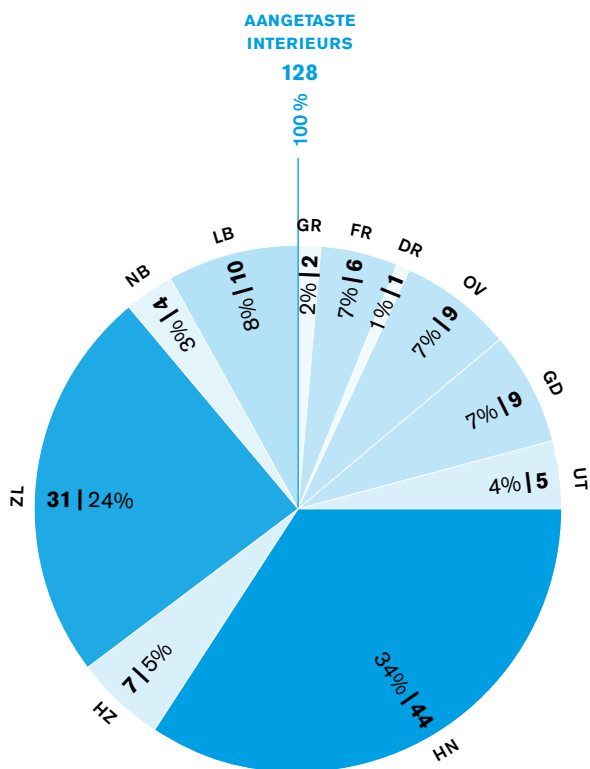
totaal bezocht 1195

DECORATIEVE INTERIEURSCILDERINGEN IN NEDERLAND 1600-1900

overzicht aangetaste bezochte Rijksmonumenten per provincie

totaal bezocht 1195

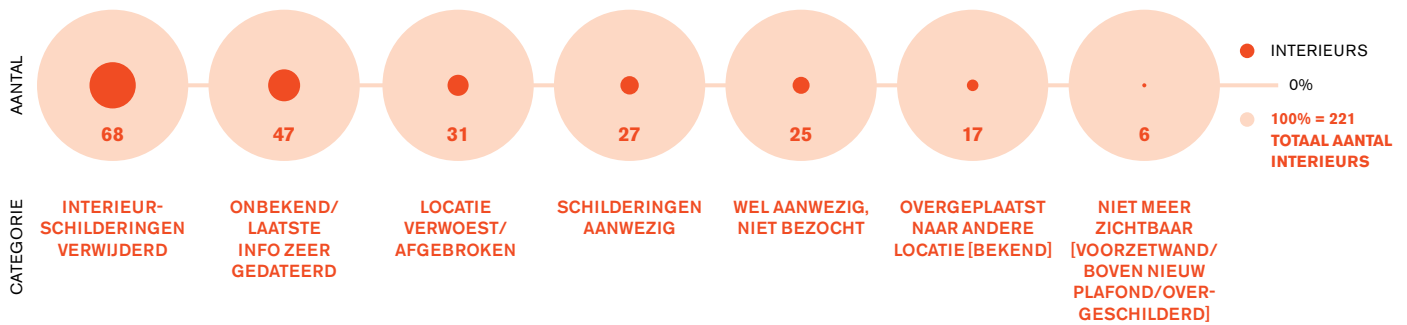
[figuur 20a]

De provincie Noord-Holland heeft niet alleen de grootste voorraad interieurschilderingen maar kent ook het grootste percentage aangetaste interieurs d.w.z. interieurs met deels of geheel verwijderde schilderingen.

[figuur 20b]

Overzicht van aangetaste interieurs.

DECORATIEVE INTERIEURSCHILDINGEN IN NEDERLAND PER PROVINCIE 1600-1940 overzicht niet- Rijksmonumenten met volgens bronnen interieur

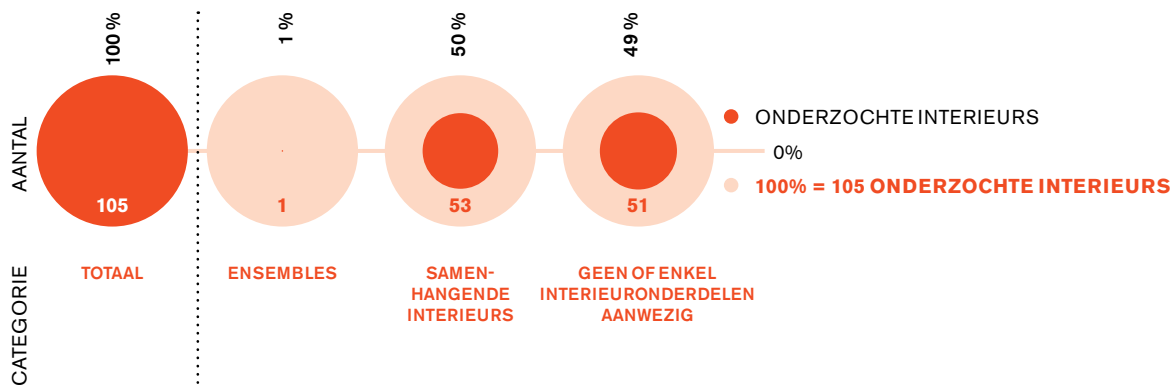
STICHTING HISTORISCHE INTERIEURS IN AMSTERDAM

Een documentatieproject dat tevens een belangrijke bijdrage levert aan de kennis over interieurs in de categorie woonhuizen, betreft het onderzoek van de **Stichting Historische Interieurs in Amsterdam**. De hierboven al genoemde Interieurmanifestatie 2001 leidde mede tot het initiatief van het Bureau Monumentenzorg Amsterdam (BMA) om een grootschalig onderzoek te starten naar woonhuisinterieurs in deze stad uit de periode 1875-1945. Het onderzoek betrof 40f interieurs van herenhuisen en stadvilla's in Amsterdam-Zuid. Barbara Laan, specialist op het gebied van historische interieurs, bedacht en ontwikkelde het project. De financiering werd evenals de benodigde inhoudelijke expertise voor een belangrijk deel geleverd door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. Zij leverde evenals het Instituut Collectie Nederland (ICN) de benodigde expertise. Beide instellingen zijn inmiddels gefuseerd tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Het project werd ondersteund door de voormalige Woningcorporatie Het Oosten en het voormalige stadsdeel Oud-Zuid. Belangrijk voor het welslagen was ook de deelname van diverse universiteiten en academies waaronder de Rijksuniversiteit Leiden, de Vrije Universiteit Amsterdam en de Technische Universiteit Delft, die masterstudenten in de gelegenheid stelden om deel te nemen aan het project. [afb. 31]

Het Amsterdamse onderzoek was het eerste in Nederland waarbij interieurs zijn onderzocht in een voor welgestelden gerealiseerd 19de eeuws stadsdeel. Het betrof een niet-systematisch onderzoek, waarbij alleen die panden werden bezocht waarvan erfgoed specialisten en/of buurtbewoners hadden aangegeven dat er sprake was van een bijzonder interieur. Het onderzoek in het Stadsdeel Zuid heeft binnen de reeks van ruim honderd onderzochte woonhuizen uit de jaren 1875-1900 een schat aan gegevens opgeleverd. Overigens dient te worden opgemerkt dat de 105 in het project opgenomen panden maar een uitermate klein deel uitmaken van de naar schatting 76.000 in het gebied aanwezige woningen. Wat Barbara Laan opviel, was de opvallend rijke, maar tot op dat moment geheel onbekende, interieurs die zijn aangetroffen en de aanwezigheid van veel bewaard gebleven historische interieurafwerkingen.⁴² Overigens bleek bij dit project duidelijk dat de aanwezigheid van relatief veel historische interieuronderdelen geen garantie is voor behoud in de toekomst. Zo werden tijdens het onderzoek eenvoudige doch waardevolle wandtegels en betimmeringen aangetroffen in de vuilcontainer. Dit kan tot een aanzienlijke aantasting leiden van een tot dan toe gave en samenhangende interieurafwerking. Tijdig handelen van de verantwoordelijke monumentenambtenaar voorkwam dat er bij dat pand nog meer interieurwaarden verloren gingen. [figuur: 22]

bijlage

STICHTING HISTORISCHE INTERIEURS AMSTERDAM globale resultaten onderzoek interieurs Amsterdam-Zuid

[figuur 21]

In tegenstelling tot de bezochte rijksmonumenten waar slechts in 1% van de rijksmonumenten geen interieurschilderingen meer aanwezig zijn, is bij de niet beschermde objecten in ruim 30 % van de gevallen sprake van een situatie waar de interieurschilderingen verwijderd zijn. De status van rijksmonument blijkt dus een belangrijke voorwaarde voor het borgen van de aanwezige interieurwaarden.

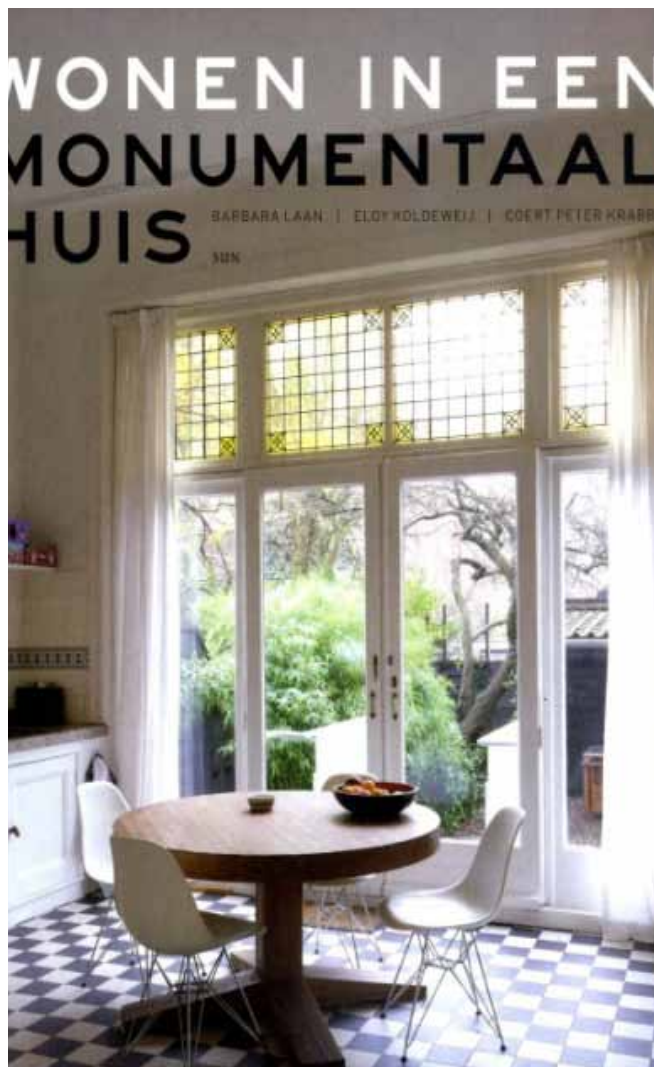
[figuur 22]

Het percentage aangetroffen samenhangende interieurs in de voornamelijk uit villa's en herenhuisen bestaande onderzochte woonhuizen in Amsterdam-Zuid stemt nagenoeg overeen met de aangetroffen hoeveelheden in de als gemeentelijk monument aangewezen woonhuizen in de Gelderse gemeente Rheden, waarvan het merendeel eveneens bestaat uit grotere en kleinere villa's en herenhuisen.

Legenda:

Iedere bol representeert een onderwerp/categorie. De buitenste cirkel representeert altijd 100%. Daarom is de bol voor totaal altijd helemaal vol. De binnenste cirkel vertelt iets over de kwalificatie. Hoe kleiner de binnenste cirkel hoe lager het aantal/percentage. De kleur van de binnencirkel is altijd vol van kleur. Enkel de grootte van de cirkel verandert naar het juiste percentage, niet de kleur.

Van de 105 interieurs die bezocht werden, kunnen 53 gecategoriseerd worden als 'samenhangend'. Dit betreft ca. 50% van de onderzochte panden. De overige interieurs vallen in de categorieën 'geen of enkele interieuronderdelen aanwezig'. Voor wat betreft de categorie 'ensembles' leverde het hele onderzoeksproject slechts enkele interieurs op. Volgens Barbara Laan was voor wat betreft de totale voorraad in niet meer dan 5% sprake van de aanwezigheid van bijvoorbeeld een lamp, een kast of andere vaste meubelen. In slechts 1% werden nog losse meubels aangetroffen.⁴³ De resultaten laten zien dat de categorie woonhuizen, hoewel het grootst in aantal, tegelijkertijd ook tot de kwetsbaarste categorie behoort. Meedoen aan woontrends en de onbekendheid van eigenaren en bewoners met de aanwezige waarden resulteert erin dat, ook vandaag de dag (soms in relatief korte tijd) nog steeds relatief veel verdwijnt.

De resultaten werden voor een groot publiek beschikbaar gesteld via een tweetal publicaties, een kleine publieksvriendelijke publicatie van de hand van Barbara Laan en Alexander Westra 'Amsterdamse interieurs. Huizenportretten 1875-1940' (2009) en een meer gedegen wetenschappelijk boek geschreven door Barbara Laan, Eloy Koldeweij e.a., 'Wonen in een monumentaal huis' (2012). [afb. 32]

Het onderzoeksmateriaal is ondergebracht bij BMA te Amsterdam.⁴⁴

Dit project levert enig inzicht in de voorraad aan interieurs in rijks- en gemeentelijke monumenten, maar ook in niet beschermde objecten. Daarnaast levert het project een belangrijke bijdrage aan de bewustwording onder eigenaren en bewoners van het belang van het roerend en onroerende interieuronderdelen. De (financiële) bijdrage van enkele landelijke instanties en lokale overheden zoals het stadsdeel Oud-Zuid, maar ook een woningcorporatie, leverde niet alleen een bijdrage aan de erkenning van het belang van een dergelijk project, maar ook aan kennisdeling en draagvlak. De betrokkenheid van onderwijsinstellingen die het mogelijk maakten dat studenten en jonge kunsthistorici deel konden en kunnen nemen, is eveneens van groot belang. Het project is hierdoor een kweekvijver van historisch interieurspecialisten. Een project dat naar de mening van de auteurs een belangrijke voorbeeldfunctie heeft en in de toekomst navolging verdient. Het belang van het project wordt onderschreven door de RCE. Op verzoek van Barbara Laan ontvangt ze een financiële bijdrage vanuit het Interieurprogramma van de RCE en zal ze een handleiding opstellen die inzicht geeft in de methodiek en de aanpak van het onderzoeksproces. Het resultaat kan vervolgens elders in ons land worden gebruikt om interieurs in kaart te brengen.

[42] Zie: B. Laan, E. Koldeweij e.a., **Wonen in een monumentaal huis**, Amsterdam 2012, p.16.

[43] Mededeling Barbara Laan, e-mail 3 februari 2016.

[44] Idem.

[afb. 31]

Het boek 'Wonen in een monumentaal huis' geeft een beeld van het interieur herenhuizen en villa's in Amsterdam-Zuid.

[afb. 32]

Interieur uit ca. 1898 van een door de architect Gerrit van Arkel ontworpen herenhuis aan de Willemsparkweg in Amsterdam-Zuid. De rijk gedetailleerde eetkamer is verluchtigd door toepassing van neogotische versieringen en zeldzame decoraties in de stijl van de art nouveau. Het pand betreft een beneden- en een bovenwoning. Alleen in de benedenwoning van dit bijzondere huis zijn nog interieurelementen bewaard gebleven (foto Beeldbank RCE).

bijlage

00/01

[afb. 33]

Buitenplaats Middachten in De Steeg vanuit het kasteel gezien (foto GG)

[afb. 34]

Tuigkamer kasteel Middachten, De Steeg (foto GG)

[afb. 35]

Veel belangstelling voor het in Theater Tuschinski gehouden symposium 'Behoud van Binnen' (foto's: G.J. Luijendijk).

[afb. 36]

De in 2013 verschenen publicatie 'Behoud van Binnen' behandelt een breed scala aan onderwerpen inzake de instandhouding van historische interieurs.

2012 JAAR VAN DE HISTORISCHE BUITENPLAATS

Tijdens dit themajaar zijn er verschillende momenten geweest dat er aandacht is besteed aan het interieur en methoden voor het conserveren daarvan. Om reden dat het interieur door de gebruikte materialen en het mobiele karakter van vele onderdelen vaak zeer kwetsbaar is. In het themajaar is het interieur van buitenplaatsen aangeduid als het goud van de buitenplaats, naast de rode en groene onderdelen.⁴⁵ [afb. 33]

Evenals in andere categorieën monumenten verdwijnen soms de historische interieurs als gevolg van modernisering door eigenaren. Sommige buitenplaatsen zijn opengesteld, zodat de slijtage door bezoeken, direct door de persoonsbewegingen en indirect vanwege de wisselende luchtkwaliteit door bezoekers ook zijn sporen achterlaat. Ook andere invloeden, zoals ongedierte als muizen, tapijtkever en dergelijke, hebben een negatieve invloed op de kwetsbare interieuronderdelen. Vaak komt dit pas aan het licht als er al grote schade is aangericht. Natuurlijk komt dit ook voor bij andere bouwcategorieën.

Tijdens de werkconferentie over het interieur is aandacht besteed aan het werk van de Interieurwacht. Door vroegtijdige en regelmatige inspecties uit te voeren kunnen zij helpen schades te voorkomen. Zij kunnen in een vroeg stadium problemen oplossen of eerste hulp bieden bij een geconstateerd probleem. Bovenal vraagt het goede kennis van het gebouw en de interieurs om de instandhouding te begeleiden.

Reden waarom in het Eindverslag van het themajaar aangegeven wordt dat het van belang is dat in alle provincies een Interieurwacht actief wordt en niet alleen in Noord-Brabant en Limburg.⁴⁶

In de aanbevelingen wordt in het hoofdstuk Samenwerking en Draagvlak (**Noot Toekomst voor de historische buitenplaats, bevindingen uit het JHB 2012, p5 en 6**) aangegeven dat een Kennisnetwerk voor eigenaren van groot belang is, zowel op het gebied van procedures (wet—en regelgeving) als inhoudelijke kennis. Dit alles ten behoeve van de kennis over en de instandhouding c.q. conservering van o.a. de waardevolle interieurs van de buitenplaatsen. In het hoofdstuk Kennis en Energie (**Noot Toekomst voor de historische buitenplaats, bevindingen uit het JHB 2012, p12 en 13**) wordt aangegeven dat onderzoek naar specifieke wetenschappelijke kennis over buitenplaatsen van belang is, evenals een grotere aandacht voor documentatie van de geschiedenis van buitenplaatsen. Tevens moet worden geïnvesteerd in opleidingen voor restauratie- en groenspecialisten. [afb. 34]

In de publicatie met de aanbevelingen van het Themajaar wordt aangegeven dat voor de instandhouding van waardevolle historische interieurs een landelijk opererende Interieurwacht van belang is, evenals een goed kennisnetwerk voor eigenaren.

CONDITIE VAN INTERIEURS 1996-2016

BEHOUD VAN BINNEN

De conditie van het interieur is gebaat bij een juiste kennis. Dit voorkomt schade en waardeverlies aan het interieur en levert daarnaast ook een financieel voordeel op.

Tijdens het door de RCE georganiseerde symposium 'Behoud van Binnen' op 9 oktober 2013 werden het gelijknamige handboek en de gelijknamige website gelanceerd, beide vanuit de RCE.⁴⁷ [afb. 35]

Dit symposium was onderdeel van een manifestatie waarmee de zorg voor interieurs en in het bijzonder de preventieve conservering van interieurs expliciet onder de aandacht is gebracht. De manifestatie vormde een belangrijke stap in het voor eigenaren, beheerders, gebruikers, uitvoerend personeel, eigenaren, be-

stuurders van stichtingen, restauratoren en restauratiearchitecten beschikbaar maken van kennis ten behoeve van zowel een verantwoorde als praktische manier om waardevolle interieurs in stand te houden en verlies te voorkomen.

Het boek (het allereerste op dit gebied ooit in Nederland verschenen), behandelt het onderwerp in de meest brede zin des woords. De onderwerpen lopen uiteen van 'housekeeping' tot interieurinspecties. Vooral de website is een waardevol een dynamisch medium dat actuele informatie biedt over een groot aantal onderwerpen zoals materialen, verouderings- en slijtageprocessen en een groot aantal andere onderwerpen. Er kan ook op onderwerp worden gezocht. Bezoekers kunnen bovendien informatie op de website delen. De mogelijkheid om voorbeelden van historische interieurs te bekijken, beeldmateriaal en beschrijvingen van Nederlandse interieurs draagt bij aan het belang van de website. (NB. Deze website is op 1 april 2016 uit de lucht gehaald.) De RCE heeft zeer recent een tweede website met als onderwerp het interieur gelanceerd: monumentaleinterieurs.nl.⁴⁸ Zoals de website vermeldt, wil de RCE 'iedereen met interesse in het monumentale interieur informeren, enthousiasmeren en ruimte bieden voor kennisuitwisseling en discussie'. Daarmee wordt een belangrijke stap genomen in een verdere verbreding en ontsluiting van de aanwezige kennis op het gebied van interieurs. [afb. 36]

[45] Zie ook: <https://buitenplaatsen.wordpress.com/2012/02/15/rood-groen-en-goud-in-het-jaar-van-de-historische-buitenplaatsen/>

[46] René W. Chr. Dessing e.a., 2012 Jaar van de Historische Buitenplaats, **Eindverslag, Heemstede 2013, p 29 - Interieur.**

[47] www.behoudvanbinnen.nl (geraadpleegd dd.10-02-2016).

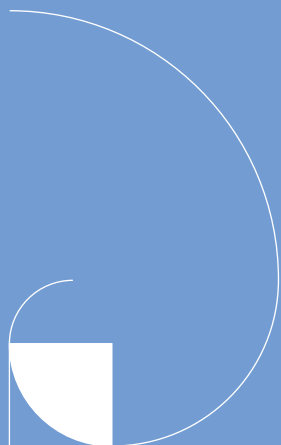
48 www.interieurs.erfgoedplatforms.nl (geraadpleegd dd. 10-02-2016).

Colofon

Gelders Genootschap is een onafhankelijke adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit. Kenmerkend is de integrale benadering van architectuur, stedenbouw, cultuurhistorie, archeologie en landschapsarchitectuur.

Gelders Genootschap is in 1919 opgericht als vereniging van Gelderse gemeenten en bevordert sindsdien consequent de schoonheid van stad en land. Opdrachtgevers zijn gemeenten en ook andere overheden en organisaties. De ISO 9001 gecertificeerde organisatie geldt als expertisecentrum voor ruimtelijke kwaliteit.

GELDERS GENOOTSCHAP

Meer informatie

Gelders Genootschap
Zypendaalseweg 46
6814 CL Arnhem
T: 026-442 17 42
E: info@geldersgenootschap.nl
www.geldersgenootschap.nl